

NR 2-3 2019

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

TEMANUMMER

HALLAND

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
F. museichef Göran Larsson, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Förord	1
Pablo Wiking-Faria: Sagan om ringen	
Fynd i Halland av unik medeltida guldring med trollformel	2
Anders Håkansson: Kungalev och trelleborgshus	
Om maktens nätverk i Halland under tidig medeltid	5
Kenth Hansen: Medeltidshuset vid Stora Torg i Halmstad	30
Daniel Borgman: Slaget vid Halmstad 1676 – några taktiska reflektioner	45
Stina Tegnhed: Arkeologiska lämningar efter 1600-talets slagfält i Halland	
Undersökningar av slagfälten i Genevad 1657 och Fyllebro 1676	60
Jens Lerbom: Monumentala manifestationer	
Minnesproduktion kring slaget vid Fyllebro 1828–2018	73
Arne Andersson och Pär Lindblad: Ettarps glasbruk i Halland	
1743–1755 i nytt ljus	82
Björn Molin: Wilhelm Bennet och Lars Arnell	
Två profiler i den halländska landshövdingelängden	94
Catharina Svala: Hushållningssällskapet i 1800-talets Halland	
Ideer – initiativ – handling	99
Linus Lundberg: Biografverksamheten i Laholms stad 1897–1939	112

Detta nummer av Ale utges med stöd av Thora Ohlssons stiftelse, Lund.

Förord

Halland har som landskap inte någon gång tidigare under Ales tillvaro ensamt fått stå i centrum som i detta dubbelnummer av tidskriften. Närmast kommer Ale 2013:3, som i ett temahäfte uppmärksammande fyrahundraårsminnet av freden i Knäred 1613. Med totalt tio artiklar har detta Ale-nummer vuxit ut till en liten miniantologi om delar av Hallands historia. Vissa ämnen är delvis en uppföljning av Ale-exkursionen 2018, som Skånelandskapens historiska och arkeologiska förening hade förlagt till södra Halland. För övrigt utgör denna betoning på Halland en logisk fortsättning på den idé som förverkligades ifjor, då en liknande utgåva som denna publicerades om Blekinges historia (2018). Den rönt ett stort intresse på olika sätt, något som redaktionen har förhoppningar om att även Hallandsvarianten skall göra.

Läsarna får i detta temanummer vara med om nedslag i landskapets historia från vikingatid till nutid. I flera av artiklarna presenteras ny och tidigare okänd historia. I Sagan om ringen (Wiking-Faria) får vi en internationell kontakt med den legendariske forskaren och författaren Tolkien. Inte mindre än tre författare (Borgman, Tegnhed och Lerbom) ger från sina mycket olika synvinklar en delvis ny bild av slaget vid Fyllebro 1676. Bland annat bidrar den relativt nya disciplinen slagfältsarkeologi till detta. Halmstad med sitt slott celebrerar i år fyrahundraårsminnet av händelserna där 1619, och passande nog finns det med två artiklar (Hansen och Molin) rörande staden och ett par residerande landshövdingar på slottet. I en longitudinell framställning (Svala) får vi följa – ur hushållningssällskapets perspektiv – hur det moderna landskapet Halland tar form – odling, lantbruk, topografi m m. Övriga artiklar (Håkansson om de unika trelleborgshusen, Andersson och Lindblad om det nästan okända Ettarps glasbruk och Lundberg om Laholms biografhistoria) ger samtliga åt oss alla ny och intresseväckande Hallandskunska.

Gert Jeppsson
Redaktör för Ale

Sagan om ringen

Fynd i Halland av unik medeltida guldring med trollformel

Av Pablo Wiking-Faria

Fil.dr i historia, f.d. 1:e antikvarie vid Hallands kulturhistoriska museum, Varberg

Hallands kulturhistoriska museum på Varbergs fästning har 2018 fått en unik medeltida guldring, upphittad i Halland, med en ingraverad trollformel mot sjukdom. Formeln ingår i folktron och betyder ungefär Ta bort/Bota/Skydda från all Sjukdom/Lidande/Fara. Ringen är dessutom niokantig, vilket gör magin ännu starkare, då nio var ett magiskt tal. En sådan magisk guldring var, som alla förstår, av mycket stort värde för innehavaren.

I England finns ett flertal ringar från medeltiden med liknande trollformler och många andra typer av magiska budskap. Det finns även en mängd berättelser om ringar med makt och kraft både i Bibeln och i den nordiska mytologin. Det var dessa berättelser och ringfynd som Tolkien hade som förebilder, när han skapade sitt stora verk »Sagan om ringen». Den ring som nu är utställd på Hallands kulturhistoriska museum finns alltså i samma tankevärld som Tolkiens.

Trollformeln på museets nya guldring är ingraverad på ringens utsida. Den är inte helt lätt att tolka, men troligen står det THEIBAL GUT GUT THANI. Den snarlika formeln THEBAL GUT GUT ANI är vanlig på magiska medeltida ringar i England enligt: »Dictionary of Ancient Magic Words and Spells» (2015) (Spells = trollformler) Denna folkstro-formel betyder ungefär Ta bort/Bota/Skydda från all Sjukdom/Lidande/Fara.

Ringens nio sidor ökar magin, då nio var ett magiskt tal. (Tänk t ex på att man skulle samla nio blommor i midsommarbuketten. Det finns även en koppling till det mest heliga av folktrons tal: tre. Där $3 \times 3 = 9$. Se Ebbe Schön »Folktrons ABC» 2004.) Man kan ha vridit på ringen samtidigt som den magiska formeln lästes.

Själva texten behöver analyseras lite mer: På bilderna av ringen ser man att det är en punkt mitt på raden mellan varje ord samt också att U skrivs som V, båda företeelserna var vanliga på medeltiden. (V skrivs som W under denna epok.) Och uppochnervänt V tolkas som ett A på medeltiden. Alla dessa uppgifter kommer från språkhistoriker. Med denna kunskap kan vi se, att det första ordet i trollformeln kan tolkas även som TEEIRAL, men THEIBAL ansluter mer till andra kända trollformler. Det sista ordet kan tolkas THAAJ eller TEIAAJ, men även här är THANI den mest troliga tolkningen, för det ansluter till andra varianter av denna trollformel.

Man kan också något vidga synen på trollformelns betydelse. Enligt »Dictionary of Ancient Magic Words and Spells» står GUT för det som ska botas och är ett brett spektrum av: kramper, spasmer, gikt eller helt enkelt sjukdom, lidande och all fara. THEBAL finns i mängder med medeltida trollformler, med betydelsen ungefär: skydda, bota, ta bort, återställ, befria, frälsa. Trollformeln THEBAL GUT kan alltså betyda både att skydda mot ont och att bota från ont.

Ringar med denna trollformel verkar ha varit vanliga i England. Men enligt en expert

på Historiska museet i Stockholm så finns ingen annan ring i Sverige med en liknande magisk text. Den ring som museet nyligen fått är alltså helt unik i vårt land.

I Danmark finns minst två ringar med denna trollformel: en i silver som är hittad på Falster och en i guld hittad på Jylland. Båda förvaras på Nationalmuseum i Köpenhamn. (Det finns även ett par silverringar med bara GUT och annan text på.) (Uppgifter om detta finns bla i boken »Danmarks trylleformler».)

Den danska guldringen (Nationalmuseum MCMXXX) är extremt lik vår halländska. Den är också niokantig och har trollformeln THEBAL GUT GUT HANI. Den halländska guldringen har följande mått: utvändig diameter 21–22 mm, invändig diameter 18 mm och bredd 5–6 mm. Måtten på den danska guldringen är ett par mm större. Kanske kan man tänka sig att den halländska är en kvinnoring, medan den danska är en mansring?

Guldringen från Jylland är daterad med hjälp av de fyndlager som den hittats i till ca år 1100, dvs i början av medeltiden. (De danska silverringarna är från 1200-talet.) När det gäller guldringen från Halland är den ett sk lösfynd, dvs vi har inga fyndomständigheter som kan hjälpa till med dateringen. Vi får därför tänka oss, att vår ring med stor sannolikhet också är från tidig medeltid.

Men hela medeltiden är möjlig som datering för den halländska ringen. I England finns det som nämnts många uppgifter om THEBAL GUT-formeln. Den finns på ringar, men formeln har också använts i texter på papper och pergament. Man kunde till och med baka rån med texten på. De exempel som tas upp i »Dictionary of Ancient Magic Words and Spells» är daterade från 1000-talet till 1400-talet. Det vill säga att trollformeln har använts under hela medeltiden.

Som Bengt af Klintberg skriver i sin bok

»Svenska trollformler» kan många trollformelsord vara av arabiskt eller hebreiskt ursprung. Även indiskt ursprung förekommer. Klintberg kallar dem lönnformler, för de består av »trollord», som de flesta inte kunde förstå. Ord som THEBAL och GUT hör till dem. De var ofta brottstycken av den konstfulla och systematiska magi som bedrevs av magiker från Medelhavsområdet, Mellanöstern och Indien.

Den magiska medeltida guldringen från Halland. Foto: Charlotta Sandelin/Hallands kulturhistoriska museum.

THEBAL och GUT var bara några bland många trollformelsord. Men huvuddelen av de skandinaviska trollformlerna tog sikte på det budskap som dessa ord innehåller, nämligen att bota folk och tamdjur från sjukdomar.

Guldringen, som museet nyligen fått, är hittad 1969 av lantbrukare Folke Johansson på gården Skararp 1:6 i Ljungby socken utanför Falkenberg. Det var när han grävt fram en stor sten i åkern för att spränga söner den, som han såg att det låg något och blänkte uppe på stenen. Han tog med sig ringen hem. Johansson visade den för en juvelerare som konstaterade att den var av 23 karats guld. Genom bekantas bekanta fick han kontakt med personal på Nationalmuseum i Köpenhamn, som kunde berätta att det var en unik ring med en trollformel på. Johansson hade tänkt att lämna in ringen till myndigheterna, men det blev aldrig av.

När Folke Johansson dog 2013 hittade sonen Torbjörn Bjälkö ringen i en gammal snusdosa med silverlock. Han lämnade in den till Länsstyrelsen. Och 2017 beslutade Riksantikvarieämbetet att ge 30.000 kr i hittelön till Bjälkö.

Det är inte givet vilket museum som får en sådan guldring till sina samlingar. Men

Hallands kulturhistoriska museum anhöll i december 2017 om att få ringen. Och i mars 2018 fyndfördelades guldringen av Riksantikvarieämbetet till vårt museum.

Den magiska guldringen är nu utställd i en säkerhetsmonter i basutställningen »Halland genom tiderna», där det finns ett tema med religion och folktro på medeltiden. Ringen är placerad i snusdosan, som ringen legat i, vilken av Bjälkö skänktes till museet i samband med pressvisningen av fyndet.

Summary

In 2018 The Cultural History Museum of Halland at Varberg Fortress received a unique medieval golden ring found outside Falkenberg in Halland county. The ring has an engraved spell against dangers. This is the text at the ring: THEIBAL GUT GUT THANI, see pictures. The spell is a part of a popular conception and means something like Take away/Cure/Protect from all kind of Illness/Suffering/Danger. Furthermore the ring is nine-cornered, which make the magic even stronger, as nine is a magical figure. This is the only magical medieval ring found in Sweden, but there are similar rings in Denmark and Great Britain.

Kungalev och trelleborgshus

Om maktens nätverk i Halland under tidig medeltid

Av Anders Håkansson

Fil.dr, Kulturmiljö Halland

I Halland har man inte funnit några trelleborgar, men väl trelleborgshus belägna i byar, som legat nära de tidigmedeltida kungsgårdarna Lagaholm, Halmstad och Tölö. Troligen hänger dessa hus ihop med kungligt, regionalt inflytande. I tiden rör vi oss omkring år 1000. I artikeln får vi följa hur dessa trelleborgshus stod i förbindelse med kungaleven, dvs de kungsgårdar fanns en i varje härad, och tjänade som instrument för att förstärka kungamakten och införa ett tidigt feodallikande samhällssystem.

Red.

Inledning

Historisk och arkeologisk forskning har diskuterat en omvälvande samhällsutveckling i Danmark där flera förändringar ses som delar av samma historiska händelseförlopp. I centrum står de jylländska kungarna Harald Blåtand, Sven Tveskägg och Knut den store, med ambitioner om ett överregionalt herradöme och kontroll över nya områden under perioden 958–1035. Tillsammans med den kristna kyrkan etablerar man nya centra i form av urbana orter, ringborgar (trelleborgar), kyrkor och troligen även kungalev och andra kungliga gods. Kyrkogårdarna verkar inledningsvis utgöras av »storkyrkogårdar», som legat i anslutning till kungamakten etableringar. Utifrån skillnader i dateringar av dessa företeelser, beskrivs en utveckling som inleds i västra Danmark på Jylland under perioden 965–985 med en expanderande österut till Själland och Skåne under perioden 980–1000 (Svanberg & Söderberg 2000:254ff). I en större diskussion har utvecklingen diskuterats i termer av dansk riksbyggelse som kan sammanfattas i tre huvudlinjer: dansk riksbyggelse som lång process långt tillbaka i järnåldern, ett danskt rike i det tidiga 700-talet eller som ett vikingatida fenomen knutet till Jellingeätten (Lihammer 2007:51ff).

Dessa resonemang ska inte fördjupas här utan artikeln behandlar den nya hustyp som uppträder i Halland vid 900-talets slut, som allmänt går under benämningen *trelleborgshus* inom arkeologin. Arkitekturens koppling till den danska kungamakten har berörts i tidigare studier, framför allt med fokus på Laholmsområdet (Håkansson 2013, 2017). Avsikten här är att diskutera trelleborgshusens närvaro i Halland, som en följd av allianser mellan lokala grupper och den danska kungamakten, i samband med etableringar av kungsgårdar och omformning av bylandskapet. Trelleborgshuset bär inte bara på en kunglig arkitektur utan visar även på rumslig närhet till kungliga orter.

Inom forskningen finns skilda uppfattningar om när och på vilket sätt kungalev och kungsgårdar etablerats. Osäkert är även vad som innefattas i kungalevsbegreppet, exempelvis om kungsgårdarnas tillägg har inkluderat omgivande byar och gårdar. Målsättningen här är att belysa frågor relaterade till omständigheterna kring kungsgårdars inrättande i Halland, med utgångspunkt i det omgivande bylandskapet. Här verkar det inte finnas en övergripande förklaringsmodell, utan varje kungsgård har sin egen biografi, och måste studeras utifrån lokala förutsätt-

ningar och olika syften. Hur väl de integrerats i det lokala landskapet har säkerligen också växlat, där relationen till den dåtida halländska befolkningen kan ha varit komplicerad (se exempelvis Lihammer 2007:296f; Jönsson & Brorsson 2011; Nilsson 2016). Diskussionen utgår främst ifrån kungsgårdarna i Laholm och Halmstad i södra Halland, men exempel hämtas även från andra halländska och skånska områden med kungalev. Först en kort översikt kring vad vi vet om den politiska strukturen i Halland under tidig medeltid.

Kungamaktens landskap i historiska källor

Den politiska och administrativa strukturen i Halland under äldre medeltid är dåligt känd. Utifrån vad de få skriftliga källorna anger verkar området vara en del av ett danskt rike, i form av ett befattningsområde som Saxo benämner *præfektura*. Detta område kontrollerades av en befattningshavare, utnämnd av kungamakten i syfte att tillvarata dess makt-politiska intressen. Under 1100-talet utgjordes de av en eller flera hövdingar i nära släktskap med kungahuset. Olika urkunder samt berättelser från Knytlingasagan omnämner exempelvis de båda hövdingarna Karl och Knut, som var söner till Erik av Falster och Knut den heliges dotter Cecilia. Dessa var allierade med danske kung Svend Grathe och deltog bland annat i härtåg i Götaland. Vad hövdingsskapet innebar i praktiken vid denna tid är svårt att avgöra, exempelvis vilken grad av självständighet som rådde gentemot kungamakten och om det de facto fanns mer än en hövding, som kontrollerade olika halländska områden. I de norröna källornas återgivningar kring stridigheter mellan danska och norska herravälden omtalas hur den norske stormannen Finn Arnesson bytt sida och fick »Jarldömet och styret över Halland»

av Sven Estridsen vid mitten av 1000-talet, för att utgöra landvärn mot norrmännen. Troligen ska man betrakta dessa hövdingar som förhållandevis självständiga makthavare, som verkade genom personliga allianser med släktingar och vänner. Men genom kungamaktens och kyrkans ökade dominans förändrades detta traditionella herravälde till ett mer hierarkiskt, institutionellt styrelse-skick enligt europeisk kristen modell. 1000- och framför allt 1100-talet får här betraktas som en övergångsperiod och i praktiken anses ett kungligt direktstyre av Guds nåde troligen inte realiserat förrän i slutet av 1200-talet (Artelius 2009:108f; Hermanson 2009:189).

En tydligare förläning av landskapet märks år 1216 när Valdemar I överlämnade grevskapet, *comitatum Hallandiæ*, åt sin son Nils. Under andra halvan av 1200-talet var Halland sedermera uppdelat i en nordlig och en sydlig förläning, med floden Ätran som gräns. Jacob Nielsen blev greve av norra Halland år 1283 och efterföljande år fick Erik Knudsen den södra delen (Olsson 1954 och där anförd litteratur; Hermanson 2000:80ff; Nilsson 2009:162f). Kungens ombudsmän hade även medhjälpare ute i länet, *fogdar*, med olika administrativa uppgifter såsom in-drivning av skatter. Den äldsta vittnesbörden om sådana medhjälpare är Hallandslistan i Valdemars jordebok, som omnämner *subactores de causis*. Även kungens brytar kunde antagligen påta sig dessa uppgifter.

I Halland gällde Skånelagen och grundvalen för rättsväsendet var landstinget som hölls i Getinge under tidig medeltid. Landstinget hade både en styrande och dömande funktion, där endast de självägande bönderna fick delta. När landskapet senare delades i två län blev Varberg och Halmstad nya tingsställen. Ytterligare administrativa områden var de åtta halländska häraderna som även de hade egna ting. Häradsindelningen har för-

kniprats med kungliga incitament, men kan i stort gå tillbaka på en äldre indelning i bygder. Namngivningen av häraderna visar på skillnader, som har betydelse för synen på häradernas ålder och konsolideringen av den tidigmedeltida kungamakten. Enligt Thorsten Andersson kan de med primära namn ha givits åt härad, företrädesvis i samband med att häradsindelningen skapades, och då kring administrativt betydelsefulla bebyggelseenheter, vilka senare ofta framträder som tingsplatser. Dessa är många gånger namngivna efter en by eller annan lokalitet. Sekundära namn har existerat som namn redan innan de blev häradsnamn, som namn på äldre bygder eller maktpolitiska enheter (Andersson 1984; Anglert 1995:44f). Primära namn verkar återfinnas i södra Halland där tingsplatser föreslagits vara namngivare åt Hög respektive Tönnersjö. Årstad, Halmstad och Faurås är bebyggelsenamn där de två sistnämnda dessutom utgjort kungalev. De tre nordliga häraderna kan betraktas som sekundära, då de är namngivna efter bygderna Himle, Viske och Fjäre (Olsson 1954:214, Sahlgren 1950).

I Halland finns det skillnader i skattesystemet som visar på att statsförvaltningens centralisering vid tiden för Valdemars Jordebok, nått betydligt längre i de fem sydliga häraderna än i de tre i norr. En tydlig skillnad märks dessutom i skatteuttaget där det baseras på ledungsavlösning i söder och gästeripålager i de nordliga häraderna. Detta har föreslagits vara en spegling av tidiga förhållanden, där södra Halland varit direkt involverat i danska krigsföretag via ledungsväsendet. Samtliga halländska härad var emellertid administrativa enheter för ledungen, men denna enhetliga taxering kan vara en senare anpassning (Nilsson 2016). Ledungen hade en hierarkisk struktur och var indelade i skeppslag, hamnor och tredingar. Det fanns mellan ett och fyra skeppslag per härad, och

varje skeppslag hade mellan 16 och 42 hamnor, där ledungsskyldigheten för varje hamna delades av minst 3 och högst 36 gårdar. Ledungen var kopplad till social status och byggde inledningsvis på antalet vapenföra bönder, men blev sedermera en skatt baserad på jordäggande. Denna skatt samlades in av styrmannen som även ansvarade för skeppet. Ur ett socialt perspektiv framträder här en basal grupp av bönder, med olika grad av jordinnehav. Ett överskikt inom bondeklassen var herremännen, som troligen inte ingick i skeppslagen, utan förväntades tillhandahålla egna skepp. På den lägre rangskalan fanns landbor och trälär, där de senare kunde ingå i skeppslaget som »matsvenner» (Varenius 1998:70ff.)

Centralt för varje härad var kungsgårdarna, även benämnda *kungalev*, som anses ha fungerat som förvaltningsgårdar (fig. 1). De blev lokala centra för att hävda kungens rättigheter i land, sysslor och härad, men fungerade även som residensgårdar för det resande kungaföljet. Principen för uppbyggnaden av den kungliga maktapparaten verkar ha varit ett kungalev per härad, även om variationer förekommer (Nielsen 1873:58; Anglert 1995:44f). I Viske härad saknas exempelvis kungalev och det har spekulerats i om en kungsgård kan ha legat vid Ås, som senare donerats till Ås kloster. Kungaleven och andra av kungens personliga gods (patrimoniegods) finns nedtecknade i kung Valdemars jordebok, troligen under perioden 1230–1260. Förutom kungsgårdarna omnämns även en borg, Sjönevadsborg, samt andra mindre patrimoniegods. Kungen fick även intäkter från landbogårdar som uppkommit i skogsbyarna i landskapets östra delar, *opida siluestria*. Anders Andréén menar att kungalevssystemet etableras samtidigt i hela Danmark omkring 1020. Han har då pekat på skillnaden mellan kungalev och patrimonium. Patrimoniegodset präglade huvud-

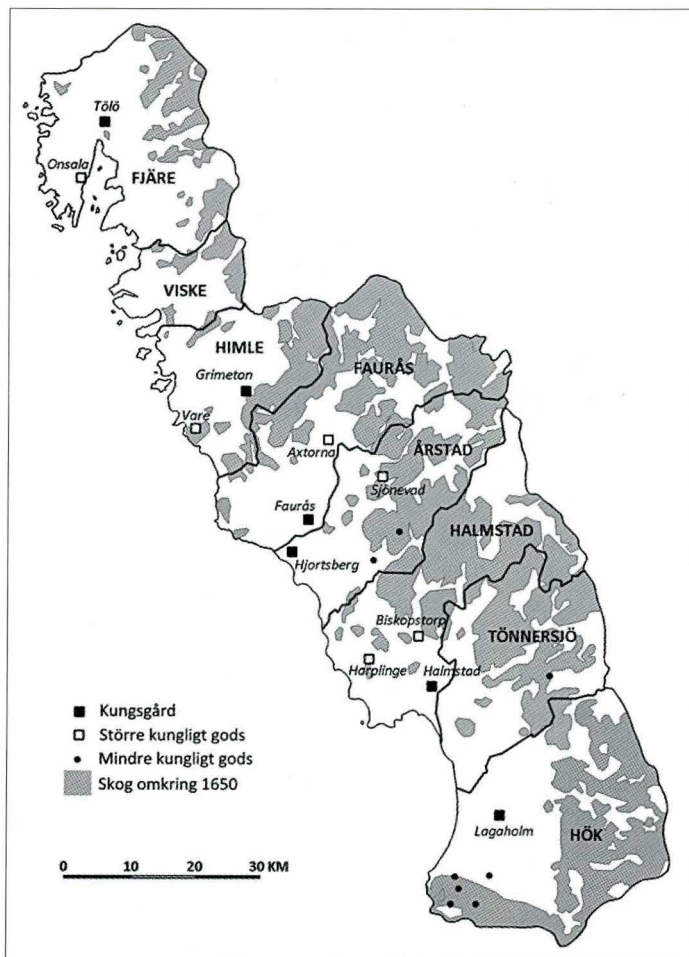

Fig. 1. Karta över Halland med kungliga gods under äldre medeltid. Ur Nilsson 2016:192, fig. 1.

sakligen kungens intresse i Danmarks västra delar, medan de kungliga anspråken i Skåneland och på Själland vilat på kungaleven. Den tidiga dateringen har dock ifrågasatts och det är också osäkert om den kan anses vara samtida med häradsindelningen (Andrén 1985; Nicklasson 2001: 161ff; Rosén 2004: 62, 323ff; Lihammer 2007: 223, 296ff; Nilsson 2009:173ff).

En kunglig byggnadskultur

Trelleborgshusens spridning på Jylland ses som en direkt följd av trelleborgarnas etableringar i området (fig. 2). I Halland finns inga

trelleborgar konstaterade, även om spekulationer gjorts om en placering vid läget för staden Laholm. Den enda ringborgen som kan knytas till kungaleven, är Sjönevadsborg, som dock inte visar på några storleks- eller konstruktionsmässiga likheter med trelleborgar (Nicklasson 2005; Rosborn 2014).

De klassiska trelleborgshusen i de kungliga ringborgarna Trelleborg på Själland, Fyrkat och Aggersborg har en strikt planlösning och är uppmätta efter specifika geometriska principer. De är indelade i tre rum: ett centralt salsrum flankerat av två mindre gavelrum. Salen uppgår till 3/5 av husets längd och gavelrummen till vardera 1/5. En-

ligt Per Wranning visar flera av de halländska husen tydlig inspiration i fråga om trelleborgshusens arkitektur och mätprinciper, men där små byggtekniska skillnader anses bero på att husen byggts individuellt av olika byggherrar. Även övriga trelleborgshus i Sydsverige och Danmark visar på stora likheter med ringborgarnas hus (Wranning 1999; Sindbæk 2014). Långhus försedda med yttre snedsträvor förekommer dock under äldre vikingatid i Järrestad i Skåne och i Lejre och Toftegård på Själland, men även i Westfalen, Holland och det frisiska området. Den absolut äldsta dateringen i södra Skandinavien kommer från kungasätet i Lejre, med datering till andra hälften av 600-talet. Denna äldre generation hus tillhörde ett högre samhällsskikt, men saknade de stringenta mätprinciperna och rumsindelningarna från de senare husen i trelleborgarna (Söderberg 2010).

Kopplingen mellan trelleborgshus, de jylländska trelleborgarna och Jellingeätten har nyligen understrukits ytterligare, i och med undersökningarna vid Jellingmonumenten. Runt gravhögarna har spåren efter en rombiskformad, 12,5 hektar stor palissadanläggning grävts fram. Här ligger fynd av flera trelleborgshus längs med palissadväggarna och orienterade efter monumentens centralaxel. Husen hör till den dendrologiska dateringen av platsen, dvs ca. 958–985; som också överensstämmer med övriga dateringar av fyndmaterial inklusive Harald Blåtands runsten. Byggnaderna i Jelling har samma rumsindelningar som trelleborgshusen i borgarna, men avviker genom att vara indelade i fjärdedelar, där det centrala salsutrymmet utgör 2/4 och gavelrummen vardera 1/4. Detta har tolkats som att Jellinghusen är en prototyp för trelleborgshus, som senare fick en högre grad av standardisering när trelleborgarna byggdes omkring 980. Variationen mellan husen i olika trelleborgar har inte tol-

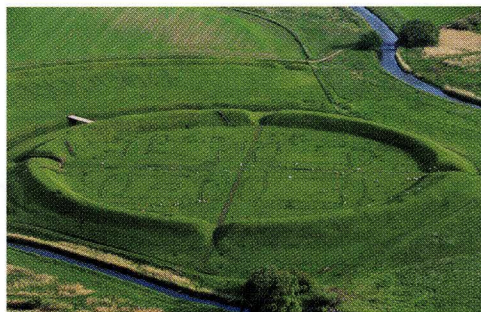
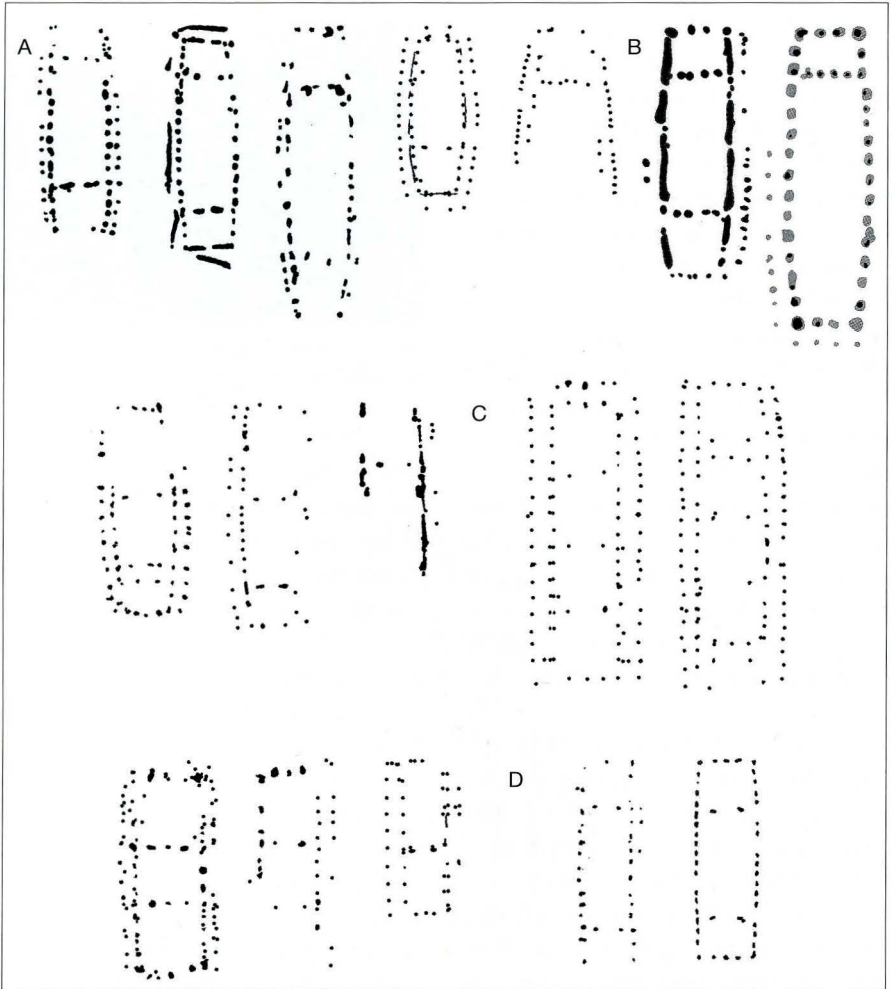

Fig. 2. Ringborgen Trelleborg på Själland med trelleborgshusen markerade.

kats som regionala skillnader. Istället speglar det en trolig kronologisk utveckling där de äldsta husen finns på Aggersborg, följt av Fyrkat och till sist Trelleborg. En generell skillnad märks i bruket av väggrännor, som syns på de yngsta husen. Husen vid Jellingmonumenten anses också visa på störst likheter med husen från Aggersborg (Hvass 2011; Sindbæk 2014).

De halländska husen kan delas in i generella grupper, baserat på i vilken grad de uppfyller de återkommande konstruktionsmässiga stildrag och kriterier som utmärker trelleborgarnas hus (fig. 3). Byggnader som har samtliga utmärkande kriterier är försedda med konvexa långväggar och raka gavlar, ett centralt hallutrymme och två mindre gavelrum som åtskiljs av två takbärande stolppar, samt yttre snedsträvor s.k. trellar. Dessa utgörs av Kärragård hus 4, Trulstorp hus 4, Ösarp hus 13 och 17, Söndrum hus 2 och troligen Tölö hus 1 samt Söndrum hus 6 (Fig. 6, Grupp A). Hus 6 i Söndrum verkar sakna de yttre trellarna, men det är osäkert då ett antal stolphål påträffats i de rännor som omger byggnaden längs ena gaveln och långsidan. När det gäller Tölö hus 1 finns även ovisshet kring den inre konstruktionen och förekomsten av ett gavelrum i den östra delen, och olika tolkningar har presenterats i tidigare publikationer.

Figur 3. (denna och nästa sida): De halländska trellborgshusen kan delas in i generella grupper baserade på i vilken grad de uppfyller de återkommande konstruktionsmässiga stildrag och kriterier som utmärker trellborgarnas hus.

Grupp A: Byggnader som har samtliga utmärkande kriterier är försedda med konvexa långväggar och raka gavlar, ett centralt hallutrymme och två mindre gavelrum som åtskiljs av två takbärande stolppar, samt yttre snedsträvor s.k. trellar. Dessa utgörs av: 1) Söndrum 98B:2, 2) Söndrum 98B:6, 3) Laholm 201:4, 4) Laholm 197:13, 5) Laholm 197:17, 6) Laholm 164:4 och troligen 7) Tölö 173A:1. Hus 6 i Söndrum verkar sakna de yttre trellarna, men det är osäkert då ett antal stolphål påträffats i de rännor som omger byggnaden längs ena gaveln och långsidan. När det gäller huset i Tölö finns även ovisshet kring den inre konstruktionen och förekomsten av ett gavelrum i den nedre delen, och olika tolkningar har presenterats i tidigare publikationer.

Grupp B: Vidare finns en grupp hus med yttre trellar, konvexa långväggar och raka gavlar, men där de inre takbärande stolpparen har en oregelbunden fördelning. Dessa utgörs av 8) Övraby 86:1, 9) Laholm 196:4, 10) Laholm 197:26.

Grupp C: Hus med yttre trellar, raka eller svagt konvexa långväggar och gavlar, där de inre bockparen är mer jämt fördelade över byggnadsytan. Dessa utgörs av 11) Laholm 197:10, 12) Laholm 197:14, 13) Laholm 197: 18,14) Laholm 197:28, 15) Laholm 197:37.

Grupp D: Slutligen en grupp hus med konvexa eller svagt konvexa långväggar och centralt hallutrymme där två mindre gavelrum åtskiljs av takbärande stolpar. Dessa utgörs av; 16) Veinge 326:2 och 17) Laholm 205:1. Husen saknar de karaktäristiska trellarna och för en betraktare utifrån, har de nog inte påmint om husen i trellborgarna i någon större grad. Ur Håkansson 2017:256. Fig 8:2.

Vidare finns en grupp hus med yttre trellar, konvexa långväggar och raka gavlar men där de inre takbärande stolpparen har en oregelbunden fördelning, med ett »extra» bockpar i den centrala delen (Grupp B). Denna skillnad kan tyckas vara av ringa betydelse men pekar på en annorlunda inre rumsdistribution, jämfört med de klassiska husen från trelleborgarna. Kanske är det rentav ett »västsvenskt» särdrag, då ett nästan identiskt trelleborgshus har hittats i det tidigmedeltida Esketorp i Västergötland (Berglund 2005). Vidare finns en grupp hus med yttre trellar, raka eller svagt konvexa långväggar och gavlar, där de inre bockparen är mer jämt fördelade över byggnadsytan (Grupp C). Även dessa byggnader saknar således ett dominerande centralt hallutrymme. En förklaring till detta kan vara att husen haft en annan funktion. De större hus 10 och 12 från Ösarp har exempelvis tolkats som magasinsbyggnader för lagring av säd. Slutligen förekommer det en grupp hus med konvexa eller svagt konvexa långväggar och centralt hallutrymme där två mindre gavelrum åtskiljs av takbärande stolpar (Grupp D). Husen saknar de karaktäristiska trellarna och för en betraktare utifrån, har de nog inte påmint om husen i trelleborgarna i någon större grad.

Ser man till trelleborgshusens spridning i Halland finns de samlade i de södra delarna, i byarna kring Laholm och Halmstad. Endast ett trelleborgshus finns representerat i norr, i Varla vid dagens Kungsbacka. Orsaken till trelleborgshusens närvaro i Laholmsområdet har diskuterats tidigare med tolkningar i olika riktningar. Dels har det argumenterats för att en avsaknad av kunglig närvaro i området under äldsta medeltid, skapat utrymme för andra grupper i samhället att bruka arkitekturen, vilket framgår av variationen i byggnadstekniken mellan gårdarna. Dels har arkitekturen setts som tecken på ett beroendeförhållande till makten, där gårdarna brukat jord

på kungens mark. Den största gården i Ösarp kan då ha tillhört en kunglig bryte, alternativt också varit företrädare för ledungsväsendet (Wranning 1999; Bjuggner & Rosengren 1999; Nilsson 2003; Rosén 2004). De flesta husen är daterade till 900-talets slut eller tidig 1000-tal, men vid några lokaler verkar de även ha varit i bruk under senare delen av 1000-talet, eller tidigt 1100-tal. Det rör sig alltså troligen om en relativt kort brukningsperiod, men framför allt verkar de ha haft en begränsad utbredning i det halländska landskapet. Som vi ska se nedan verkar samma förhållande råda i andra delar av södra Sverige, exempelvis Skåne. Enligt min uppfattning pekar det på att den specifika arkitekturen inte tillhört en allmän byggnadskultur för exempelvis stormannaklassen vid denna tid, utan har spridits inom specifika sociala nätverk och sammanhang, där kontakter med den danska kristna kungamakten kan ha spelat en central roll (Håkansson 2013).

Kungalevet Lagaholms bylandskap

I södra Halland framträder Lagaholm i Höks härad som en betydelsefull kunglig centralort. Enligt uppgifter i kung Valdemars jordebok verkar kungalevet med tillhörande kungsgård tillhöra ett av det mer omfattande med skatter och intäkter från landbor, kvarndrift, fiskeri samt ett torg. Torget har sammanförts antingen med kungliga intäkter från staden Laholm, eller en preurban verksamhet vid exempelvis det närliggande Köpinge (Sandklef 1954:497; Rosén 1992; Nilsson 2009:173f). Utifrån namnet har kungsgården förmodligen varit placerad på holmen Lagaholm, och som sedan byggts om till borg och fästning under medeltidens senare del. På holmens nordvästra del har delar av en stor begravningsplats undersökts (120 av uppskattningsvis ca 3500–4000 gravar), som spänner från 1000-talet och fram till 1400-

talets första hälft. Dock har ingen kyrkobyggnad lokaliserats (Anberg 2003). Begravningsplatsens roll i landskapet har diskuterats i flera artiklar, men enligt de senaste rönen framställs platsen som en storkyrkogård, tillhörande en potentiell huvudkyrka med doprätt under kungligt beskydd, som innefattat ett större område i socknarna kring Lagaholm. Ing-Marie Nilsson vill se en storsocken i Laholmsområdet med tidiga kyrkor under kungligt inflytande på Lagaholm, i Tjärby samt Ysby. Laholms kyrkas patrocini S:t Clemens sammankopplas med en äldre kyrka på Lagaholm vilket skulle stämma överens med övriga S:t Clemenskyrkor i Skandinavien, som ofta anlagts på 1000-talet och med anknytning till kungamakt och politiskt viktiga orter vid kusterna (Nilsson 2009:289ff.). Ett intressant fynd i sammanhanget är ett processionskors i Ringerikestil (fig. 4) från närliggande Veinge, påträffat i marklager under den medeltida kyrkan (Svanberg & Söderberg 2000:299).

I det omgivande landskapet finns det flera tecken på att centraliteten har en förhistoria i området. Ur kommunikativt hänseende sammanfaller färdvägar längs kusten från Hallandsåsen och norrut med öst-västliga Lagastigen. Äldre kartor visar att det är vid Laholm och österomliggande Hov och Lejebysom presumtiva vadställen möjliggjort en

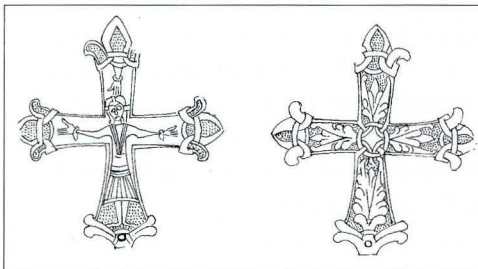

Fig. 4. Processionskors i ringerikestil från Veinge utanför Laholm, påträffat i marklager under den medeltida kyrkan. Statens Historiska Museums arkiv, Inventarie-nummer 26 669. Ur Håkansson 2017:258. Fig. 8:3.

något sånär säker passage över Lagan (Bjuggner et al 2003). Utifrån ort- och platsnamn menar Stefan Brink att det funnits ett troligt förhistoriskt centralkomplex i byarna Hov, Ysby och Brödåkra, där namnmiljöerna refererar till storgård, ting och kult. Just i Ysby har det också undersökts en storgårdsmiljö från romersk järnålder med bland annat fynd av romerska denarer, och i ett gravfynd från Lejebys hittades en frankisk ringknapp i guld. Ytterligare ett område med centralortsindikerande namn är norr om Lagans mynning med Tönnersa, som Brink relaterar till namntypen Husa(r) och föreslår att det kan vara en föregångare till Lagaholm och Köpinge (Brink 1998). Nyligen genomförda metalldekteteringar vid Köpinge, med ett omfattande metallföremålsmaterial från vendel- och vikingatid pekar ut läget för en anlöpsplats intill Lagan, samt ett intilliggande marknads- och hantverksområde och gravfält. Förutom prestigeföremål visar fynd av spiralstrierade permiska silverringar och klippta arabiska silvermynt, på platsens dignitet under äldre vikingatid. Nio av dessa mynt är daterade och präglingarna hamnar inom intervallet 718–820 e. Kr (Bjuggner et al 2010:65ff).

Inom Laholms landsförsamling har ett antal bebyggelselokaler undersökts från den medeltida byarna, främst väster om Laholms stad. Här förekommer en struktur med dubbelbyar exempelvis med byparen Köpinge-Ösarp, Mellby-Trulstorp och Ala-Lejebys, men det finns även bebyggelser som endast utgör enstaka hemman i jordeböckerna, såsom Kärragård, Mammarp, Bonnarp och Snapparp. De tidigmedeltida gårdarna verkar ingå i ett bylandskap med utspridda gårdar och följer även större halländska förändringsmönster med nyetableringar i övergången till 1000-talet, en uppsplittring av större gårdar i mindre enheter under senare delen av 1100-talet, samt en allmän omläggning av bylandskapet under 1200-talet (Bjuggner &

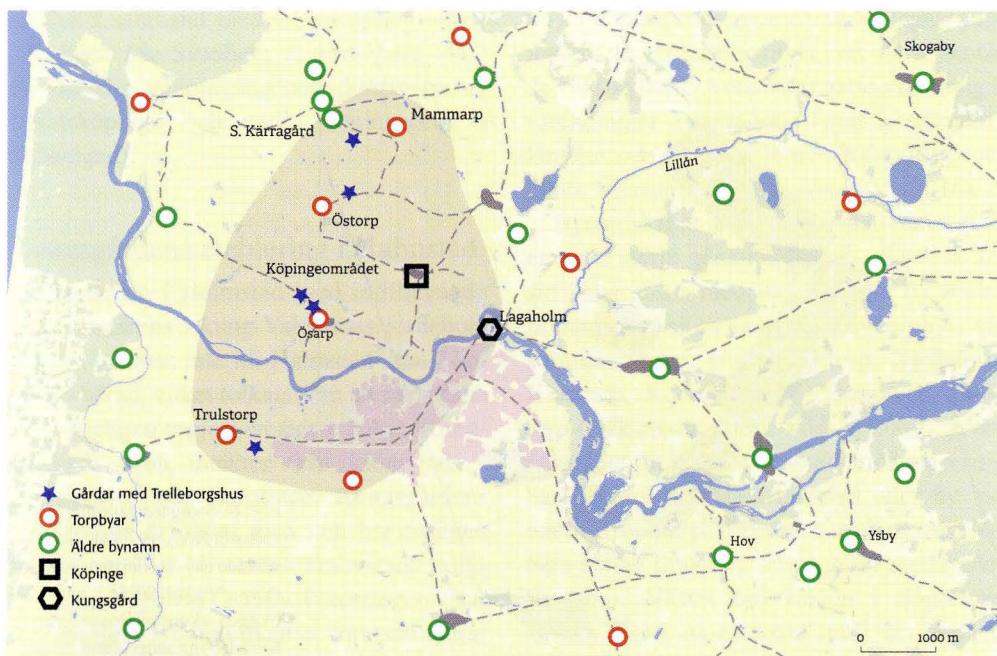

Fig. 5. Bylandskapet kring kungsgården och storkyrkogården vid Lagaholm, med en köpingeort samt ett antal torpbyar och gårdar med trelleborgshus. Gråmarkerat område utgör en potentiell kunglig domän under perioden 1000-1200-talet. Ur Håkansson 2017:261.

Rosengren 1999; Wranning 1999; Nilsson 2003; Rosén 2004; Bjugger et al 2010:48f; Håkansson 2017).

En viktig aspekt i bylandskapet är ortnamnens relation till bebyggelseetableringar. Allmänt verkar torpnamnen vara ett nytt inslag i bylandskapet under slutet av 900-talet och 1000-talet, och ska ses i ljuset av en inre kolonisation och omorganisation som sker i Halland och andra delar av Sydsandinavien vid denna tid. Detta överensstämmer med ortnamnsforskningens allmänna uppfattning, att byar med efterleden – torp går tillbaka till vikingatiden (Lönn 1991; Pamp 1995). Men som konstaterats i flertalet arkeologiska undersökningar i södra Sverige, så är bebyggelser vid torpbyar inte alltid yngre än i byar med äldre namnformer med efterleder som -inge, -snarare tvärtom. Detta bör peka på att nya namngivningar har skett av befintliga

gårdar eller byar, och förmodligen i en tid av sociala och strukturella förändringar (Håkansson 2017:142ff).

I figur 5 syns en grupp torpbyar som ligger samlade i ett område mellan Lagaholm och byar med äldre namnformer närmre kusten. Gruppen innefattar Mammarp, Trulstorp, Ösarp och Östorp, men spår i historiska källor antyder att torpbebyggelserna dock kan ha varit ännu fler.¹ Namnformerna antyder någon form av nybygge och relation till ett personnamn i förleden, i detta fall *Mamme*, *Trughils*, *Ösare* och eventuellt *Ödher* (Sahlgren 1948). Gemensamt för dessa byar är förekomsten av gårdslämningar med den specifika arkitekturen från husen i trelleborgarna, förutom RAÄ 164 som ligger närmre S. Kärragård än Mammarp. Gården vid Ösarp (RAÄ 197) framstår som den storleksmässigt överlägset största, och figurerar som hu-

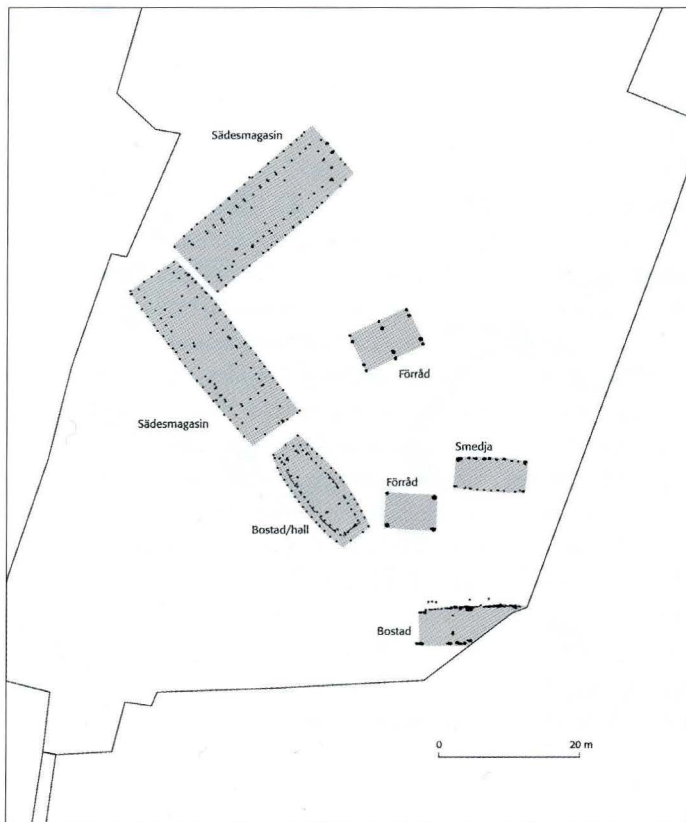

Fig. 6. Storgårdslämningar från Laholm RAÄ 197 vid Ösarp bestående av trelleborgshus, två stora vinkelställda, sammanbyggda ekonomilängor, mindre förrådsbyggnader samt smedja. Öster och sydöst om gårdsplanen har sannolikt fler byggnader legat, men där endast ett bostadshus rymdes inom undersökningsområdet. Ur Håkansson 2017:127.

vudgård under 1000- och första halvan av 1100-talet (fig. 6). Även gården vid Trulstorp (Riksantikvarieämbetet – RAÄ 201) räknas som en stor gård, medan Östorp (RAÄ 196) och Kärragård (RAÄ 164) får betraktas som mellanstora bebyggelser, och Ösarp RAÄ 205 som en liten gård.

Torphyarnas nyetableringar sammanfaller i en tid av förändring i området, exempelvis anläggandet av begravningsplatsen på Lagaholm. Kyrkogårdens storlek som omfattat flera tusen gravar, visar med all tydlighet att ett kristet gravskick brukats i Laholmsområdet under 1000-talet, och där kyrkans upptagningsområde bör ha innefattat ett omfångsrikt bylandskap. Liknande storkyrkogårdar vid denna tid i Sydskandinavien hör inte till vanligheterna, och i Skåne syns de exempelvis i Lund och Löddeköpinge. Fred-

rik Svanberg och Bengt Söderberg, som studerat köpingeorterna i Skåneland, menar att det finns en tydlig rumslig anknytning mellan kungliga manifestationer och köpingeorter, framför allt i de områden där kungalevsorganisationen etablerades. Här involveras dessa områden tidigt i den kungliga och kyrkliga maktsfären. Området vid Lagaholm verkar inte vara ett undantag och visar på stora strukturella likheter med framför allt Löddeköpinge. Vid denna köping syns också en storkyrkogård, ett tidigt processionskors och en kunglig manifestation, i form av en trelleborg. Likt Aggersborg har det argumenterats för att trelleborgen utgjort ett kungalev, egendomar som sedan doneras till ärkesätet i Lund under 1100-talet. I landskapet syns även etableringar av torphyar, exempelvis närliggande Önnerup där trelleborgshus på-

träffats i samband med arkeologiska undersökningar (Se Svanberg & Söderberg 2000 för utförlig genomgång och diskussion av Löddeköpinge och andra köpingeorter i Skåneland).

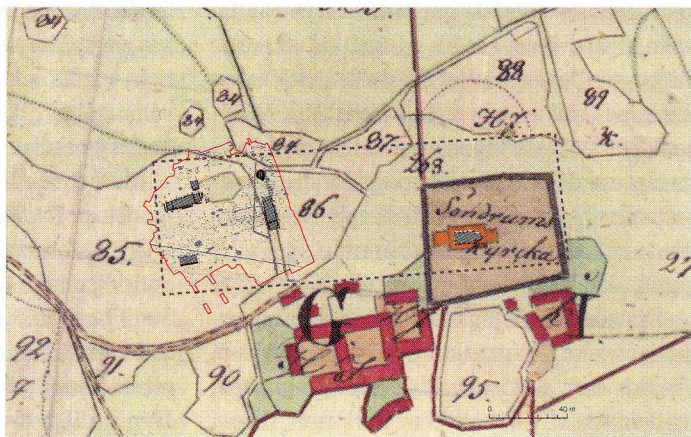
Kungsgårdens etablering i Halmstad

Kungsgården i Halmstad med intilliggande gods omnämns i kung Valdemars jordebok. Gården tecknas inte till Halmstad utan Tönnersjö härad, vilket tolkats som att häraderna ursprungligen utgjort en större enhet. Kungen hade även intäkter från kronogods i Biskopstorp och Harplinge. Kungsgårdens exakta läge är okänt men den har troligen legat i området för staden Halmstads tidig-medeltida läge vid Övraby. Placeringen visar på likartade kommunikativa förutsättningar som Lagaholm, där äldre huvudvägar längs kusten möter Nissan och sträckningen för Nissastigen. Här finner vi en tidig romansk kyrka från 1100-talet med absid och västtorn. Vid en forskningsundersökning påträffades även gravar som var stratigrafiskt äldre än stenkyrkan, vilket indikerar att den torde haft en föregångare i trä. Kyrkan tolkas ha tillhört kungsgården fram till den byggs om och får funktionen som stadskyrka. Bebyggelsestrukturen är inte klarlagd, men de senaste

undersökningarna pekar på att det legat tidig-medeltida gårdar utspridda i ett större område runt kyrkan. Även vikingatida lämningar förekommer i området i form av ett antal långhus och grophus (Rosén 2004; Bjugger 2006; Nilsson 2009; Larsson 2015; 2016).

Bylandskapet kring Halmstad innehåller ett antal större gårdar och gods, där flera har sin bakgrund i medeltid. Liksom i Laholm tillhör de också en generation av torpbyar såsom Fammarp, Gullbrandstorp, Kjellstorp, Klackarp, Knebildstorp, Kårarp och Snöstorp (Håkansson 2009, Nilsson 2009). Även i området för stadens senmedeltida placering har det troligen legat en gård eller by vid namn Brooktorp. I byarna i stadens omedelbara närhet finner vi bebyggelser med trelleborgshus. Väster om staden i Söndrums kyrkby återfinns en lokal intill det vendel- och vikingatida gravfältet Stegelhögen, strax väster om kyrkan inom ett område benämnt »Toften» i de historiska kartorna. Vid själva toftområdet påträffades bebyggelseämningar från perioden folkvandringstid–tidig medeltid vid en arkeologisk undersökning 2013, fördelat på sju byggnadsämningar. Under perioden 950–1050 består bebyggelsen av en gård med trelleborgshus, ett antal mindre uthus samt en brunn (fig. 7). Lämningen har en fortsatt utbredning i östlig rikt-

Fig. 7. Lokalen Söndrum RAÄ 98 med trelleborgshus, ett antal mindre uthus samt en träbrunn (B) markerade. Uppgifter om äldre stolpar och trärester under Söndrums kyrka gör gällande att den föregåtts av en träkyrka. Hypotetiskt kan denna träkyrka uppförts som en gårdskyrka inom en storgårds toftområde.

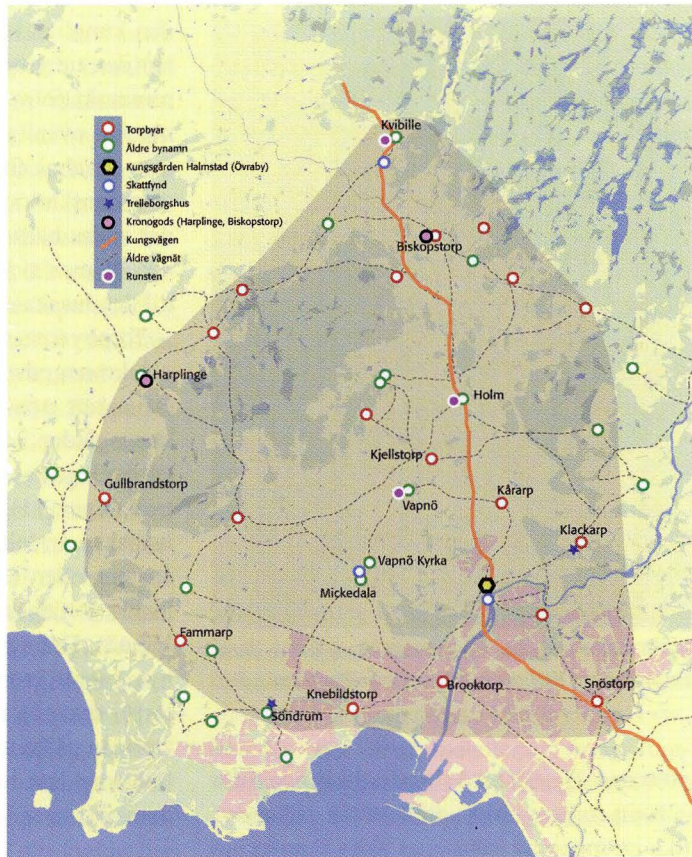
ning och det är fullt möjligt att fler byggnader kan återfinnas närmre kyrkan. Söndrums kyrka uppfördes troligen under 1200-talet men uppgifter om äldre stolpar och trärester under stenkyrkan gör gällande att den föregåtts av en träkyrka, med liknande planform som stavkyrkan Maria Minor i Lund. Hypotetiskt kan denna träkyrka uppförts som en gårdskyrka inom en storgårds toftområde, som innefattat trelleborgshuset (Peters 1941; Nilsson 2009:213; Håkansson 2017). Dendrokronologiska dateringar från gårdens brunn gav dateringar till åren 977–978, men träet kan vara något yngre. Dateringen överensstämmer med trelleborgshusens ålder, men daterar även övergivet av det intilliggande gravfältet. De yngsta gravarna härifrån är daterade till perioden 890–975. (Wranning 2012). Trelleborgshuset verkar således sammanfalla med en storgårds övergång till kristendomen. Öster om Halmstad förekommer trelleborgshuset i Klackarp (förleden personnamnet Klacke), endast två km öster om kungalevet i Övraby. Hustypen påträffades vid en undersökning intill det efterreformatoriska säteriet Sperlingsholm, vid *Gamlegården* som utgjort läget för godsets huvudbyggnader under senmedeltid. Trelleborgshuset är daterat till perioden 970–1020, men lokalen verkar även varit i bruk under tidig medeltid. Fornlämningen är inte avgränsad och gårdens storlek går inte att fastställa, men läget vid det senare godset gör att det är högst rimligt att trelleborgshuset tillhört en storgård (Håkansson & Tegnstedt 2012, Nordvall 2013). Dateringen av lokalen stämmer i övrigt med ¹⁴C-dateringar av fossila bandparceller i området, och torpbebyggelsen torde ha varit delaktig i omformningen av det agrara landskapet vid denna tid.

Den danska kungamaktens etablering av kungalev och expansion i området verkar få följder som avspeglar sig i det omgivande bylandskapet. Säkerligen har den skapat

någon form av stress eller »kris» i samhället som förändrar sociala relationer och den lokala maktbalansen. Byggnadstraditionen med trelleborgshuset är ett nytt men kortvarigt inslag och kanske ger den uttryck för en tillfällig, instabil maktsituation i Halmstads historia i tider av förändring. Social status var ofta visuellt riktad mot en mottagare och tog sig externa uttryck i bebyggelsen såsom placering i höjdlägen, byggnadsvolym, byggmaterial, färg, och arkitektur, eller i personliga föremål såsom vapen, metallsmycken och andra dräkttillbehör. Under vikingatid och tidig medeltid var det troligen tvunget att öppet visa upp status och makt, eftersom makten under denna period ofta var knuten till och beroende av enskilda personer och deras egenskaper och nätverk. Men dessa uttryck var inte absoluta eller universella och dessutom gick det att imitera status och markörerna ändrades beroende på social, ekonomisk eller politisk kontext (Habermans 1984; Castillo 2011; Furrer 2011). Bland eliten försiggick exempelvis en stor förändring av hur man uttryckte status under loppet av 1000-talet. Det märks i att »metallrika» lokaler försvinner och gravfälten med resta stenar, exempelvis i form av skeppssättningar, upphör. Positionen i samhället framhävs istället genom anknytning till kristendomen genom att uppföra gårdskyrkor eller kapell på tofterna. Även nya element i gårdsbyggnadernas arkitektur hade högt symboliskt och politiskt värde och trelleborgshuset bör i detta sammanhang som sagt ses som del av en maktsymbolisk byggnadsstil.

Men det finns även andra anomalier i bylandskapet kring Halmstad som kan vara tecken på orostider, stress och samhällsförändring under 900- och 1000-talet (fig. 8). Vid Övraby (Slottmöllan), Vapnö och Kvibille finns några av Hallands depåfynd av silverskatter från senare delen av 900-talet. Den tydligt ökade deponeringen av skatter

Fig. 8. Bylandskapet kring kungsgården och den preurbana bebyggelsen i Halmstad (Övraby), med kronogods, torpbyar, gårdar med trelleborgshus, runstenar och skattfynd. Gråmarkerat område utgör en potentiell kunglig domän under perioden 1000–1200.

vid denna tid har satts i samband med inlemmandet av olika regioner i det danska riket såsom Skåne och Halland. Flera skattfynd syns vid urbana orter och köpingar längs de större farlederna genom landskapet och här passar silverskatten vid Slottsmöllan in, som framkom alldeles intill Nissan (Anglert 1995:32, Håkansson 2017:220ff).

Norr om Halmstad finns också Hallands enda runstenar, påträffade i Vapnö, Kiville, Holm och Getinge. Resandet av runstenar förknippas med ett socialt elitskikt och ses som arvsdokument för att vidmakthålla ägomässiga gränser i det vikingatida landskapet. Klavs Randsborg vill se dem som uttryck för den lokala aristokratins anslutning till kungamakten och har tagit fasta på begreppen

Thegn och *Dræng*. Thegnar hade en förankring i det äldre maktlandskapet medan drängar kunde tillhöra yngre grupper inom hirden (Randsborg 1980; Anglert 1995; Zachrisson 1998). Ing-Marie Nilsson har påtalat de halländska runstenarnas unicitet i deras begränsade historiska och geografiska kontext och vill se den danska kungamaktens etablering i Halmstad som ett grundläggande yttre motiv för den första fasen av monumentresande. Genom sin rumsliga närhet har stenarna refererat och relaterat till varandra men samtidigt utgör de ingen homogen grupp. Utifrån stenarnas budskap, språk och fysiska uttryck för Nilsson nyanserade resonemang kring vilka olika sammanhang som stenarna rests. Kortfattat ansluter den vikingatida Vap-

Fig. 9. Den vikingatida Vapnöstenen i nyuppmålat skick. Foto: Magnus Källström, Riksantikvarieämbetet.

nöstenen (fig. 9), med sin pelarliknande form och sitt fornengelska språkuttryck, till specifika grupper av runstenar från Bornholm, Småland, Västergötland och västra Norge. Gemensamt för dessa är kopplingen till de brittiska öarna. Flera av de småländska stenenarna omtalar personer som omkom i England, exempelvis Tunastenen från Ryssby socken där stenen rests av Tumme till minne av brodern Assur, som var skeppare hos kung Harald.

Den tidigmedeltida Kvibillestenen är ingen vanlig runsten utan har ingått som gravhäll i en tidigkristen kyrkogård i Kvibille. Genom omnämmandet av Thorlak på stenen gör Nilsson kopplingen till den Thorlak som omnämns i Hallandslistan i Kung Valdemars jordebok, som utgår från förhållanden under 1170-talet. Kvibille ingick i Halmstad härad och där fanns två skeppslag som leddes av styrmännen Eskil och Thorlak. Denne Thorlak hade således en förtroendeposition i

den kungliga ledningsorganisationen. Vidare har den tidigmedeltida runstenen i Holm ett romanskt formspråk och Nilsson vill se det mycket ovanliga patriarkalkorset på stenen, som symbol för Jerusalem och de korståg som danskar och andra nordbor deltog i under andra hälften av 1100-talet. Getingestenen är mer svårtolkad och kopplas allmänt till det danska området (Nilsson, Manus)

Torpbyarna, trelleborgshusen, runstenarna och kronogodsden ger sammantaget bilden av ett agrart senvikingatida bylandskap runt kungsgården i Halmstad, där flera gods och gårdar kan ha stått under kungamaktens kontroll (figur, 11). Hypotetiskt innehåller detta landskap en lokal aristokrati som stått i allians och/eller medlemmar ur hirden som förlänats jordegendomar: Thegnar (Söndrum, Vapnö), Drängar (Klackarp och andra torpbyar) samt kronogods (Harplinge, Biskopstorp), styrmän från ledungen (Kvibille) och stormän på korståg (Holm). Även kyrkolänet Snöstorpe kan ha sitt ursprung i en kunglig domän som sedermera donerats till kyrkan.

Del av ett större mönster?

Strukturen med kungligt sanktionerade domäner och torpbyar kring kungaleven får således ses som en hypotes. Men utifrån exemplet från Laholm och Halmstad verkar det vara en rimlig utgångspunkt för vidare studier av trelleborgshusens närvaro vid andra kungalev.

Som nämndes finns endast en by i norra Halland med förekomst av trelleborgshus, nämligen i Varla. Denna kontrast kan bero på att färre undersökningar gjorts i norra Halland, och fler trelleborgshus skulle exempelvis kunna återfinnas i områden kring kungsgårdarna vid Grimeton eller Faurås. Varla ligger vid läget för kungsgården i Tölö och strax norr om den medeltida staden Kungsbacka. Enligt kung Valdemars jordebok

räntade kungsgården tillsammans med invånarna i Onsala. Avgiften utgick i ovanliga persedlar såsom salt, korn och vadmal och detta har setts som att handel eller import pågått i området kring Kungsbackafjorden (Nilsson 2009:178 och där anförd litteratur). Kungsgården har inte lokaliserats men har sannolikt legat vid Tölö kyrka, där marknamnet Kongslyckan syns i äldre kartmaterial. Strax norr om kyrkan har det också påträffats spår efter en träkyrka och gravar, med trolig datering till tusentalets andra hälft. Spår efter en stor skeppssättning visar också att området haft viss dignitet även under yngre järnålder. En indikation på kungligt ägande i byn är uppgifter i de äldsta jordeböckerna (Arte-lius, Nordin & Rosén 2007). I Tölö by utgör 6,5 hemman kronohemman och 0,5 hemman tillhör prästgården (Ståhl 1980). I bylandskapet inom Tölö socken syns inte generationen med torpbyar som i exemplen från södra Halland. Torpbebyggelser får istället sökas i angränsande socknar såsom Hanhals och Fjärås. Bebyggelsen vid Varla, belägen endast en dryg km väster om Tölö kyrka, har beskrivits som ett stormanssäte under perioden från yngre järnålder till äldre medeltid, som haft en varierad ekonomi, med hantverksaktiviteter och långväga handel (Lundqvist & Schaller Åhrberg 1998). Storleksmässigt tillhör den även en av de största i Halland under tidig medeltid.

Om man går utanför Halland och ser till södra Sverige, målas en snarlik bild upp kring trelleborgshusens spridningsmönster i Skåne. I flera artiklar om bylandskapet runt Malmö har hustypens spridning kring kungalevet Oxie påtalats, i byar som Lockarp, Toarp, S. Sallerup, V. Klagstorp, Tygelsjö, Bunkeflo och Hyllie (Se exempelvis Anglert 2006; Jönsson & Persson 2008; Ifverson 2009). Utanför Ystad omger en grupp torpbyar kungalevet Arvalund (Nedreby) bestående av Örup, Ullstorp, Toarp, Munketågarp,

Gärarp, Tosterup, Svenstorp, Fårarp och i området har det också påträffats ett trelleborgshus på en stortoft i L. Köpinge (Anglert & Becker 2006:152). I Järrestad har det påträffats trelleborgshus (dock äldre), vid den aristokratiska miljön som har anknytning till kungalevet Tommarp (Söderberg 2005). I nordöstra Skåne finns trelleborgshus dokumenterade från byarna Snårarp, Öllsjö och Rinkaby, som är belägna i anslutning till kungalevet i Vä (Edring 2004; Pettersson 2005; Svensson 2007). Vidare i västra Skåne ser vi ett trelleborgshus i Lund, som är ett kungalev, samt i Önnerup som inte ligger långt från trelleborgen i Borgeby. Längre norrut i Häljarp har det undersökts en bebyggelse lokal med flera trelleborgshus, som tillhör en av flera torpbyar i närheten av kungalevet i Säby. Slutligen är ett trelleborgshus dokumenterat från Filborna, en by belägen strax utanför kungalevet i Helsingborg. I staden har det även spekulerats kring förekomsten av en ringborg (Mårtensson 1976; Pettersson 1996; Kriig & Thomasson 1999; Söderberg 2004).

I Småland har det undersökts en lokal med trelleborgshus vid Huseby, beläget cirka 20 km sydväst om Växjö. Namnformen Huseby är förknippad med kungsgårdar och vanligtvis daterad till vikingatid/tidig medeltid (Nylén & Söderberg 2009). Om man slutligen förflyttar sig till Västergötland finns ett nytt spännande fynd av ett trelleborgshus vid Varnhems kloster, som förknippas med en storgård tillhörande kungliga släkter (möjligen med dansk anknytning), innan den doneras till cistersiensemunkarna under 1100-talet (Vretemark & Axelsson, opublicerad fältdokumentation). Fru Sigrid, kvinnan som donerade den stora gården Varnhem till klostret i mitten av 1100-talet, har en okänd bakgrund men tillhörde den västgötska aristokratin, kanske den Stenkilska kungaätten. I så fall var hon dotter till Björn Järnsida,

dansk prins och sonson till danske kungen Erik Ejegod. Enligt ett av flera förslag kan den donerade gården ha ingått i det *Sigritlev* som omnämns i kung Valdemars jordebok, dvs en del av det privatgods som fanns på svensk mark (Se Lovén 2014:145ff.) Någon mil öster om Varnhem, i södra delen av Skövde har ytterligare ett trelleborgshus hittats, i samband med exploateringsgrävningar vid Esketorp utmed väg 26. Storleksmässigt överensstämmer denna gård med mellanstora gårdar i Halland (Berglund 2005).

Spridningsbilden av trelleborgshus, öster om Öresund, visar att hustypen inte verkar få en allmän spridning i landskapet, utan ligger samlade i byar vid de kungliga orterna (fig. 10). Förutom de kungliga orterna, syns även i stort en anknytning till olika nivåer av

aristokrati. Även mer normalstora gårdar är försedda med trelleborgshus, vilket visar att bilden inte är entydig, men anknytningen till kungliga orter såsom kungsgårdar och kungalev är här dock densamma.

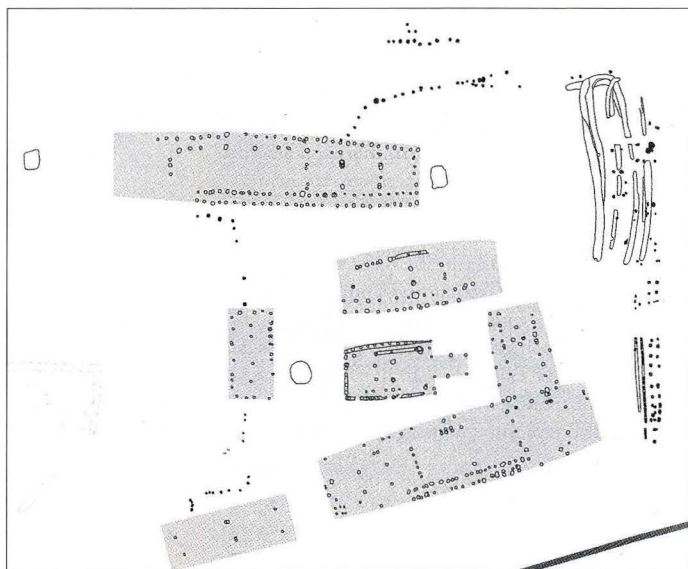
Trelleborgshus och social tillhörighet

De halländska trelleborgshusen framträder till största del vid stora eller mycket stora gårdar, i bylandskap som kretsar kring de tidigmedeltida kungliga orterna. Vid Lagaholm tillhör de en grupp byar med torpnamn, som etableras i samband med en större omorganisation i landskapet vid sekelskiftet kring år 1000, en utveckling som även kan anas vid Halmstad. Gårdarna verkar tillhöra en del av befolkningen i det nya landskapet som växer

Fig. 10. Förekomsten av trelleborgshus i södra Sverige, samt koppling till kungliga orter. * Huseby är ingen kunglig ort som omnämns i skriftliga källor, men själva namnformen förknippas med kungsgårdar. ** Varnhem förknippas med en storgård tillhörande kungliga släkter (möjligen med dansk anknytning), innan den doneras till cictersienseremunkarna under 1100-talet. Ur Håkansson 2017:263.

Fig. 11. Hallområdet vid storgården i Lockarp med flera trelleborgshus samt ett centralt träkapell. Ur Heimer 2009:352. Fig.16.

fram, men där några av dem dock har en historia bakåt i det »äldre» landskapet. Bebyggelserna räknas inte till de aristokratiska miljöer som försvinner vid tiden omkring 1000, utan fortlever även under äldre medeltid. Man skulle kunna se dem som vinnare, överlevare i en tid av förändring av det politiska landskapet, en anpassning till nya tider med kontinentala, feodala förtecken.

Gruppen med torpbyar kring Lagaholm faller väl in i det mönster som beskrivs kring landskapen vid de skånska kungaleven som är särskilt tydligt i Malmöområdet. Utifrån Mats Anglerts hypotes kring grupper av torpbyar som flankerar kungalevet i Oxie, diskuterar Katalin Schmidt Sabo och Bengt Söderberg ett landskap med storgårdar, där specifika släkter dominerat och styrt utvecklingen inom dessa torpgrupper, men där relationerna mellan de olika storgårdarna i området inte har varit strikt hierarkiska. Men här framträder dock den riktigt stora gården i Lockarp som den starkaste aktören inom domänen, som tar sig materiella uttryck i en högstatusmiljö med militär anknytning, stora

hallbyggnader och en gårdskyrka (fig. 11). I en artikel av Patric Ifverson kring gården i Lockarp, påtalas aristokratins koppling till den kungliga hirden, i egenskap av exempelvis en thegn eller dræng. Förekomsten av en runsten och en ryttargrav i närheten, samt fynd av Ethelredmynt på platsen pekar även i denna riktning. Mynten sätts ofta i samband med härtågen till England och syns bland potentiella återvändare inom den kungliga hirden. Tillsammans med kungalevets representant i Oxie blir den aristokratiska gården i Lockarp ledande i territorialiseringen av det agrara landskapet i regionen. Den kungliga arkitekturen med trelleborgshus ska i detta sammanhang uppfattas som gårdsinnehavarens sätt att förmedla sin aristokratiska identitet, hävda platsens sociala hierarki, samt hävda de nya jorrdättigheterna (Ifverson 2009; Schmidt Sabo & Söderberg 2012).

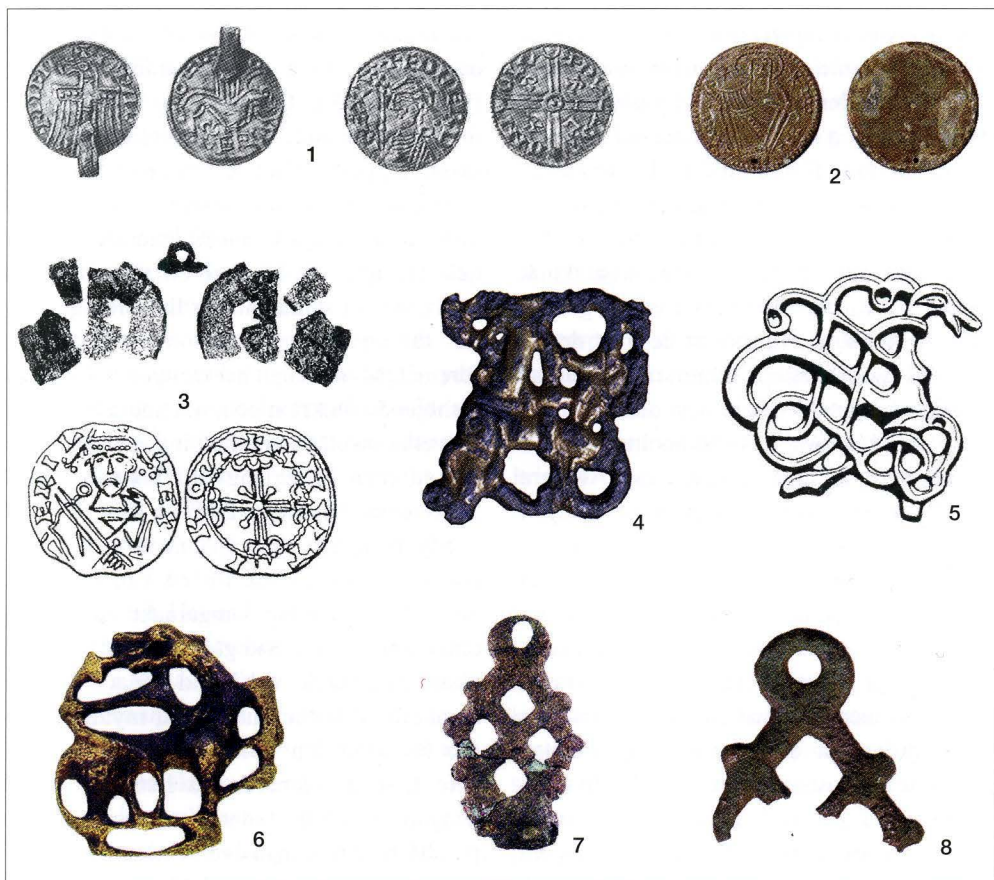
Att knyta till sig ett stort agrart uppbojdsområde genom allianser med den lokala aristokratin (exempelvis thegnar), eller förläningar till andra grupper inom hirden (drängar), blev en kunglig strategi som lade

grunden för det begynnande feodala överherraväldet. Inom forskningen kan strategin sammanfattas i en rad begrepp såsom Lars Hermanssons distinktion mellan delegerad och *sanktionerad* makt eller Anna Lihammers utgångspunkt i diskussionen kring riksbildningen, där kungamaktens utifrånperspektiv med anläggande av trelleborgar, städer och kungalev, sammanförs med de lokala eliternas maktstrukturer. I landskapet tar det sig uttryck i det som Mats Mogren definierar medmakt, dvs samarbete med kungamakten, eller motmakt där äldre lokala maktstrukturer försvaras (Mogren 2000; Lihammer 2007:295f). Allianser i form av vänskapsförbund, spelade en viktig roll i 1000- och 1100-talets Norden, där det ännu inte fanns några större centrala politiska maktapparater. Islands goðar baserade exempelvis sin position på horisontella men även vertikala band, där makt byggdes upp underifrån genom att värva anhängare bland bönderna, genom gåvor och gästabud (Hermansson 2009:142ff). Liknande band kan ha sökts av kungaslakter inom det danska området, i ambitiösa försök att skapa allianser inom den halländska regionen.

I Lihammers studie kring Halland och den tidiga medeltiden i Ätradalen kommer hon fram till att maktlandskapet är diskontinuerligt, där det saknas ett samband mellan lokala eliter, det kyrkliga landskapet och kungaleven. Tidiga uttryck för kungliga maktambitioner i området finns inte och kungaleven bör ha etablerats i ett senare skede, under 1100-talet. Ser man till andra områden med kungalev i Halland såsom Laholm och Halmstad, menar jag tvärtom att det finns tecken på medmakt redan under 1000-talet. I Laholm märks det inte i förekomsten av skattfynd eller runstenar, men i den tidiga storkyrkogården, bebyggelsestrukturen och byggnadskulturen i närområdet. I analogi med förhållanden i Malmöområdet syns en grupp

gårdar med trelleborgshus, som tagit ett större område i anspråk väster om Lagaholm. Likt gården i Lockarp kan den största gården i Ösarp ha varit en av de ledande aktörerna inom en kungligt sanktionerad godsstruktur, i rollen som en av flera huvudgårdar. Ösarp tillhör förmodligen en av de största gårdarna i Halland vid denna tid, är försedd med kunglig arkitektur, och är den gård i torpgruppen, som har en tydlig förankring i det äldre lokala landskapet. I Halmstad finns det däremot en kontinuitet i landskapet med lokal aristokrati, äldre och yngre skattfynd samt runstenar. I Söndrum finns en aristokratisk kontinuitet tillbaka i yngre järnålder där en stormannasläkt troligen ingår i en allians med den danska kristna kungamakten under 900-talets slut, markerat genom trelleborgshuset och ett gårdskapell. Man får heller inte vara främmande för tanken att några av storgårdarna kring Laholm och Halmstad tillhört inflyttade familjer, exempelvis drängar som förlänats jord inom den kungliga domänen. Vid Ösarp-Köpingeområdet finns fynd av ett genombrutet stigrembeslag från 1000-talet, från ett troligt vikingatida gravfält. Denna typ är främst förknippad med sydöstra England, det vill säga området för Danagälden där drängar och thegnar varit verksamma (fig. 12: nr 7 och 8). Vid Gullbrandstorp i Halmstad har det hittats ett betselbeslag med stiliserat drakhuvud i ringerike- eller urnesstil, som också vittnar om trolig dansk hästburen militärelit (Pedersen 1999:134ff; Williams 1997:69ff; Håkansson 2017:233).

I de äldsta jordeböckerna framgår att samtliga torpbebyggelser i Laholmsområdet består av frälsehemman. Sydligaste Halland domineras historiskt sett av ett starkt frälse med förekomst av ett antal huvudgårdar och stora gods och under 1000-talet framträder en bild med huvudgårdar, torpbyar och ett nytt odlingssystem med markindelningar. Vid området kring Laholm ska man vara

Figur 12. Föremål som möjliga emblematiska uttryck för vänskapsband eller allians med den danska kungamakten. Ur Håkansson 2017:268.

1) Mynthängen från Tölö 173A, med mynt präglade för Sven Estridsen (regent 1042–1075) respektive Edvard Bekännaren (1042–1066). 2) Mynthänge/spänne från Hjärup utanför Lund, tillverkat med ett Sven Estridsen-mynt som förebild (ur Schmidt Sabo 2011). 3) Mynthänge från Lockarp, med mynt präglat för Erik Ejegod (regent 1095–1103), (ur Heimer 2009). 4) Förgyllt urnesspänne, Tölö 173A. 5) Urnesspänne, Tommarp (ur Jönsson 2010). 6) Förgyllt urnesspänne, Bunkeflo (ur Lövgren et al 2007). 7) Stigrembseslag, Lockarp (ur Heimer 2009). 8) Stigrembseslag, Köpinge/Ösarp-området Laholm.

öppen för att dessa frälsegods kan ha växt sig starka via allianser med en utomstående kungamakt.

Med tanke på trelleborgshusens närvaro i torpbyarna som etableras närmast Lagaholm och Halmstad (inklusive Söndrum) vid tiden omkring 1000, är det mycket som talar för en kunglig manifestation i områdena vid samma tid, förmodligen i form av en kungsgård och kyrka på Lagaholm och vid Övraby. Det är

då inte orimligt att tänka sig att kungsgårdarna varit uppförda med hus i den makt-symboliska arkitekturen från trelleborgarna, med tanke på hur makten manifesterat sig i andra regioner. Hur etableringen i området gått till vet vi inte mycket om, men närvaron verkar ha fått följder i det omgivande bylandskapet. Storgårdar som Ösarp och Söndrum verkar ingå i omorganisationen av landskapet, vilket kan ses som att några lokala stor-

mannasläkter accepterat eller tvingats acceptera en utomstående kungamakt. Att kungsgårdarna etableras just vid Lagaholm och Övraby är ingen slump, då platserna utgjorde ett utmärkt läge för kontroll av kommunikation och handel, likt andra köpingar i skånelandskapen. I områdena fanns också en lokal aristokrati, som hade långväga kontaktnät och handelsförbindelser via havet och genom åar in i Småland. Kanske är det just denna aristokrati som sneglat västerut mot danernas växande herravälde, som var den dominerande maktfaktorn i Sydsandinavien vid denna tid, för att ingå i dess nätverk. Att liera sig med kungamakten kan ha varit viktigt i den lokala maktkampen.

Kungligheter härskade således inte, utan försökte styra genom att knyta band med lokala eliter. Banden syns i den kungliga arkitekturen vid gårdarna men också i form av burna smycken, som bars för att visa att man tog ställning för den danska kungamakten och även för kristendomen (fig.12). En kategori föremål är mynthanngen och myntspännen som anses vara kulturellt laddade objekt, som gav uttryck åt både myntherrars och myntanvändares olika handlingar och intentioner (Kilger 2005 med där anförd litteratur). På kontinenten förekommer spännen med imitationer av kristna myntbilder eller omarbetningar av mynt till hängen, inom det Karolingiska riket under framför allt 800-talet. Tidigare forskning menar att smyckena ska ses i ljuset av den centralisering av myntväsendet, som skedde under Pipins och Karl den stores tid. Den enhetliga valutan med kristna myntbilder spelade här en roll i integrationen av nya randområden. Genom att bära dessa smycken bekände människor sin tillhörighet till det karolingisk-kristna riket, framför allt under Ludvig den frommes tid (Spiong 2000:45). Ett mynthänge med prägling för Ludvig den fromme (814–840) har hittats vid den elitära miljön med guldgubbar

vid lokalen Slöinge RAÅ 114. Detta överensstämmer med övriga tidigvikingatida fynd i Sydsandinavien, där karolingiska mynt övervägande syns i centralplatsmiljöer såsom Uppåkra, Gudme och Tissø.

Till skillnad från exempelvis de arabiska mynten, är de dock inte fragmenterade utan hela (Heijne 2004:77). I ett skandinaviskt högre socialt sammanhang likt Slöingelokalerna, får mynthanngen ses som ett personligt föremål. Mynthanget har troligen haft en statushöjande funktion och, likt andra karolingiska eller insulära omarbetningar, signalerade det att man hade långväga kontakter med kontinenten (Baastrup 2012).

Mynthanngenas och spännenas potentiella emblematiske uttryck för ett vänskapsband eller allians mellan kungamakt och lokala eliter, går att finna vid gårdarna i Malmöområdet kring Oxie vid bland annat Lockarp, Bunkeflo, och Naffentorp, där mynten präglats för Knut den store, Sven Estridsen och Eric Ejegod. Flera Svend Estridsen-mynthängen finns från staden Lund, och har även påträffats vid kungalevet Oxie samt Tommarp, som liksom Lund hade myntningsrätt som var given av kungen. Mynthanget från Tommarp tros ha varit tillverkat på platsen. I Halland förekommer mynthanngen vid storgården med trelleborgshus i Varla, Tölö 173. Mynten är präglade för Sven Estridsen, regent 1042–1075, respektive Edvard Bekännaren (1042–1066). De danska mynten hittades i ett kulturlager tillsammans med ett förgyllt urnespänne i silver, en föremålskategori som också syns vid gårdarna med trelleborgshus runt Oxie. På grund av urnestilen har de i allmänhet tolkats som emblem eller amuletter med kristna förtecken (Se exempelvis Zachrisson 1998:202 och där anförd litteratur). Fyndkontexterna i Skandinavien är överlag lösfynd. Särskilt stor spridning har spänna i Danmark och Skåne, med en koncentration till Nordjylland, men

är också relativt jämt spridda i södra delen av Norge (Westergren 1986:3ff; Bertelsen 1994:347ff).

För norskt vidkommande har förekomsten av urnesspännen diskuterats utifrån politiska kontakter med Danmark under sen vikingatid och tidig medeltid. Likt det nordhalländska spännet från Varla, är de flesta urnesspännen i Norge tillverkade i förgyllda metaller. Dessa spännen har tolkats som del av en vikingatida tradition och strategi i sydöstra Norge, att påvisa och upprätthålla dansk tillhörighet och ställning för den danska kungamakten. Detta blev extra påtagligt under 1000-talet då danska och norska kungar kämpade om herradömet i Viken och på Östlandet (Røstad 2012). Här skulle paralleller kunna dras till Halland, vilket bland annat diskuterats av Tore Artelius. I en artikel kring storgården i Varla vill han i första hand förklara miljöns uppkomst och funktion i norra Halland, som del av gränsbygden mellan den danska och norska kungamakten, som var viktig att ta kontroll över. Den danska kungamaktens manifesterande syns i en jarls storgård med trelleborgshus, tillsammans med en kungsgård och kyrka i Tölö (Artelius 2009).

Avslutning

Trelleborgshus har hittats i tre områden i Halland, inte i trelleborgar, men i byar nära de tidigmedeltida kungsgårdarna i Tölö, Halmstad och Lagaholm. En översiktlig blick över Skåne, Småland och Västergötland ger mer eller mindre samma bild, med en geografisk överensstämmelse mellan kungsgårdar och trelleborgshus. Bilden stärker länken mellan den danska kungamakten och husstypen, och markerar troligen regionala intressen i dessa områden. Kungalev och bebyggelser med trelleborgshus kan ses som en del av den »feodala övergången», tidpunkten

när ett feodallikt samhälle började etableras i Danmark. Den exklusiva husstypen sprids förmodligen från kungsgårdarna till de omgivande byarna vid tiden omkring 1000. Människor som befolkat trelleborgshuset bör i någon form haft anknytning till den danska kungamakten. Antingen tillhörande en stormannasläkt i allians, eller som medlemmar av hirden, brytar eller som landbor och torpare, bosatta i några av de mindre gårdarna inom kungens domän. Den aristokrati som ingick i en allians med kungar inom Jellingeätten vid denna tid, bör också ha varit kristna. Genom husens spridning går det att skönja ett »dansk» inflytande i flera sydsvenska regioner. Inte bara i Skåne och Halland utan även i Småland och Västergötland. I ett större maktpolitiskt perspektiv kan trelleborgshuset ses som en del i spridningen av dansk-engelsk kultur i ett tidigt skede av kungamaktens territoriella ambitioner. Att spridningen fått gensvar syns inte bara i husen, utan även i den övriga materiella kulturen såsom metallsmucken. På allra högsta politiska nivå syns här exklusiva smycken i Hiddensee-stil, som sammanförts med Harald Blåtands trelleborgar samt inflytande i områden utanför Danmark, i Östergötland och Mälardalen (Duczko 1995; Svanberg 1998). Bengt Söderberg har diskuterat trelleborgshusens närvaro på en gård i Huseby i Varend, som ytterligare en indikation på danska intressen i Smålands inland, tillsammans med runstenar och vapengravar. Bebyggelsen tillhörde förmodligen en lokal gruppering vid en central ort, som stod under tillfälligt danskt inflytande (Söderberg 2010). Danskt inflytande i Västergötland har i synnerhet diskuterats av Carl Löving, som ser en närvaro av danska/engelska thegnar i landskapet under sen vikingatid. Maktförhållandena växlade ständigt i denna region och systemet hölls samman av personliga band till kungamakten. Närvaron syns bland annat i

ortnamn som Tegneby, och i runstenar som omnämner Thegn, Dræng och Harða goðan (Randsborg 1980; Löving 2001). Denna större diskussion kan åter aktualiseras genom utgrävningarna vid Varnhem med förekomst av ett trelleborgshus, en tidig gårdskyrka och fynd av Ethelredmynt och myntspännen.

Summary

Trelleborg houses has been found in three areas in Halland, not in Trelleborgs, but in villages near the early medieval royal estates in Tölö, Halmstad and Lagaholm. The picture strengthens the link between the Danish royal power and the house type, and probably marks regional interests in these areas. Kungalev and settlements with trelleborg houses can be seen as part of the “feudal transition”, the time when a feudal-like society began to be established in Denmark. The exclusive house type is probably spread from the royal farms to the surrounding villages at the time around 1000. People who have inhabited the houses should in some form have been connected to the Danish royal power. Either associated with the local aristocracy in alliance, members of the *Hirden*, or as tenants residing in some of the smaller farms within the king’s domain. The houses can be discerned in several southern Swedish regions. Not only in Halland and Skåne, but also in Småland and Västergötland. In a larger political perspective, trelleborg houses can be seen as part of the spread of Danish-English culture at an early stage of the territorial ambitions of the royal power. The response to the spread is visible not only in the houses, but also in the other material culture such as metal jewellery.

Not

¹ I staden Laholms sydvästra del finns namnet Sotarp bevarat i äldre kartmaterial, en övergiven bebyggelse som legat inom det område som tillhört stadens gamla

utjordar. Från tidigt 1300-tal omnämns även Sividstorp som enligt uppgift ska ha tillhört Ribbing-ätten, som även hade gods i Halmstad och Tönnersjö härad. Tillägget *cum piscatura salmonum* tyder på läge vid Lagan eller eventuellt Smedjeån. (Sahlgren 1948:39).

Källor

- Anberg, Staffan. 2003. Laholms medeltida kyrkogård vid Lagaholm. *Utskrift 7*. Stiftelsen Hallands Läns-museer. Halmstad. S. 26–39.
- Andersson, Thorsten. 1984. Danska bygde- och härads-namn. *Namn och bygd*. 1984. S. 90–100
- Andrén, Anders. 1985. *Den urbana scenen: städer och samhälle i det medeltida*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 8o. 13. Lunds Universitet. Malmö.
- Anglert, Mats. 1995. *Kyrkor och herravälde: från kristnande till sockenbildning i Skåne*. Lund studies in medieval archaeology, 16. Stockholm.
- Anglert, Mats & Becker, Nathalie. 2006. Landskapets Malmö. I: Larsson, Stefan (red.). *Liljan – om arkeologi i en del av Malmö*. Riksantikvarieämbetet & Malmö Kulturmiljö. Lund. S.31–47.
- Anglert, Mats & Becker, Nathalie. 2006. Före Ystad. I: Larsson, Stefan (red.). *Centraliteter: människor, strategier och landskap. 1*. Stockholm. S. 113–166.
- Artelius, Tore. 2009. *Kyrkan, jarlen och makten – om det stormiga 1000-talet i nordligaste Halland*. In situ (Göteborg). 2006/2007. Göteborg. S. 105–120.
- Artelius, Tore, Nordin, Petra & Rosén, Christina. 2007. *Stavkyrka, gravar och skeppssättning: Halland, Tölö socken, Tölö 8:12, Tölö 121 och 212*. Arkeologisk förundersökning och undersökning. UV Väst, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet. Mölndal.
- Baastrup, Maria Panum. 2012. *Kommunikation, kultur-møde og kulturel identitet: tingenes rejse i Sydskandinavien vikingetid*. PhD avhandling. Det humanistiske fakultet. Københavns Universitet. København.
- Berglund, Anders. 2005. Esketorp: ett boplatsskomplex i Skövdes utkant. I: Ask, Christer & Berglund, Anders (red.). *Arkeologiska möten utmed väg 26: Borgunda – Skövde*. Västergötlands museum. S. 71–107.
- Bertelsen, Lise Gjedso. 1994. *Urnesfibler i Danmark. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* s. 345–370.
- Bjuggner, Lena. 2006. Övraby – Det äldsta Halmstad. Ett medeltidsarkeologiskt forskningsprojekt. Basrapport från undersökningarna. Rapportmanus. 1978.
- Bjuggner, Lena & Rosengren, Erik. 1999. Likt eller olik? Bebyggelse på den sydhälländska landsbygden under tidig medeltid. I: Artelius, Tore, Englund, Eva och Ersgård, Lars (red.). *Kring Västsvenska hus – Boendets organisation och symbolik i förhistorisk*

- och historisk tid. GOTARC Serie C. No 22. Göteborg.
- Bjuggner, Lena., Rosengren, Erik., Wranning, Per. 2003. *Landsantikvariens Laholmsundersökningar 2000, 2002*. Halland, Laholms landsförsamling, Ösarp 3:1, Köpinge 2:6, 3:2 (RAÄ 214) och 9:1. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer, 2003:2. Halmstad.
- Bjuggner, Lena., Paulsson, Jonas., Rosengren, Erik., Wranning, Per. 2010. LAHUND – Laholmsundersökningarna: en rapport från en pågående undersökning. *Utskrift*. 10. Uppdragsverksamheten, Stiftelsen Hallands läns museer. Halmstad. S. 41–74
- Brink, Stefan. 1998. Land, bygd, distrikt och centralort i Sydsverige. Några bebyggelsehistoriska nedslag. I: Larsson, Lars & Hårdh, Birgitta (red.). *Centrala platser – centrala frågor. Samhällsstruktur under järnåldern. En vänbok till Berta Stjernquist*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 80, 28. Uppåkrastudier 1. Lund. S. 297–326.
- Brorsson, Torbjörn & Jönsson, Lars. 2003. Oxie i sydvästra Skåne. En plats med centrala funktioner. I: Anglert, Mats & Thomasson, Joakim (red.). *Landskapsarkeologi och tidig medeltid : några exempel från södra Sverige*. Acta archaeologica Lundensia. Series in 80, 41. Uppåkrastudier 8. Stockholm. S. 145–224.
- Castillo, Juan A.Q. 2011. Archaeology of power in early medieval villages in Northern Spain. I: Klåpstå, Jan (red.). *Hierarchies in rural settlements: Ruralia IX*. Turnhout. S.199–212.
- Duczko, Wladyslaw. 1995. Kungar, thegnar, Tegnebyar, juveler och silverskatter: om danskt inflytande i Sverige under senvikingatid. *Tor 27*, 1995. Uppsala. S. 625–662.
- Edring, Anders. 2004. *Snårrarp: en boplatz från yngre bronsålder/föromersk järnålder*. Arkeologisk undersökning 2000. Fornlämningsnr 232, Vä 156:2, Vä socken, Kristianstads kommun, Skåne län. Regionmuseet. Kristianstad.
- Furrer, Benno. 2011. Hierarchies in villages in the Swiss Alps. Even in the cradle of democracy not all men are equal. I: Klåpstå, Jan (red.). *Hierarchies in rural settlements: Ruralia IX*. Turnhout. S. 35–48.
- Habermans, Jürgen. 1984. *Borgerlig offentlighet: kategorierna »privat» och »offentligt» i det moderna samhället*. Lund.
- Heijne, Cecilia von. 2004. *Särpräglad: vikingatida och tidigmedeltida myntfynd från Danmark, Skåne, Blekinge och Halland (ca 800–1130)*. Stockholms universitet. Stockholm.
- Heimer, Olle. 2009. Att bygga aristokrati – spår efter en aristokratisk livsstil på det medeltida godset i Lockarp. I: Hadevik, Claes. & Steineke, Morten. (red.). *Tematisk rapportering av Citytunnelprojektet*. Rapport nr 48. Malmö Museer, Arkeologienheten. Malmö. S. 331–386.
- Hermanson, Lars. 2000. *Släkt, vänner och makt: en studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*. Historiska institutionen, Göteborgs Universitet. Göteborg.
- Hermanson, Lars. 2009. *Bärande band: vänskap, kärlek och brödraskap i det medeltida Nordeuropa, ca 1000–1200*. Lund.
- Hvass, Sten. 2011. *Jelling-monumenterne – deres historie og bevaring*. København
- Håkansson, Anders 2009. *Torpet Enestugan vid Knebildstorp: Halland, Halmstads stad, Knebildstorp*. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer, 2009:1. Kulturmiljö Halland. Halmstad.
- Håkansson, Anders. 2011. *Furudal – Bebyggelselämningar från järnålder och medeltid. Människan och landskapsrummets olika dimensioner, teknisk rapport*. Arkeologiprojekt utmed Väg 117, Daggarp – Skogaby. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2011:3. Halland, Veinge socken, Skogaby 2:31, RAÄ 326. Halmstad
- Håkansson, Anders. 2013. Beyond the Archetypes. Social Hierarchies in Rural Medieval Halland, SW Sweden. I: Klåpstå, Jan (red.). *Hierarchies in rural settlements: Ruralia IX*. Turnhout. S. 359–370.
- Håkansson, Anders. 2017. *Bebyggelsehierarkier och bylandskap. Om övergången mellan vikingatid och tidig medeltid ur ett halländskt perspektiv*. Avhandling. Hallands Läns museers Skriftserie No 13, Lund Studies In Historical Archaeology 20. Halmstad och Lund.
- Håkansson, Anders & Nilsson, Ing-Marie. Artikelmanus. *Vad är ett kungalev? Faurås och maktens landskap i östra Danmark under äldre medeltid*.
- Håkansson, Anders & Tegnhed, Stina. 2012. En senmedeltida gård i Klackarp. Halland, Övraby socken, Sperlingsholm 1:1, RAÄ 82. Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer 2012:7. Halmstad.
- Ifversen, Patric. 2009. Bebyggelse och herravälde i ett hävdvunnet landskap. I: Hadevik, Claes & Steineke, Morten (red.). *Tematisk rapportering av Citytunnelprojektet: rapport över arkeologisk slutundersökning*. Arkeologienheten, Malmö museer. Malmö. S. 387–464.
- Jönsson, Lars & Brorsson, Torbjörn. 2011. Vä under vikingatid och tidig medeltid. *Ale*. 2011:4, S. 32–52.
- Jönsson, Lars & Persson, Lars. 2008. *Det organiserade landskapet*. Malmöfynd 13. Malmö.
- Kilger, Christoph. 2005. På jakt efter människorna bakom mynten: tolkningsmöjligheter inom det numismatiska och historisk-arkeologiska forskningsfältet. *Meta (Lund)*. 2005:3, s. 37–52.
- Kriig, Stefan & Thomasson, Joakim. 1999. *Den vikingatida/tidigmedeltida bebyggelsen i Häljarp*. Skåne,

- Tofta sn, RAÄ nr 19, Häljarp 10:15, VBK SU3. Riksantikvarieämbetet UV Syd, rapport 1999:95. Lund.
- Larsson, Fredrik. 2015. *En medeltida gård och spår av nordiska sjuårskriget vid Slottsmöllan. Arkeologisk undersökning 2013*. Halland, Halmstad stad, Halmstad 9:173, RAÄ Halmstad 87:1, 103 & 104. Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer 2015:8. Halmstad.
- Larsson, Fredrik. 2016. *Staden som blev till sand*. Halland, Halmstad stad, Halmstad kommun, Halmstad 9:16 mfl. RAÄ 45 och 105. Arkeologisk undersökning, antikvarisk kontroll och förundersökning. Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer 2016:5. Halmstad.
- Lihammer, Anna. 2007. *Bortom riksbildningen. Männskor, landskap och makt i sydöstra Skandinavien. Lund Studies in Historical Archaeology 7*. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds Universitet. Lund.
- Lovén, Christian. 2014. Sigritlev och godsrikedomen i Stenkilsätten. I: Karsvall, Olof & Jupiter, Kristoffer (red.). *Medeltida storgårdar: 15 uppsatser om ett tvärvetenskapligt forskningsproblem*. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi; Vol. 131. Uppsala. S. 145–164.
- Lundqvist, Lars & Schaller Åhrberg, Eva (red.). 1998. *Med kunglig utsikt: Varla under järnålder och tidig medeltid: arkeologiska undersökningar 1988–1993, Raä 6 och 173, Tölö socken, Kungsbacka kommun, Halland. Kungsbacka*. Avd. för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet. Kungsbacka.
- Lönn, Marianne. 1991. »Gårdarna med de äldsta namnen...»: en undersökning av bosättningar, bebyggelsenamn och namndöd. GOTARC. Serie C, Arkeologiska skrifter, 7. Göteborg
- Löfving, Carl. 2001. *Gothia som dansk/engelskt skattland: ett exempel på heterarki omkring år 1000*. GOTARC. Series B, Gothenburg archaeological theses 16. Göteborg.
- Mogren, Mats. 2000. *Faxeholm i maktens landskap: en historisk arkeologi*. Lund studies in medieval archaeology, 24. Stockholm.
- Mårtensson, Anders W.1976 (red.). *Uppgrävt förflutet för PKbanken i Lund: en investering i arkeologi. Archaeologica Lundensia 7*. Lund.
- Nicklasson, Påvel. 2001. *Strävsamma bönder och sturska stormän. Stafsinge och Halland från bronsålder till medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. No 35. Lund.
- Nicklasson, Påvel. 2005. En liten borg på en liten ö: Sjönevadsborg – kungens borg i Ätradalen. I: Nicklasson, Påvel (red.). *Medeltid i Ätradalen – en resa i fyra etapper*. Stockholm. S. 73–94.
- Nielsen, O. 1873 (red.). *Liber census Daniae: kong Valdemar den Andens Jordebog*. København.
- Nilsson, Ing-Marie. 2003. Nilsson, Ing-Marie (2003). Köpstad, kungamakt och kyrka: några tankar om medeltidens Laholm. *Utskrift 7*. Halmstad. S. 6–25.
- Nilsson, Ing-Marie. 2009. *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*. Lund Studies in Historical Archaeology 12. Lund.
- Nilsson, Ing-Marie. 2016. Hallandslistan i kung Valdemars jordebok – nya perspektiv på Hallands tidigmedeltida skattesystem. I: Gustin, Ingrid (red.). *Mellan slott och slag: vänbok till Anders Ödman. Lund studies in historical archaeology, 17*. Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet. Lund. S. 191–196.
- Nilsson, Ing-Marie. Manus. *GUD HJÄLPE HANS SJÄL – Runristade monument på Halmstadslätten*.
- Nordvall, Linn. 2013. *Ett trelleborgshus vid Sperlingsholm – lämningar från bronsålder och vikingatid. Halland, Övraby socken, Sperlingsholm 1:1, RAÄ 86. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2013: 4*. Halmstad.
- Nylén Alexandra & Söderberg, Bengt. 2009. *Huseby i Varend: gårdsbebyggelse från järnålder och historisk tid: Småland, Skatelövs socken, Huseby 1:1, RAÄ 437, Alvesta kommun. Arkeologisk slutundersökning*. UV Syd, Riksantikvarieämbetet. Lund.
- Olsson, Gunnar. 1954. Hallands politiska historia. I: *Hallands historia I. Från äldsta tider till freden i Brömsebro 1645*. Halmstad. S. 211–431.
- Pamp, Bengt. 1995. *Ortnamnen i Sverige*. Lund.
- Pedersen, Anne. 1999. Riding gear from late Viking-age Denmark. *Journal of Danish Archaeology, Vol 13, 1996–1997*. Odense. S. 133–160.
- Peters, Knut. 1941. *Söndrums kyrka*. Halmstad.
- Pettersson, Claes. B.1996. Önnerup. I: Räf, Erika. (red.). *Skåne på längden: sydgasundersökningarna 1983–1985. UV Syd Rapport 1996:58*. Lund.
- Pettersson, Linda. 2005. *Graven i Krigarens by. Arkeologisk förundersökning 1982. RAÄ 32, Rinkaby socken, Kristianstad kommun, Skåne län*. Landsantikvarien i Skåne. Regionmuseet. Kristianstad.
- Randsborg, Klavs. 1980. *The Viking age in Denmark: the formation of a state*. London.
- Rosborn. 2014. Det vikingatida Laholm. I: *Den skånska historien. Vikingar*. Fotevikens Museum. Höllviken.
- Rosén, Christina. 1992. Staden som icke är? *Utskrift 2*. Stiftelsen Hallands Läns museer. Halmstad.
- Rosén, Christina. 2004. *Stadsbor och bönder. Materiell kultur och social status i Halland från medeltid till 1700-tal*. Riksantikvarieämbetet arkeologiska undersökningar Skrifter 53. Lund Studies in Medieval Archaeology 35. Halmstad.
- Røstad, Ingunn Marit. 2012. En fremmed fugl: «Danske» smykker og forbindelser på Østlandet i overgangen mellom vikingtid og middelalder. *Viking*.

- Norsk arkeologisk årbok. Bind LXXV – 2012. Oslo. S. 181–210.
- Sahlgren, Jöran. 1948. *Ortnamnen i Hallands län, del 1. Bebyggelsenamnen i Södra Halland*. Lund.
- Sahlgren, Jöran. 1950. *Ortnamnen i Hallands län, del 2. Bebyggelsenamnen i mellersta Halland : Årstads och Faurås härader*. Uppsala.
- Standklef, Albert. 1954. Hallands bönder. I: *Hallands historia. Från äldsta tid till freden i Brömsebo 1645*. Halmstad. S. 435–639.
- Schmidt Sabo, Katalin & Söderberg, Bengt. 2012. Vinna eller försvinna? I: Petersson, Håkan (red.). *in Situ Archaeologica 2011–2012*. Göteborgs universitet. Göteborg. S. 129–164.
- Sindbæk, Søren Michael. 2014. The Viking age settlement. I: Roesdahl, Else, Sindbæk, Søren Michael & Pedersen, Anne (red.). *Aggersborg i vikingetiden: bebyggelsen og borgen*. København. S. 81–138.
- Skoglund, Peter. 1992. *Bönder i brytningstid. Samhällsbygge och kulturell förändring i Årstads och Faurås härader under tidig medeltid*. C-uppsats i medeltidsarkeologi 1992. Arkeologiska institutionen, Lunds Universitet. Lund.
- Spiong, Sven. 2000. *Fibeln und Gewandnadeln des 8. bis 12. Jahrhunderts in Zentraleuropa: eine archäologische Betrachtung ausgewählter Kleidungsbestandteile als Indikatoren menschlicher Identität*. Bonn.
- Ståhl, Harry. 1980. *Ortnamnen i Hallands län, del 3. Bebyggelsenamnen i norra Halland (Himle, Viske och Fjäre härader)*. Uppsala.
- Svanberg, Fredrik. 1998. Exclusive jewellery, Borgeby and Western Scania c. AD 950–1050. *Formvännen* 93:2. S. 113–124.
- Svanberg, Fredrik, Söderberg, Bengt. 2000. *Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge. 2, Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Med bidrag av Eva Andersson och Torbjörn Brorsson. Avd. för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet. Lund.
- Svensson, Catherine. 2007. *Öllsjö 67:1: SU 2006, Skepparslöv 114, Skepparslöv, 1115, Kristianstad, Skåne län*. Regionmuseet Kristianstad/Landsantikvarien i Skåne. Kristianstad.
- Söderberg, Bengt. 2004. *Filborna by: gård och by i ett långt tidsperspektiv: arkeologiska för- och slutundersökningar*. Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet. Lund.
- Söderberg, Bengt. 2005. *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande: Järrestad och sydöstra Skåne mellan region och rike 600–1100*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska undersökningar, skrifter 66. Stockholm.
- Söderberg, Bengt. 2010. Ett »trelleborgshus» i en husaby. *Situne Dei*. Årsskrift för Sigtunaforskning. S. 235–243.
- Varenius, Björn. 1998. *Han ägde bo och skeppslid: om rumslighet och relationer i vikingatid och medeltid*. *Studia archaeologica Universitatis Umensis*, 10. Umeå.
- Westergren, Hans. 1986. *Urnesspännen*. C-uppsats i medeltidsarkeologi. Lunds universitet. Lund.
- Williams, David. 1997. *Late Saxon stirrup-strap mounts: a classification and catalogue : a contribution to the study of Late Saxon ornamental metalwork*. York.
- Wranning, Per. 1999. Sydhalländska Trelleborgshus – lokala variationer av ett senvikingatida byggnadsskick. I: Artelius, Tore, Englund, Eva & Ersgård, Lars (red.) *Kring Västsvenska hus – Boendets organisation och symbolik i förhistorisk och historisk tid*. GOTARC Serie C. No 22. Göteborg. S. 27–50.
- Wranning, Per. 2012. *Stegelhögen: vendel- och vikingatida gravar i Söndrums kyrkby*. Med bidrag av Kloo Andersson, Anna. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2012:8. Halmstad.
- Zachrisson, Torun. 1998. *Gård, gräns, gravfält: sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland*. *Stockholm studies in archaeology*, 15. Stockholms universitet. Stockholm.

Medeltidshuset vid Stora Torg i Halmstad

Av Kenth Hansen

Doktorand vid Institutionen för arkeologi och antikens historia, Lunds universitet

Under snart 100 år har Halmstads sista medeltida profanhus diskuterats, vem som uppförde det och vem som var dess innehavare. I artikeln framlägger författaren en helt ny hypotes där han utifrån såväl skriftliga källor som arkeologisk kunskap argumenterar för den högaristokratiska släkten Thott som ägare.

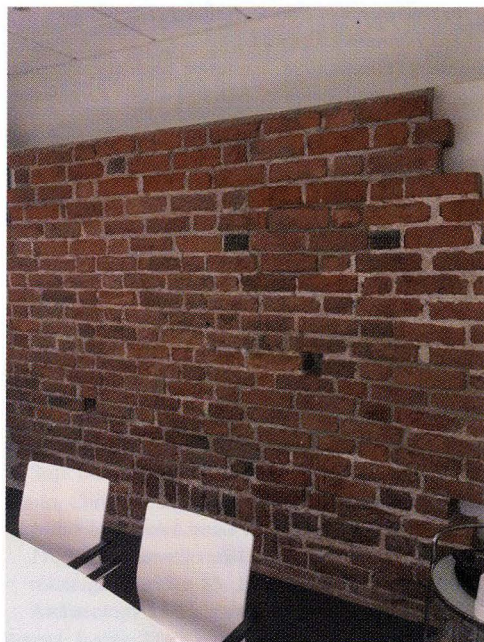
I mitten av 1960-talet revs det sista huset av Halmstads medeltida profana bebyggelse för att ge plats för Sparbankens utvidgning. I dag återstår bara ett litet bevarat murparti inne i ett mötesrum (fig 1). Den här artikeln avser att behandla detta medeltida tegelhus, kallat Kalentehuset, som var beläget i sydvästra delen av kvarteret Klingberget i Halmstad, mellan Stora Torg och Nissan. Då attribueringen till Kalentegillet med största sannolikhet är felaktig kommer jag i artikeln att kalla det Medeltidshuset.

De första hypoteserna

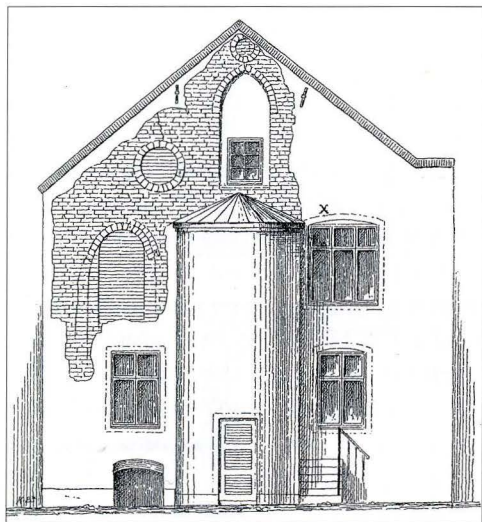
I samband med bygnadsarbeten väcktes på 1920-talet ett intresse för husets historia och man konstaterade att delar av husets murverk verkade vara av ansevärd ålder, möjligen medeltida. Man lät därför knacka ner putsen på ena gavelnsida för att närmare kunna undersöka denna. Byggnadsundersökningen kunde bekräfta att det rörde sig om en medeltida gavel, och baserat på gavelns indelning samt teglets storlek och karaktär ansåg undersökaren att inget talade emot en datering till senare delen av 1300-talet eller tidigt 1400-tal (fig 2). Samtidigt med analysen av byggnaden framfördes en teori om dess bakgrund, som gick ut på att huset var del av den gård, belägen bredvid rådhuset, som väpnar-

ren Arvid Baad 1455 donerat till Kalentegillet. Därmed gavs också Medeltidshuset ett namn – Kalentehuset (Bissmark 1926, 1927; Källström 1927).

Karl Gustav Ljunggren omnämde huset i en artikel där han behandlade avsnittet om Halmstad i *Lunds stifts landebok*. Han menade att huset motsvarade den egendom som i landeboken benämndes »Stenhuused paa

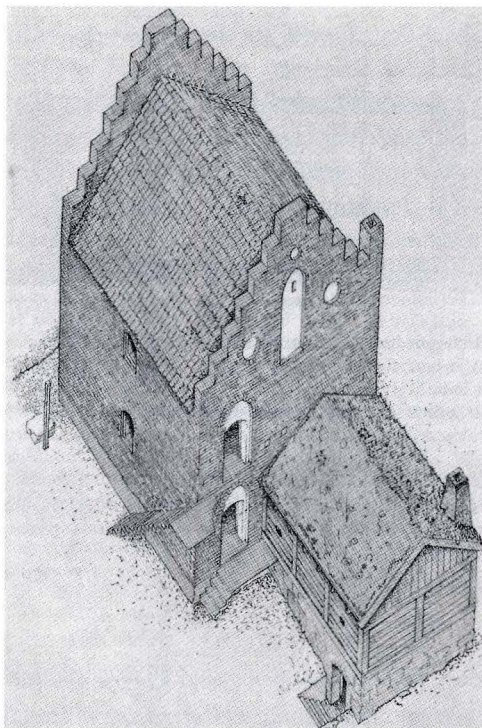

Figur 1. Bevarad murrest från Medeltidshuset i Halmstad (norra bottenvåningensmurens insida).

Figur 2. Frilagda delar av Medeltidshusets östgavel vid undersökning 1926.

(Bissmark 1926:18)

Figur 3. Rekonstruktion av Medeltidshuset med salsbyggnad och källarstuga.

(Kulturmiljö Hallands arkiv HMA 1340)

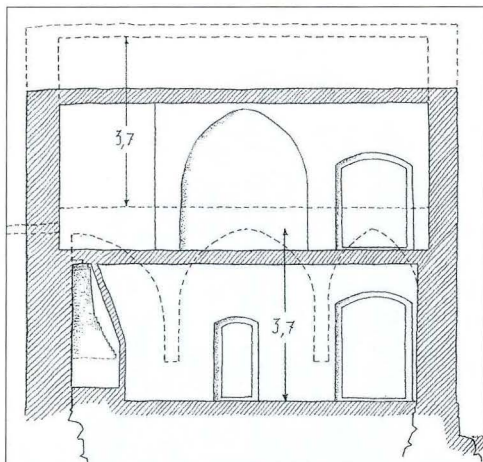
Torged», ett hus som var i kyrkans ägo men där ingen jordskyld utgick då det vid tillfället (början 1570-talet) stod öde (Ljunggren 1940:153; Ljunggren & Ejder 1952:467). Ljunggren ansåg att den då gällande teorin att huset tillhört Kalentegillet var fullt möjlig, men lanserade också en egen alternativ teori, nämligen att huset tillhört S:ta Gertruds gille. Han hänvisade till ett dokument från 1460 avseende en domstolsförhandling i närvaro av ärkebiskop Tuve och ett flertal världsliga stormän, en förhandling som enligt dokumentet hade ägt rum på S:ta Gertruds hus i Halmstad (Rep 2:1068). Ljunggren kopplade detta skriftligt omnämnda hus till S:ta Gertruds gille, även om ett sådant gille varken omnämns i dokumentet eller i något annat källmaterial (Ljunggren 1940:153f).

Byggnadsarkeologi

I samband med omfattande byggprojekt i mitten av 1960-talet som berörde Stora Torg och kvarteret Klingberget beslöts att återsto-

dena av Medeltidshuset skulle rivas. De medeltida murresterna var så illa åtgångna efter seklers bruk och ombyggnader att de inte ansågs kunna restaureras och därför beslöts att tillsammans med det omfattande arkeologiprojektet på torget också genomföra en byggnadsarkeologisk undersökning av tegelhuset.

Byggnadskomplexet bestod av ett tegelmurat hus i två våningar samt en enklare byggnad som anslöt till tegelbyggnaden i öster. Byggnadsarkeologen som genomförde undersökningen, Iwar Anderson, kallade husenheterna för salsbyggnaden respektive källarstugan (fig 3). Salsbyggnadens murverk var skadade, förändrade och delvis borttagna. Främst återstod den östra gavelväggen, men också delar av norr- och sydväggarna fanns

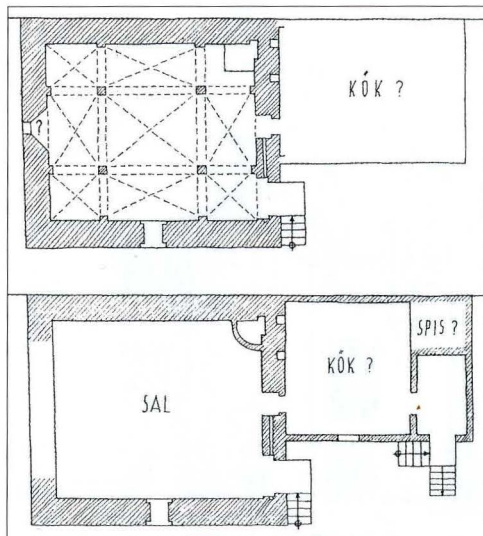
Figur 4. Rekonstruerad profil mot öster av Medeltidshuset med valv och takhöjd enligt den initiala planen streckade.

(Anderson 1964b:13)

kvar. Däremot var den västra väggen helt försvunnen. Huskomplexet låg i västra änden på en tomt som var 14,7 meter bred och sträckte sig i längd 50 meter mellan gatan och Nissan (Augustsson 1992:76). Senare forskning har visat att husets västgavel låg helt i kanten av den medeltida torggatan (Öbrink 2015:88).

Salsbyggnaden, vars gavel vette mot gatan och torget, var i det närmaste kvadratisk med yttermått på upp emot 10 meter (Kulturmiljö Hallands arkiv HMAK 2727). Huset var grundlagt på stora gråstenar med skalmurar av tegel och kullersten. Varje våningsplan utgjordes av ett enda rum. Tegelhusets yttre gestaltning, med vitkalkade blindnischer och trappformade gavelrösten, visade på ett påkostat och exklusivt husbygge (Anderson 1964a:8; Anderson 1964b:6f; Augustsson 1992:75).

Byggnadsundersökningen avslöjade också att husbygget påbörjats med ambitionen att uppföra en reslig och interiört förnämlig byggnad, en plan som under byggprocessen avbröts, förändrades och förenklades (fig 4, 5). Ursprungligen var rummet i bottenvåningen

Figur 5. Rekonstruerad plan av Medeltidshusets bottenvåning.

Överst den initialt planerade våningen.

Nederst den slutligt byggda våningen.

(Anderson 1964b:30)

tänkt att ha en högre takhöjd och innehålla åtta kryssvalv (och ett kupformat valv för eldstadens rökgång) uppburna av fyra pelare. Flera spår i byggnadskroppen visade att bygget startats utifrån en sådan konstruktion men sedan förändrats till en enklare utformning. Insättningar för valv hade gjorts men murats igen. Den ursprungliga avsatsen för ovanvåningens golvbjälklag hade bilats ner med cirka en meter till den slutliga golvnivån. Utvändigt fanns också hål för en svalgång anpassad för det ursprungligen planerade golvläget, hål som igenmurats och inte uppvisade några trärester. Det stod klart att husets väggar uppmurats till en bit upp på ovanvåningen innan planen förändrades (Anderson 1964b:7ff).

Bygget kom alltså att slutföras i en förenklad form, men resulterade ändå i ett ståtligt tegelhus. Bottenvåningens rum hade en eldstad i det nordöstra hörnet, medan ingångsporten fanns längre söderut i den östra väg-

gen. En kort murad trappa ledde ner till gårdsplanen. Däremellan fanns en mindre dörr som förband rummet med källarstugan. Ett fönster fanns i den södra väggen, möjligen också ett i den västra väggen som vette mot torggatan. Golvet var belagt med tegelplattor. Ovanvåningens rum nåddes genom en dörr i samma sydöstrläge som i bottenplanet. Därifrån tycks en svalgång ha gått runt husets sydöstra hörn och utmed sydväggen varifrån man nått gatunivån via en trätappa. Spår efter dekormålning påträffades utvändigt runt dörröppningen och invändigt på östväggen (Anderson 1964b:10f; Augustsson 1992:75f). Sannolikt var den dekorerade ovanvåningen husets offentliga och representativa sal, medan rummet i den nedre våningen fungerat som en storstuga.

Källarstugan, byggd samtidigt med tegelhuset, hade också uppförts i två våningar, men betydligt lägre och i en mindre skala. Nederst fanns en stenmurad halvkällare med kullerstensgolv och eldstad. Därövan en lättare våningsbyggnad i trä eller korsvirke med förbindelse till salsbyggnadens bottenvåning (Anderson 1964b:10f). Sannolikt var huset en köks- och ekonomibyggnad som betjänade salsbyggnaden.

Under salsbyggnaden påträffades lämningar efter äldre och enklare trähus i minst tre efterföljande byggnadsfaser. Från den äldsta fasen påträffades stolphål och i nästa fas fanns spår efter tegel (Anderson 1964b:19). Hus med jordgrävda väggkonstruktioner utan syll var vanliga i Halmstad under 1300-talet och början av 1400-talet, medan korsvirkesbyggda kom först på 1400-talet (Augustsson 1992:84f).

Iwar Anderson menade att byggnadskomplexet inte kunde vara en borgarbostad utan måste ha varit en anläggning med högtidligare och offentligare prägel. Enligt honom styrkte därför resultatet av undersökningarna de teorier som lanserats om att huset varit ett

gilleshus. Han vågade sig inte på att närmare tidsfästa bygget, utan hänvisade brett till 1400-tal (Anderson 1964b:6, 19). Med tanke på tegelhusets föregångare som påträffats under salsbyggnaden kombinerat med senare vunnit kunskap om olika byggnadsteknikers tidsmässiga förekomst i Halmstad bör man enligt min mening kunna snäva in tidsramen till mitten eller slutet av 1400-talet.

Från 1964 års byggnadsundersökning skall slutligen nämnas att brandspår i källarstugan och jordlager som låg mellan medeltida och yngre murverk indikerade på att byggnaden stått som ruin under en tid. Iwar Anderson kopplade samman dessa iakttagelser med den stora stadsbranden 1619 (Anderson 1964b:14).

Nya hypoteser

Denna byggnadsundersökning gjorde att diskussionen om husets bakgrund tog ny fart. Märta Hähnel (1964) vidareutvecklade den tes Ljunggren hade lanserat och kompletterade argumenten för en attribuering av huset till S:ta Gertruds gille med en uppgift hämtad från Jacob Richardsons verk *Hallandia antiqua et hodierna* från 1700-talets mitt. I verket nämner Richardson att bara tre murade hus utöver stadskyrkan överlevt 1619 års brand. Ett av dessa hus låg vid torget näst intill rådhuset och skulle, precis som de andra, varit kloster (Richardson 1753:2:173). På Richardsons tid låg stadens rådhus på tomten precis söder om Medeltidshuset. Uppgiften att huset tidigare varit kloster förklarade Hähnel med att S:ta Getrudshus under medeltiden gav härbärge åt resande men också hjälp och skydd åt fattiga och sjuka, en vårdinstitution som ibland kallades kloster.

Märta Hähnel lyfte i sin analys också fram en uppgift hämtad från prosten S.P. Bexell. Han gav 1817–1819 ut det kulturhistoriska verket *Hallands historia och beskrifning*. I

sin forskning hade Bexell tillgång till ett omfattande medeltida och tidigmodernt dokumentmaterial som arkiverades på Halmstad rådhus, ett material som till stora delar gick förlorat i rådhusbranden 1880 (Weibull 1903: 155). Därför finns i Bexells verk uppgifter som numera inte kan verifieras mot originaldokument, men baseras på källmaterial som var tillgängligt för honom. Avseende Medeltidshuset hänvisade Bexell till en uppgift i magistratsprotokoll från 1562 där huset kallades Stenhusgården och att fru Karine Tofte och hennes söner hade sålt det till välbördig Jörgen Krabbe (Bexell 1923–25: 205).

I *Halmstads historia* redovisade Sven A. Nilsson (1968:102) båda teorierna – attribuering till Kalentegillet resp S:ta Gertruds gille – utan att framhålla någondera. Han lyfte fram en ytterligare möjlighet, nämligen att koppla Medeltidshuset till rådmannen Gereke Plöne. Denne borgare med ett tyskklingande namn sägs ha varit värd åt kung Kristian I när han varit i staden, vilket kan ha betytt att kungen varit inkvarterad och övernattnat hos rådmannen. Detta värdskap är dokumenterat två gånger, 1458 och 1469 (Weibull 1903:162, 164). Tanken är således att om Gereke Plöne varit värd åt kungen, så måste denne borgare ha haft ett av stadens bästa hus, vilket Medeltidshuset säkerligen var.

Av dessa teorier anses numera kopplingen till Kalentegillet vara felaktig. Den byggde på att det av Arvid Baad donerade huset låg bredvid rådhuset. Förvisso var ett rådhus beläget på tomten just söder om Medeltidshuset, men det uppfördes först i början på 1600-talet. Under medeltiden var rådhuset beläget strax norr om stadskyrkogården (Westman 1928:73f; Nilsson 1968:292f).

De båda andra teorierna vilar på ytterst tunt källunderlag. Anknytningen till ett S:ta Gertrudshus och ett S:ta Gertrudsgille är baserat på en enda källreferens, nämligen att en

domstolsförhandling ägt rum i ett S:ta Gertrudshus 1460. Inget källmaterial i övrigt omnämner ett sådant hus. Något S:ta Gertrudsgille eller S:ta Gertrudsaltare finns inte heller omnämnt i något källmaterial från Halmstad (Nilsson 1968:99; 102f). Och benämningen S:ta Gertrudshus i sig visar ju inte att det är just Medeltidshuset som avses. Mötet kan givetvis ha ägt rum i ett helt annat hus eller annan lokal med den benämningen.

På liknande källmagra sätt förhåller det sig med teorin om att huset varit rådmannen Gerike Plönes. Att denne rådmän varit kungens värd vid två tillfällen kan så klart tolkas som att kungen verkligen varit inkvarterad hos honom. Men det säger inte att hans hus därför måste stånds- och kvalitetsmässigt ha varit på en helt annan nivå än stadens övriga bebyggelse, en sådan högre nivå som man vid den tiden inte förknippade med borgerskapet utan med det högre frälset, både det världsliga och det andliga. Sannolikt har Gerike Plönes hus varit en gård liknande de andra gårdar som arkeologiskt påträffats i staden, även om det i en sådan jämförelse säkert tillhörde de absolut bästa.

Tilläggas skall att det inte är belagt att Medeltidshuset ens var byggt och existerade när Kristian I besökte Halmstad eller, för den delen, när förhandlingarna i ett S:ta Gertrudshus ägde rum.

Skriftligt och materiellt källmaterial

Går det då att komma fram till en bättre kunskap om Medeltidshuset? De skriftliga dokumenten enbart är otillräckliga för en självständig attribuering av huset. Egentligen finns bara notisen i Lunds stifts landebok om stenhuset på torget, en notis som visar att egendomen tillhörde den kyrkliga sfären vid reformationen. Därför måste vidare kunskap utgå från och utnyttja det materiella källmaterialet, den arkeologiska information som

utvunnits ur de kvarvarande husresterna. Övergripande kan denna information sammanfattas enligt följande. Huset, beläget i nuvarande kvarteret Klingberget, utgjorde en byggnadsmiljö som torde varit det yppersta i dåvarande Halmstad och skiljde sig markant från bebyggelsen i övrigt. De arkeologiska omständigheterna och husets gestaltning indikerar på en tillkomst under 1400-talet, troligen mitten eller senare delen. Huset var föremål för en förändring och sänkning av ambitionsnivån under byggprocessen. På gårdsplatsen hade tidigare funnits byggnader av betydligt enklare beskaffenhet. Vilka möjligheter finns att förena dessa hållpunkter med det skriftliga källmaterial som i övrigt står till buds?

Till att börja med utvisar husets karaktär och gestaltning att byggherren står att söka i samhällseliten. Sannolikt rör det sig om en hustyp som under 1400-talet främst brukades av det högre frälset, både det andliga och det världsliga. En parallell till huset finns i Lund, det s k Dekanresidenset, som numera står på Kulturen. Denna byggnad bestod av flera huskroppar tillkomna vid olika tider. De äldsta delarna är daterade till 1200-talets andra hälft. Under 1400-talet, möjligen kring eller efter mitten av seklet, tillfogades en tornliknande byggnad med trappgavlar. Den var precis som Medeltidshuset nästan kvadratisk men i mindre skala. Varje våning bestod av endast ett rum utan inre förbindelse. Nedre våningen nåddes genom en murad trappa från markplanet och ovanvåningen sannolikt via en svalgång från den äldre byggnaden. Redan på 1300-talet hade gården donerats till Lunds domkapitel för att fungera som residens åt någon av domkapitlets kaniker, vilka tillhörde gräddan av det andliga frälset (Blomqvist 1947:92ff; Andrén 1984: 109). Tornbyggnaden har därför uppförts i domkapitlets och kanske den residerande kanikens regi.

Släkten Thott

Med denna kunskap som bas bör därför frågan ställas om det fanns någon i det högre frälset som under 1400-talet och början av 1500-talet innehaft egendom i Halmstad som donerats till stadens kyrkliga sfär. Sökljuset faller då på släkten Thott, en möjlighet och hypotes som mig veterligen inte prövats tidigare i det här sammanhanget.

På våren 1506 stadfäste kung Hans en donation till Vårfrualtaret i stadskyrkan i Halmstad (LÄU 6:219). Donationen grundades i ett testamente som Ture Bengtsen (Thott) hade låtit upprätta på sitt yttersta. Det skänkta avsåg Ture Bengtsens gård i Halmstad och en jord i samma stad. Enligt kungens stadfästelsebrev låg gården norr om kyrkan och jorden låg bredvid bron. Från den donerade egendomen gjordes ett undantag, nämligen för den del och rättighet i gården och jorden som kunde komma att tillfalla Gregers Jepsens (Ulfstand) dåvarande hustru. Jag kommer senare att återkomma till detta undantag.

Att likställa Ture Bengtsens gård med Medeltidshuset kan initialt te sig problematiskt med tanke på angivelsen om en lokalisering norr om kyrkan. Förvisso låg Medeltidshuset längre åt norr än kyrkan, men också öster därom; läget kan bäst beskrivas som ostnordost om kyrkan. Bedömer man kyrkans respektive gårdens relation till stadens nord-sydliga huvudstråk (Norregaden och Søndregaden, motsvarande dagens Storgata), en gata som var central i dåtidens Halmstad, så låg Medeltidshuset längre norrut på detta stråk jämfört med kyrkan.

Omständigheterna kring den kungliga stadfästelsen och dess tillkomst – mer än fem år efter Ture Bengtsens upprättande av sitt testamente – visar att de till synes precisa faktaangivelserna i dokumentet inte är helt tillförlitliga. Dokumentet utfärdades baserat

på information lämnad av en förmedlande länk, stadens borgmästare Peder Andersen. Då stadfästelsebrevet utfärdades i Lund och inte i Halmstad kan man inte utesluta att den skrivare i Lund som författade dokumentet saknade lokalkännedom om Halmstad och därför inte reflekterat över oklarheter i riktningssangivelser och annan information. En sådan brist på lokalkännedom framträder tydligt i dokumentet genom att stadskyrkan benämnts Vår Frue kirke i stället för det riktiga S:t Nicolai kyrka. Någon Vårfru- eller Mariakyrka har aldrig existerat i staden, utan här har uppenbarligen en sammanblandning med altarpatrociniets gjorts. En sådan sammanblandning hade aldrig uppstått om skrivaren varit närmare bekant med staden. Därför bör dokumentets lokaltopografiska uppgifter betraktas med en berättigad skepsis.

Utöver gården nämns också en jord som låg »vp til broenn» (LÄU 6:219), dvs i nära anslutning till bron. Att stadens broövergång över Nissan under medeltiden inte låg där den nuvarande Österbro är belägen är känt. En sådan brolokalisering tillkom först i samband med de omfattande befästningsarbetena i början av 1600-talet. Den medeltida bron var belägen längre nedströms och har bedömts befunnit sig ungefär i nuvarande Kyrkogatans förlängning (Hähnel 1950:31; Öbrink 2015:91ff). Om hypotesen att Medeltidshuset var Ture Bengtsens gård är riktigt har alltså gården och jorden legat nära varandra. Jorden skulle då kunna vara den tomt som låg direkt söder om Medeltidshuset, den tomt där det senare rådhuset uppfördes i början på 1600-talet.

Sammantaget visar omständigheterna kring det kungliga stadfästelsedokumentet och de topografiska förutsättningarna att Ture Bengtsens Halmstadgård, som han testamenterade till Vårfrualtaret, mycket väl kan ha legat på platsen för Medeltidshuset. Mycket tyder

också på att den jord som ingick i donationen kan ha varit tomten strax söder om Medeltidshuset.

Donation och återköp

Så långt visar analysen att Ture Bengtsens donerade gård *kan ha varit* Medeltidshuset. Därmed skiljer sig inte denna hypotes märkbart från tidigare framförda teorier. Går det då att komma vidare, att leda i bevis att gården *faktiskt var* Medeltidshuset?

Till att börja med behöver frågan om vad som hände med kyrkornas godsegendomar efter reformationen besvaras. Under medeltiden hade altarstiftelserna fungerat som självständiga enheter med egen förvaltning ombesörjd av altarvärdar, vanligen utsedda bland stadens borgerskap. Möjligen fungerade altarstiftelserna även ett tag efter reformationen som särskilda förvaltningsenheter, även om den till altaret knutna verksamheten i form av mässläsning, präster och altarvikarier upphörde. Men under loppet av andra tredjedelen av 1500-talet sammanslogs altarstiftelsernas egendom med kyrkans övriga egendom och kom att förvaltas gemensamt. Så framställs också kyrkans tillgångar i Lunds stifts landebok som upprättades i början av 1570-talet (Nilsson 1968:98, 175). I den recess 1536 där de slutliga formella besluten togs om den danska reformationen gavs möjlighet att återfå sådan egendom som givits till altarstiftelser när mässförrättningar upphörde. En förutsättning var att man kunde bevisa sin arvsrätt till egendomen. Och väl att märka, det var endast adeln som gavs en sådan återgångsrätt (Johannesson 1947:248). Sven A. Nilsson har i sin Halmstadshistoria undersökt i vilken omfattning en sådan återgång faktiskt skedde avseende Halmstadkyrkans egendom och kom till slutsatsen att återgång inte har skett i någon märkbar utsträckning (Nilsson 1968:177ff).

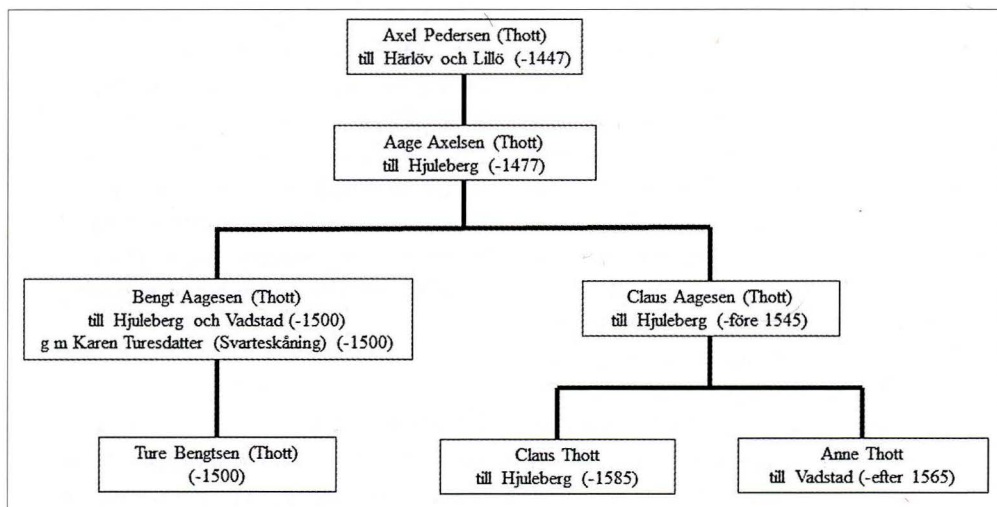
Besittningsrätten för dem som arrenderade det kyrkliga godset stärktes också genom att arrendekontrakten gjordes på »evig tid» med låsta arrendevillkor (Fenger et al 1982:151ff; Andrén 1984:6f). Arrendeavgiften, jordskylden, blev genom inflationen med tiden allt mindre betungande och egendomarna kunde avseende försäljning och pantsättning i princip hanteras som egenägda fastigheter. Sammanfattningsvis fick alltså kyrkan i princip behålla sin egendom, en egendomsmassa som kom att förvaltas kollektivt. Kyrkans gårdar arrenderades i huvudsak ut på eviga kontrakt mot en jordskyldsavgift. Adeln erhöll viss anspråksrätt på gods som tidigare släktmedlemmar donerat.

I en sådan kontext är ett dokument som utfärdades 1559 (LLA, Halmstads rådhusrätts arkiv, pergamentsbrev nr 83) av stort intresse. I handlingen förband sig två syskon – Claus Thott till Hjuleberg och fru Anne Thott till Vadstad – att årligen betala jordskyld med 24 skilling för den gård som deras farbrors son Ture Bengtsen donerat till kyrkan i Halmstad (fig 6). Av dokumentet framgår klart att jordskylden enbart avsåg marken; hus och byggnader på tomten hade syskon-

paret friköpt. Claus och Anne Thott var arvingar efter Ture Bengtsen och kan därmed ha åberopat en rättighet i det donerade godset så att de erhållit ett evigt arrende på tomten och kunnat köpa loss gårdens byggnader. Av dokumentet framgår det således att dessa båda Thott-avingar 1559 var i besittning av den gård som Ture Bengtsen tidigare donerat, att marken formellt ägdes av kyrkan men att byggnaderna varit så intressanta att de friköpt dessa.

I Lunds stifts landebok, som tillkom ett decennium efter att de båda Thott-syskonen dokumenterat sin besittning av Ture Bengtsens tidigare gård, kan man utläsa att kyrkan innehade ett 50-tal stadsegendomar i Halmstad som erlade jordskyld (Ljunggren & Ejder 1952:466ff). En av dessa bör då vara den Thottska gården, men i landeboken finns ingen egendom registrerad med någon Thott som innehavare. Fråga uppstår då om vilken av alla dessa gårdar som var eller hade varit Claus och Anne Thotts och hur man identifierar denna.

Som utgångspunkt kan man ta den kända jordskyldsavgiften på 24 skilling. Som bekant utgjorde jordskylden en beloppsmässigt

Figur 6. Thott-släkten med anknytning till Medeltidshuset.

permanent avgift. Det var just detta förhållande som gjorde att den med tiden och inflationen allt mer kom att urholkas värdemässigt, till förfång för kyrkan men till besittarnas gagn. Med det vet vi att Thott-egendom även i början av 1570-talet skulle ha haft en jordskyldsavgift på 24 skilling.

Av de egendomar som registrerats hade bara fyra stycken en jordskyldsavgift på 24 skilling. Det var egendomar som enligt landeboken innehades av respektive Morten Bole, Peder skrivare, Svend Olsen och Svend Bruns änka Beritte. I ingen av de analyser som gjorts av 1500-talets borgerskap i Halmstad (Westman 1930; Ljunggren 1934, 1936) framstår någon av dessa personer på ett mer framträdande sätt. Ingen av dem synes ha beklätt någon av de högre befattningarna i staden såsom borgmästare eller byfogde. Peder skrivares tillnamn visar att han kan innehaft befattningen som stadens skrivare, en Sven Olsson omnämns som rådman vid ett tillfälle 1559 (Westman 1930:60) och Morten Bole, slutligen, kan ha haft familjemässig koppling till den Jens Bole som var en av stadens borgmästare i slutet av 1400-talet fram till 1501. Att någon av dessa borgare skulle övertagit och besuttit en frälseegendom av sådan karaktär i staden verkar föga sannolikt.

En möjlighet återstår dock, nämligen den post i landeboken som har beskrivningen: »Stenhuussed paa Torged er nu öde gick husseleye aff i forleden dage» (Ljunggren & Ejder 1952:467). Med torget avses vid denna tid den medeltida torggatan vid vilken Medeltidshuset var beläget. Ingen jordskyldsavgift är angiven för denna post, vilket lämnar möjlighet för att en avgift på 24 skilling kan ha utgått när den innehades av en avgiftskapabel besittare. Orsaken till att gården stod öde kan sannolikt kopplas till det nordiska sjuårskriget, ett krig som pågick under större delen av 1560-talet fram till 1570 och drabbade Halland och Halmstad hårt. Claus Thott

deltog som proviantmästare för Halland. Han tillfångatogs av svenskarna 1565 och blev frigiven först i slutet av 1568. Hans sätesgård Hjuleberg brändes av svenska trupper (DAA 1900:443). Föga är känt om hans syster under perioden, men hon levde som änka 1566 (DAA 1900:424). Det kan sålunda vara effekterna av hur kriget drabbade främst Claus Thott som var anledningen till att egendomen i Halmstad stod öde.

Ett annat scenario är att gården kommit i andras händer. Bexells upplysning om att en fru Karine Tofte och hennes söner 1562 sålt en gård benämnd Stenhusgården till välbördig Jörgen Krabbe kan visa ett led i en sådan utveckling. Både titlarna fru och välbördig indikerar att personerna tillhörde nabiliteten. Huruvida man skall, som Bexell gör, säkert koppla samman Stenhusgården med Medeltidshuset eller om Stenhusgården utgjorde en helt annan enhet, t ex en landsbygdsgård, kan inte definitivt fastställas. Inte heller om Karine Toftes försäljning avser hela eller del av Stenhusgården. Den Thottska egendomen var ju 1559 uppdelad på två innehavare och därför är det tänkbart att endast halva gården såldes.

Det går således att följa den av Ture Bengtssen donerade egendomen från testamentet fram till Lunds stifts landeboks uppgift om ett stenhus vid torget, det medeltida tegelhuset. I den sista delen medger inte det tillgängliga källmaterialet en full visshet och ett säkert styrkande av hypotesen, men sannolikheten för ett fortsatt adligt innehav måste bedömas som mycket högre jämfört med att gården skulle förvärvats av en vanlig borgare.

Den södra tomten

Den är nu dags att återanknyta till den lösa tråd som lämnades vid diskussionen om Ture Bengtssens testamente, nämligen den del och

rättighet i gården och jorden som enligt testamentet kunde komma att tillfalla Gregers Jepsens (Ulfstand) hustru (LÄU 6:219). Gregers Jepsens hustru var 1506, när stadfästelsen av testamentet ägde rum och rättigheten påtalades, Johanne Brahe (DAA 1896:429f, 1950:9, 1985–87:503). Eftersom det enbart var hustrun, inte maken, som ägde del och rätt i egendomen enligt stadfästelsen måste egendomen ha varit hennes säreje, hennes arvegods. Då äktenskapet var barnlöst innebär det att egendomen skulle återgå till hennes släkt, Braharna (SkL kap 7, 25). I och med att hennes part i egendomen därmed bröts ur det donerade godset fortsatte denna del att vara i världslig ägo. Den kan och skall då inte heller återfinnas bland landebokens kyrkliga gods.

Kring 1580 överlät Henrik Brahe till Vittskövle¹ en tomt och gård i kvarteret Klingberget, en egendom som sträckte sig från torget och ned till Nissan. Tomten låg just söder om Medeltidshusets tomt. Överlåtelsen skedde till borgaren Niels Jensen och det stipulerades att Henrik Brahe och hans arvingar skulle ha hembuds rätt. Hembudsklausulen utlöstes 1609 och fastigheten förvärvades av riksrådet Sten Sehested, gift med Henrik Brahes dotter Anna Brahe. Anna Brahe sålde i sin tur, som änka, gården till stadens magistrat 1616. På tomten uppförde staden efter stadsbranden 1619 ett nytt rådhus (Westman 1928:73f; Ljunggren 1934:155).

Det är fullt möjligt, t o m troligt, att det var denna Henrik Brahes fastighet som genom arv hade vandrat inom Brahe-släkten från Johanne Brahe till Henrik Brahe. Henrik Brahe var sonsonson till Axel Brahe till Kragholm, som i sin tur var bror till Johanne Brahe (DAA 1950:9,19). Fastigheten kan därför ha varit just den jord som i Ture Bengtzens testamente beskrevs som liggandes bredvid bron, vilket Henrik Brahes gård definitivt gjorde. Således skulle det ha funnits en

samlad frälseinnehavd tomtareal i det nutida kvarteret Klingbergets södra del. Läget för en sådan egendom var en av stadens mest optimala och manifesta, då den var belägen i det gathörn där den söder- och österifrån kommande vägen passerade över bron och strax efter flodövergången svängde tvärt norrut och bildade stadens torggata.

Vem byggde huset?

Efter att ha följt stenhusgårdens öde från Ture Bengtzens testamente och fram till notisen i landeboken, med en avstickare till den Braheägda tomten, är det dags att vända den kronologiska blicken bakåt. Går det att få en uppfattning om hur gården ursprungligen kommit till Thott-släkten och sedermera hamnat i Ture Bengtzens ägo? För att kunna svara på den frågan måste vi återvända till Ture Bengtzens testamente och död år 1500.

Ture Bengtzen var son till Bengt Aagesen (Thott) till Hjuleberg och sonson till riddaren Aage Axelsen (Thott) till Hjuleberg (fig 6). Enligt en uppteckning från andra halvan av 1500-talet hade en herr Jakob i Bogesund, som varit mässdjåkne i Halmstad år 1500, lämnat uppgifter om omständigheterna kring de Thottska dödsfallen detta år. Såväl modern Karin Turesdatter (Svarteskåning) och fadern Bengt Aagesen som sonen Ture Bengtzen dog nämligen i pesten vid olika tillfällen under året och begravdes vid S:t Franciskus altare i franciskanerklostret S:ta Anna i Halmstad. Ture Bengtzens död i Halmstad inträffade den 24 augusti (Möller 1874:158). Ture Bengtzen var vid tiden för dödsfallet fortfarande ung, troligen under 20 år², och ogift. Sannolikt har Ture upprättat sitt testamente våren eller sommaren 1500, efter att han underrättats om sina föräldrars död och därför begett sig till Halmstad.

Frågor om arvet efter honom och fadern diskuterades vid ett möte i Stockholm i mars

1501, ett möte på vilket bl a Sten Sture dä, sväger till Bengt Aagesen, reste anspråk i arvsfrågan (Rep 2:9328). Utöver den testamentariska gåvan till S:t Nicolai kyrka fanns även ett testamente där Ture Bengtsen skänkte en gård i Lindberg i Himle härad till franciskanerklostret i Halmstad (LÄU 6:205; Rep 2:10443). Även fadern Bengt gynnade detta kloster i sitt testamente med en mängd värdesaker i guld och silver (Rep 2:9338).

Bengt Aagesen bör ha varit ägare till familjegården i Halmstad när han dog och gården därefter genom arv ha övergått till sonen Ture under den korta tiden mellan deras respektive dödsfall år 1500. Men var det Bengt Aagesen som lät bygga tegelhuset? En intressant notis från år 1486 finns i danska kancelliets Optegnelsebog. I den kortfattade notisen noteras ett beslut gällande Bengt Aagesen. Saken gällde »scal han [Bengt Aagesen] en bigge vthen myn herres [kung Hans] oc borgmesteres oc radz samtycke i halmstede» (DM 4:2:166). Uppenbarligen hade Bengt Aagesen påbörjat ett husbygge i Halmstad som kanske ifrågasatts av kungen eller av borgerskapet i Halmstad. Beslutet gällde huruvida Bengt Aagesen måste erhålla kungens och magistratens samtycke för detta bygge. Notisen är något oklar om ett sådant samtycke behövdes eller inte, eller om det senare skulle beslutas i ärendet. Peter von Möller har tolkat notisen som att ett sådant samtycke krävdes och att bygget därför inte fick fortsätta (Möller 1874:157), men enligt min mening går den även att uttyda på andra sätt. Vad notisen däremot visar är att Bengt Aagesen hade ett pågående husbygge i Halmstad och att det rådde någon form av tvist kring detta. En sådan tvist kan förklara de iakttagelser av förändringar som gjordes på Medeltidshuset vid den byggnadsarkeologiska undersökningen 1964, nämligen att husbygget hade påbörjats med inriktningen att det nedre planet skulle utformas med

kryssvalv, men där det slutliga resultatet blev ett plant innertak och en lägre våningshöjd. Notisen är därför ytterligare ett indicium som stöder hypotesen om en sammanbindning av Medeltidshuset med Thott-familjen. Den ger oss också ett datum för när huset kan ha uppförts, nämligen 1486 och möjligen något av åren däromkring. Huset bör i alla fall ha varit påbörjat senast 1486 då bygget fortfarande pågick i början av detta år. En sådan datering av Medeltidshuset överensstämmer också med den dateringsram till 1400-talet som framfördes av Iwar Anderson i samband med 1964 års byggnadsarkeologiska undersökning, en tidsram som jag anser kan snävas in till mitten eller slutet av 1400-talet med tanke på de generationer av husbyggnader som påträffats under tegelhuset. Medeltidshusets gavel låg dessutom helt i linje med och hade anpassats efter torggatan efter att den bredats i mitten av 1400-talet (Öbrink 2015:88), vilket rimligen betyder att huset inte hade uppförts före denna breddning.

Ursprungligt förvärv och syfte

Slutligen då frågan om hur och när tomtmarken kommit i den Thottska familjens ägo. Något källmaterial som visar på att Bengt Aagesen förvärvat mark eller gård i Halmstad föreligger inte, däremot för dennes fader Aage Axelsen. Aage Axelsen var en av de välkända Axelsönerna som var mycket framträdande i nordisk politik under stora delar av unionstiden. De var söner till riddaren Axel Pedersen (Thott) till Härlöv, grundläggaren av familjens maktposition. Han var riksråd och länsman på Varbergs slott med ett stort halländskt maktområde (Jexlev 1983: 548f). Riddaren Aage Axelsen (Thott) till Hjuleberg övertog faderns länsherradöme över Varbergs län inklusive staden Falkenberg och häraderna Årstad och Halmstad. Hans sätesgård Hjuleberg låg i Årstads härad

och där låg också huvudparten av hans jordagods, men han hade även ett omfattande godsinnehav i Västergötland. Geografiskt låg hans egendomar således samlade utmed Ätraleden ned mot Falkenberg, en stad som fungerade som utskeppningshamn för de landgillevaror godsens avkastade (Bruun 1983:563ff).

1465 ägde en affärsuppställning rum i Varberg mellan Aage Axelsen och Ghese Mose, sannolikt borgare i Halmstad. Ghese Mose sålde alla sina rättigheter i den egendom som tillfallit honom i arv efter hans farbrors dotterdotter Cyrstine Torstensdatter. Egendomen utgjordes av både bolpenningar och jordagods i Halmstad, det sistnämnda närmare specificerat till den gård i vilken hans farbror, Mathies Dregere, bodde (Rep 2:1845). Aage Axelsen egendomsinvesteringar uppvisade en genomtänkt förvärvspolitik utmed Ätraleden med Falkenberg som viktig exportort. Aage Axelsens köp av Halmstadegendomen kan ses som ett led i samma strategi. Halmstad, som också låg nära sätesgården Hjuleberg och dess omgivande landbogods, utgjorde en ännu viktigare handelsort än Falkenberg. Lägg därtill stadens betydelse i det unionspolitiska spelet, ett spel som Aage Axelsen i hög grad var inblandad i. Att förvärva en gård och etablera sig i Halmstad förefaller därför synnerligen förnuftigt.

Det går inte att definitivt bekräfta att den gård Aage Axelsen förvärvade var just föregångaren till Medeltidshuset, men några andra förvärv av mark eller gårdar i Halmstad av Aage Axelsen eller hans son Bengt Aagesen är som sagt inte kända³. Det vore rimligt att ett strategiskt etableringsförvärv, som jag menar Aage Axelsen gjorde, följdes av uppförandet av en ståndmässig och passande byggnad i staden. Inget tyder dock på att ett sådant bygge kommit till stånd. I stället har jag argumenterat för ett husbygge först 1486 i sonens regi. Det finns dock

naturliga skäl till varför Aage Axelsen inte initierade något byggprojekt. Under andra halvan av 1460-talet var han nämligen indragen i unionsstridigheterna, som ledde till att han förlorade sina länsinnehav, att hans sätesgård Hjuleberg brändes ner och att danska kronan lade beslag på alla hans godsegendomar. Först en bit in på 1470-talet återfick han sina gods och sin forna länsposition (Möller 1874:141ff; Bruun 1983:563ff).

Sonen Bengt Aagesen gjorde tjänst i Sverige under striderna och ända fram till faderns död 1477. När han återvände till Halmstad försökte han förgäves få överta faderns länsherredöme. Först i början av 1480-talet förlänades han med en mindre del, nämligen Årstads och Halmstads härader (Möller 1874:157; Thott 1983:159). Som residerande på Hjuleberg och som länsherre över de angränsande häraderna faller det sig naturligt att Bengt Aagesen genomförde den byggnation av en urban sätesgård i Halmstad som sannolikt redan fadern åsyftat. En sådan byggnation skedde i så fall på den mark som fadern förvärvat ett par decennier tidigare, ett förvärv från en borgare. Det är fullt möjligt att Bengt Aagesens tvist med borgerskapet i Halmstad grundades just i det här förhållandet, som innebar att stadens skattekraft försämrades genom att en tidigare borgarägd och skattepliktig gård omvandlades till en frälseägd skattefri sätesgård. Peter Möller (1874:157) uppger att Bengt Aagesen samtidigt, 1486, flyttade till en sätesgård i Norra Tjust härad och att hans förläning av Årstads och Halmstads härader upphörde. Sammantaget ger det en god förklaringsgrund för att tegelhusbygget i Halmstad nedskalades. Men det färdigställdes trots allt och Bengt Aagesen innehade egendomen fram till sin död.

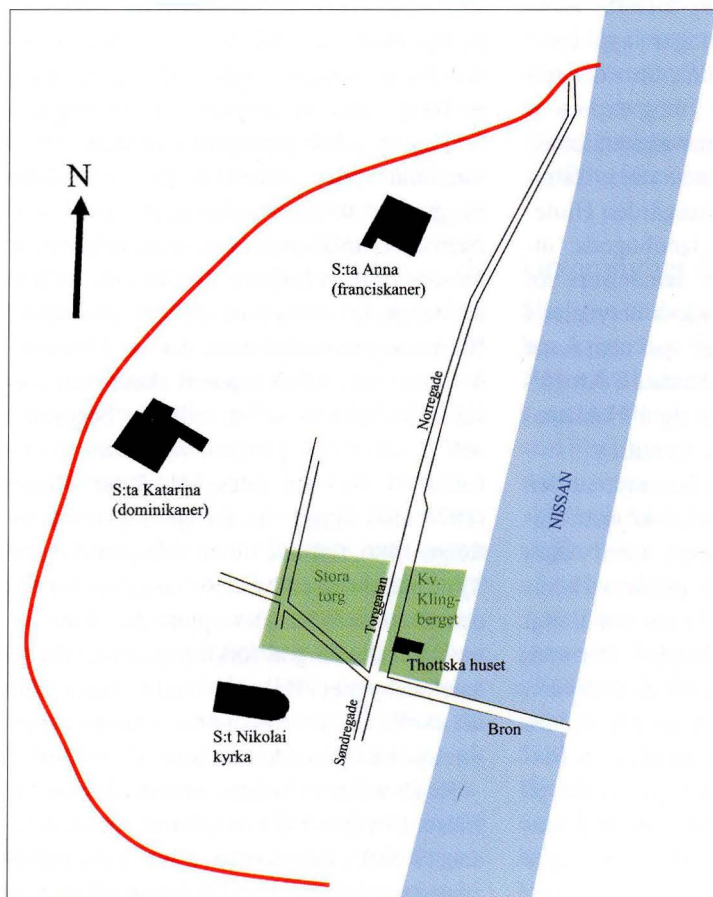
Högkvalitativa urbana residensgårdar för frälset förekom i flera städer under medeltiden. I Skånelandskapen finns välbevarade aristokratiska tegelhus i Lund (Krognos-

huset), i Ystad (Brahehuset) och i Malmö (Kockska huset), men skriftliga och arkeologiska källor visar på ytterligare ett antal sådana hus. Att medlemmar av släkten Thott innehade ett jämförbart hus i Halmstad faller således väl in i en medeltida frälsekontext.

Avslutning

Det förefaller således fruktbart att härleda det medeltida tegelhusets ursprung till den Thottska släkten då både skriftliga och materiella källor stödjer en sådan hypotes. Det händelseförlopp som under analysen rullats upp har i stora delar direkt stöd i källmateria-

let, medan, i brist på källmaterial, andra delar mer resonemangsmässigt fått göras troliga. Hypotesen grundas i en gård ägd av borgare i Halmstad under flera generationer, en gård vars husbyggnader återfunnits under det medeltida tegelhuset. Gården, belägen vid stadens mest manifesta gatuhörn, förvärvades 1465 av länsmannen och riddaren Aage Axelsen för att skaffa sig en etablering i den viktiga handels- och mötesstaden Halmstad. Unionspolitiska komplikationer och stridigheter förhindrade Aage Axelsen att uppföra en lämplig residensbyggnad på tomten. Först hans son, Bengt Aagesen, kunde genomföra ett sådant byggprojekt 1486. Tvist uppstod

Figur 7. Karta över senmedeltida Halmstad.

Svart: Senmedeltid.

Grönt: Nutid.

Rött: Halmstads medeltida begränsning.

om bygget, möjligen orsakat av borgerskaps missnöje med att stadens skatteunderlag minskades. Tvisten, och att Bengt Aagesen samtidigt flyttade sitt huvudsakliga residens från regionen, medförde att det ursprungligen planerade ståtliga husbygget fick en sänkt ambitionsnivå men ändå färdigställdes. Bengt Aagesen behöll Halmstadegendomen fram till sin död 1500. Sonen Ture Bengtsen ärvde den, men dog ung senare samma år. Inför sin död upprättade han sitt testamente och donerade stenhusgården till Vårfrualtaret i stadskyrkan. Efter reformationen var Bengt Aagesens brorsbarn, Claus och Anne Thott, i besittning av gården. De hade löst in byggnaderna baserat på deras rätt till återgång av egendom som skänkts för mässor vilka inte längre hölls, men betalade en jordskyldsavgift till kyrkan för arrendet av tomtmarken. I början av 1570-talet stod gården öde, antingen efter en fortsatt koppling till Thott-släkten eller efter att ägandet gått vidare till andra adelssläkter. Tomten i söder synes från början ha varit knuten till stenhusgården, men i samband med Ture Bengtsens donation avskildes den till Brahesläkten. Inom den släkten kom den att finnas kvar, med undantag av en kortare tid i borgerlig ägo, fram till början av 1600-talet. Tomten förvärvades då av staden, som efter stadsbranden 1619 uppförde ett nytt rådhus på platsen.

Det är alltså hög tid att skrota de gamla spekulativa teorier som gett Medeltidshuset namnet Kalentehuset eller identifierat det med S:ta Gertruds gille och i stället ge det ett namn som har stöd både i det skriftliga källmaterialet och i de undersökta byggnadslämnningarna, nämligen *Thottska huset*.

Summary

Up until the mid 1960s you could still find significant remains of a medieval brick house in Halmstad. Since the building was redis-

covered in the 1920s, numerous speculations about the house and its owners have been presented. It has been linked to the Kalente guild as well as to the guild of St. Gertrud. These hypotheses rest, however, on very flimsy basis. Thus, this article examines a whole new hypothesis, namely that the house was built and owned by the Thott family, belonging to the Danish high aristocracy. By applying a historical-archaeological method, that is to use both material and written sources to create a new interpretable context, the following scenario, to a large extent source-based, was established. The plot and the then existing buildings were acquired 1465 by Aage Axelsen (Thott) from one of the towns burghers. His son, Bengt Aagesen (Thott) built the house around 1486. Originally, the ground floor was meant to be groin-vaulted, but it was completed in a less ambitious way. Bengt's son, Ture Bengtsen (Thott), donated the house in 1500 to the altar of Our Lady in the town church. After the Reformation, his relatives, Claus and Anne Thott, acquired the house from the church and rented the ground. The holding of the premises by the Thott family can then be followed at least until 1559.

Noter

¹ Henrik Brahe var på 1570-talet länsherre över Halmstads härad (Nilsson 1968:196).

² Bengt Aagesens första hustru dog 1482 eller strax därefter (DAA 1900:424). Således kan äktenskapet med Karin Turesdatter (Svarteskåning), Ture Bengtsens mor, inte ha ingåtts före denna tidpunkt.

³ Aage Axelsen har efterlämnat en omfattande förteckning över de gods han förvärvat genom köp. Då förteckningen omfattar köp fram till 1455 finns gården i Halmstad av naturliga skäl inte med. Överhuvudtaget saknas egendom i städer, vilket indikerar att förvärv av stadsegendom inte var vanligt (Welander 1957). Landsbygds gods förvärvades för avkastning i form av landgille, men förvärv av stadsegendom har troligen haft andra syften.

Källor och referenser

Otryckt källmaterial

Kulturmiljö Hallands arkiv, Halmstad

(LLA) Lunds Landsarkiv

Halmstad rådhusrätts arkiv, pergamentbrev

Referenser

- Anderson, I. 1964a. Hur såg medeltida byggnader ut? *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1964. Halmstad.
- Anderson, I. 1964b. Medeltida byggnadslämningar vid Stora Torg i Halmstad. *Halland. Årsbok för kulturhistoria och hembygdsvärd i Hallands län 1964*. Halmstad.
- André, A. 1984. *Lund tomtindelning ägostruktur sockenbildning. Rapport Medeltidsstaden* 56. Stockholm.
- Augustsson, J-E. 1992. Husbyggande i Halmstad under perioden 1300–1750. Jan-Erik Augustsson (red), *Medeltida husbyggande. Symposium i Lund november 1989*. Stockholm.
- Bexell, S. P. 1923–25. *Hallands historia och beskrivning*. Halmstad.
- Bissmark, G. 1926. Kalentegilletts gård i Halmstad? *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1926. Halmstad.
- Bissmark, G. 1927. Den gamla medeltidsgaveln i Halmstad. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1927. Halmstad.
- Blomqvist, R. 1947. Dekanernas residens i Lund. *Kulturrens årsbok* 1946. Lund.
- Bruun, H. 1983. Thott, Aage Axelsen. *Dansk biografisk leksikon*, 3:e utgåvan, band 14. Köpenhamn.
- (DAA) *Danmarks Adels Aarbog*. Köpenhamn 1884–.
- (DM) *Danske Magazin*. Köpenhamn 1745–.
- Fenger, O., Möller Knudsen, B. & Reinholdt, H. 1982. »I være have». *Om ret til hus og jord i middelalderbyen*. Århus.
- Hähnel, M. 1950. Halmstads gatunamn under 1600-talet. *Vår Bygd* 1950. Halmstad.
- Hähnel, M. 1964. Det okända Halmstad IV. Var låg S:ta Gertruds hus i Halmstad? *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1964. Halmstad.
- Jexlev, T. 1983. Thott, Axel Pedersen. *Dansk biografisk leksikon*, 3:e utgåvan, band 14. Köpenhamn.
- Johannesson, G. 1947. *Den skånska kyrkan och reformationen*. Lund.
- Källström, O. 1927. »Kalentehuset» i Halmstad. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1927. Halmstad.
- Ljunggren, K. G. 1934. Till Halmstads borgerskaps äldre historia. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1934. Halmstad.
- Ljunggren, K. G. 1936. Två förteckningar från 1500-talet över Halmstads borgerskap. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1936. Halmstad.
- Ljunggren, K. G. 1940. Uppgifterna om Halmstads kyrka och Halmstads skola i Lunds stifts landebok 1569. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1940. Halmstad.
- Ljunggren, K. G. & Ejder, B. (utg). 1952. *Lunds stifts landebok. Andra delen. Nuvarande Kristianstads, Hallands och Blekinge län samt Bornholm*. Lund.
- (LÄU) *Lunds ärkestifts urkundsbok. Diplomatarium diocesis Lundensis*. Utg. av Lauritz Weibull. Lund 1900–1939.
- Möller, P. von. 1874. *Bidrag till Hallands historia*. Lund.
- Nilsson, S. 1968. *Halmstads historia, del I. Den danska tiden*. Halmstad.
- (Rep) *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Medievalis*. Utg. av Kristian Erslev 1894–1939. Köpenhamn.
- Richardson, J. 1752–53. *Hollandia antiqua & hodierna. Del 1–2*. Stockholm.
- (SkL) *Skånske Lov. Text I–III*. Utg. av Johs. Brøndum-Nielsen & Svend Aakjær. Köpenhamn 1933.
- Thott, Å. 1983. *Ätten Thott under medeltiden*. Lund.
- Weibull, L. 1903. Halmstads råhusarkiv 1307–1645. *Historisk tidskrift för Skåneland I*.
- Welander, S. 1957. Herr Aage Axelssöns (Thott) »jordebok». *Vetenskaps societeten i Lund årsbok* 1957. Lund.
- Westman, A. 1928. Rådhus och tullhus. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1928. Halmstad.
- Westman, A. 1930. Borgmästare och råd samt andra befattningshavare i staden. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok* 1930. Halmstad.
- Öbrink, M. 2015. Runt Adelgaden och byens torv – gator och tomter under 300 år. Mattias Öbrink (red), *Vår by Brotorp. Halmstads äldsta historia*. Halmstad.

Slaget vid Halmstad 1676 – några taktiska reflektioner

Av Daniel Borgman

Fil.kand., utvecklare för kulturarv på Region Halland

Arne Stades artikel om slaget i *Kampen om Skåne* från 2005 var den första vetenskapliga undersökningen av slaget vid Halmstad 1676 och dess skriftliga källor.¹ Vad det gäller bakgrunden, uppgifter om deltagande förband, genomgång av skriftliga källor med mera är Stades artikel därför överlägsen allt tidigare publicerat och utgör en utmärkt grundplatta för vidare forskning i ämnet, så även för denna artikel.

Denna artikel har som syfte att komplettera bilden av slaget med en fördjupad analys av det taktiska tänkandet och de taktiska realiteterna på 1600-talets slagfält. Med utgångspunkt i det görs en omtolkning av en del av slagets nyckelmoment, så som de beskrivs i primärkällorna.

Inledning

De samtida skriftliga källorna är få och ofullständiga och endast genom ett omsorgsfullt pusslande kan man utifrån dem skapa sig något slags helhetsbild av slaget. Den mest omfattande och oftast refererade är Erik Dahlbergs relation, som skrevs i form av ett brev till Gustaf Banér strax efter slaget.² Även denna artikel bygger till stor del på Dahlbergs relation, i synnerhet avseende i vilken ordning olika skeenden inträffade.³ På svensk sida finns i övrigt beskrivningar av till exempel Rutger von Ascheberg och Hakvin Spegel som kan användas för att komplettera Dahlbergs framställning.⁴

På dansk sida finns bara en beskrivning utförd i tidsmässigt nära anslutning till slaget. Av naturliga skäl var uppgifterna som danskarna då hade få, eftersom så gott som alla deltagare på dansk sidan antingen var döda, fångar eller skingrade. Dokumentet bidrar därför inte i någon högre grad till vad som hände under själva slaget.⁵

Samtliga primärkällor är naturligtvis behäftade med många utmaningar, där det tententiösa inslaget kanske är det mest

uppenbara. Såväl nationell prestige som personlig heder stod på spel. Vad många inte tänker på är att ett slag av denna storlek också var mycket svårt att redogöra för av någon som deltog i det. Ingen enskild person kunde ha överblick över hela slagfältet, utan endast det som fanns i ens egen omedelbara närhet. Till detta ska man lägga att den personliga stressen för alla inblandade, som ju befann sig i akut livsfara, inte underlättade avvägda och logiska iakttagelser.

Slaget har behandlats i en rad äldre framställningar under i synnerhet 1800-talet. I dessa har feltolkningar av källorna, värdeomdömen om de inblandades moraliska resning och ett visst mått av konstnärlig frihet med tiden fått eget liv, reproducerats, transformerats och så småningom inlemmats som vanligt förekommande beståndsdelar i berättelsen om vad som hände den där sommardagen 1676.⁶ Myter och sägner finns runt i stort sett alla större fältslag och Halmstad 1676 är inget undantag.

Dessa äldre framställningars redogörelse för slagets förlopp kan sammanfattas i följande punkter:

Målning av Johan Philip Lemke, Nationalmuseum.

- Karl XI befann sig på sensommaren med armén i Växjö. Där fick han höra att en dansk armékår under generalmajor Duncan inlett en belägring av Halmstad. Han såg då chansen att »fånga den» och tvinga fram ett slag, om han bara lyckades hindra den från att smita söderut till danska huvudarmén.
- Den svenska armén marscherade med rekordfart från Växjö via Ljungby och Markaryd och var framme på vägen mellan Halmstad och Laholm på morgonen den 17 augusti.
- Den svenska armén avancerade sedan snabbt norrut på vägen, medan den danska kåren tvekade och drog fötterna efter sig.
- Till slut fattade generalmajor Duncan två felaktiga beslut. För det första gick han över Nissan och begav sig söderut med sin kår.
- Väl framme vid Fyllebro misstog han sig helt avseende svenskarna styrka, avsikter och position och gick även över Fylleån med hela sin kår.
- På andra sidan ställde han upp kåren med Fylleån direkt i ryggen och omgivande höjder omkring sig – ett direkt korkat beslut.
- Då anlände den svenska armén och gick omedelbart till anfall. På den svenska högerflygeln red kungen själv i spetsen.
- Svenskarna anföll med blanka vapen mot

de stillastående danskarna och det hela var över på en kvart.

- Efter slaget tog svenskarna en mängd troféer och fångar samt anordnade avslutningsvis en middag med alla officerare på Halmstad slott.
- Danskarna förlorade omkring 1000 man i döda medan svenskarna bara förlorar 30–50 man. Det berodde på Duncans många felaktiga beslut och den danska kårens allmänna underlägsenhet i stridsvilja och mod.

Själva ramverket i denna beskrivning kan man inte ha mycket att invända mot. Den svenska armén tog sig mycket riktigt via den beskrivna vägen till Fyllebro och ett slag utkämpades där med den danska armékåren. Den stora skillnaden i antal döda verkar i huvudsak vara korrekt. Men i analysen och tolkningen av vad som faktiskt hände, och varför i synnerhet Duncan agerade som han gjorde, vill jag i denna artikel försöka ge en mera nyanserad bild av, än den ovan beskrivna.

Jag argumenterar för två nya perspektiv på slagets historia. Det första är att agerandet på dansk sida i vissa avseenden *feltolkats* av eftervärlden och att det beror på bristande förståelse för 1600-talets taktiska doktrin och rent praktiska uppträdande på slagfältet.

Det andra är att ett skede av slaget förefaller *saknas* i många av de samtida berättelserna, och detta beror på en medveten nedstytning av såväl svenska som danska krönikörer. Detta kan förklara den mycket stora skillnaden i antal stupade.

Några nya skriftliga källor har sedan Stades artikel inte tillkommit, däremot har flera arkeologiska undersökningar på platsen genomförts, vilka i vissa avseenden kan kasta lite nytt ljus över händelsen.⁷

Teoretiskt ramverk

När kalla kriget led mot sitt slut 1989 skrev en rad amerikanska historiker och aktiva militärer gemensamt artikeln *The Changing Face of War: into the Fourth Generation*. I den försökte de definiera olika stadier i krigföringens utveckling för att därmed skapa bättre förutsättningar för att förstå hur framtiden kan utveckla sig. Av bara farten skapade de också idén om olika »generationer» av krigföring som sedan dess blivit en del av den krigsvetenskapliga diskursen och används flitigt i uppsatser och avhandlingar.⁸

Enligt generationsteorin utkämpades slaget vid Halmstad inom den första generationens krigföring (härefter kallat 1GK), vilket är den term jag framöver kommer att använda för att beskriva 1600-talets taktiska tänkande och sätt att strida. 1GK inleddes i och med 1500-talets omvälvande förändringar, och utgjorde ramverket för alla väpnade konflikter i Europa ända fram till 1800-talets slut.⁹

1GK omfattar alltså krigföringen med slätborrade musköter, linjer och kolonner, hugg- och stickvapen, där möjligheten att verka avgjordes av förmågan att få många att verka samtidigt och på kort avstånd – och det strategiska och taktiska tänkande som är en konsekvens av det. På ett taktiskt plan brukar 1GK även beskrivas som linjekrigföring eller linjetaktik, av det faktum att man stred uppställt på linjer. Följande sammanställning ska ses som en introduktion till några av de perspektiv man bör ha med sig i analysarbetet, när man arbetar med slagfält under 1GK.

Inom krigsvetenskapen talar man om begreppen »integritet» och »disintegration». En enhets integritet, eller stridsvärde, är beroende av en rad olika förhållanden, både mentala och fysiska. När påfrestningarna på integriteten blir tillräckligt starka disintegreras enheten och slutar att fungera som enhet.

Den förvandlas då till ett stort antal individer som agerar på egen hand.¹⁰

Faktorer som bidrar till disintegration är bland annat förluster på över 20% av manskapet, förlust av chefer, förlust av fälttecken och så vidare. En starkt disintegrerande faktor under 1GK var också att utsättas för artilleribeskjutning med direktverkande järnklot – ganska få av dem träffade men ljudet från avlossningarna, synen av solida järnklot som studsade fram över marken och slet sönder kroppar, och tryckvågen av dem i luften innebar en svår mental påfrestning för de presumtiva måltavlorna.

Grundläggande för en framgångsrik taktik under 1GK var kännedom om vapenslagens styrkor, svagheter och inbördes relationer. Infanteri var bra till vissa saker, kavalleri till vissa och artilleri till andra. Var och en fyllde en betydande men också helt specifik uppgift och de måste noga balanseras mot och med varandra.

Infanteriets viktigaste uppgift var att ta och hålla terräng. Ett slag var därför vunnet om man lyckades knäcka motståndarens infanteri och få dem att fly. Infanteriet kunde försvara sig mycket effektivt mot kavalleri om det kom rakt framifrån, samt kunde anfälla såväl kavalleri och artilleri (även om de förra förstås kunde rida ifrån dem), men var förhållandevis långsamma i förflyttningar och vändningar.

Kavalleriets uppgifter i strid var att göra omfattningar runt motståndarens flanker samt att hindra motståndaren från att göra samma sak runt de egna trupperna. Infanteriet var som sagt långsamma i vändningarna och kunde snabbt upplösas om de fick en kavallerichock i ryggen eller sidan. En tredje uppgift var att förfölja flyende fiender, skingra dem och hindra att de omformerades. Ömsesidiga omfattningsförsök av båda sidorna skapade inte sällan situationer där

kavalleriet utkämpade helt egna små strider långt borta från infanteriet.

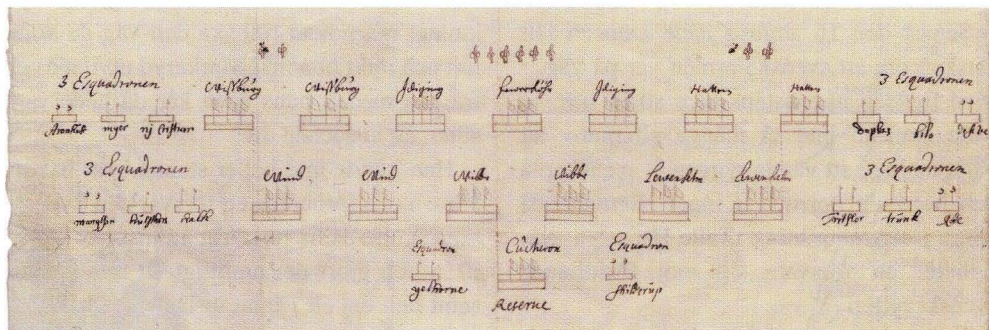
Artilleriets viktigaste uppgift var vid belägringar, för på slagfältet förde artilleriet en mer underordnad roll. Där var uppgiften att skaka om motståndarens nerver, samt att åstadkomma så mycket skada som möjligt med de inte särskilt träffsäkra pjäserna. Eftersom man sköt huvudsakligen kompakta järnklot direkt mot fienden, grupperades artilleriet alltid längst fram.

Med druvhagel kunde man skjuta enorma hagelsvärmar som var mycket effektiva på nära håll. Omladdningstiden var emellertid lång och artilleriet kunde därför inte försvara sig på egen hand. Av enkla praktiska skäl var artilleriet ytterst långsamt och kunde oftast inte flyttas under slagets gång. Det kunde inte heller användas efter att de egna trupperna avancerat förbi dem, då man ju i så fall sköt de egna i ryggen.

De tre truppslagens respektive styrkor och svagheter ledde till ett optimalt sätt att organisera och placera dem inför ett slag, det som kallas slagordning eller med 1600-talets språkbruk »bataljordning» eller »slaktordning». Denna grundläggande struktur för hur striden fördes var i stort sett oförändrad från mitten av 1500-talet till mitten av 1800-talet.

I den utgjorde infanteriet huvuddelen av styrkan och upptog centern, vända mot fienden. På ömse sidor om det stod kavalleriet i två »flyglar», och framför fronten stod artilleriet. Man strävade också efter att ha minst två linjer eller »träffen» på djupet så att nya enheter kunde ta disintegrerade enheters plats, samt låta dessa få tillfälle att omorganisera sig.

En armé ställdes bara i slagordning om det fanns akut behov, det vill säga fienden fanns i närheten. Annars var man utspridda i förläggningar runt om i landskapet eller så be-

Slagordning enligt grundprincipen under 1GK. I mitten står infanteriet (bataljoner) och på flyglarna kavalleriet (skvadroner). Framför infanteriet står artilleriets direktskjutande pjäser. Från Skånska kriget men ökad årtal och ökad upphovsman. Riksarkivet, Militaria Krigshistoriska saml. XVIII nr 10.

fann man sig på marsch. Marschordningen för en armé var minst lika viktig att organisera som slagordningen. När armén förflyttade sig blev den utdragen på flera kilometer eller till och med mil om den var stor. Den var då mycket sårbar. Man måste också innan avfärd veta i vilken ordning olika enheter skulle gå, var det fanns proviant på vägen och var man skulle slå nattläger.

Under 1GK var den kanske viktigaste insatsen för befälhavaren inför ett slag att ordna så bra förutsättningar som möjligt för sina trupper. Han anpassade då den ovan beskrivna idealiska modellen till terrängen, de egna styrkorna och till fienden. Så till exempel kunde man låta en brant höjd eller ett vattendrag tjäna som flankskydd på ena sidan och ställa allt kavalleri på den andra. Detta skedde till exempel i ett annat halländskt slag, det i Axtorna år 1565, där Högvadsån utgjorde höger respektive vänster flank för båda sidor.

När väl striden var igång var möjligheten att påverka högst begränsad – slagfältet blev överhöljt av rök och damm samt dränktes i ljudet av svartkrutsvapen. Ordergivning via flagg- eller trumpetsignaler samt ordonnanser användes i varierande omfattning men de var alla osäkra kommunikationsmedel.

Bakgrund

I juni 1676 anföll Danmark Sverige från två håll. I norr marscherade en dansk kår under Gyldenlöwe in i Bohuslän och i söder landsteg huvudarmén vid Råå. Ett återerövrings-tåg över hela Skåne vidtog samtidigt som en del av armén under befäl av Jakob Duncan skickades norrut för att inta Halmstad.

Den 12 augusti fanns Duncan och hans kår vid Halmstad och satte igång belägringen. Bara en knapp vecka senare fick han emellertid bud om att svenska armén var på väg från Småland, inte mot Skåne, utan mot Halmstad. Svenskarnas plan var att skära av Duncans reträttväg söderut så att han tvingades ta strid. Den förhållandevis lilla danska kåren var en betydligt enklare motståndare än den danska huvudarmén som vid det här laget hade tagit hela Skåne utom Malmö. Svenskarna behövde efter alla förluster i Skåne en seger och när nu tillfället yppade sig försatte de inte chansen.

Efter att ha samlat armén i Växjö tog sig svenskarna till Ljungby. Därifrån fortsatte man i forcerad marsch till knutpunkten Markaryd, därefter vidare västerut via Knäred och mot Elestorp vid stora kustvägen mellan Laholm och Halmstad, dit man anlände på morgonen den 17 augusti.¹¹

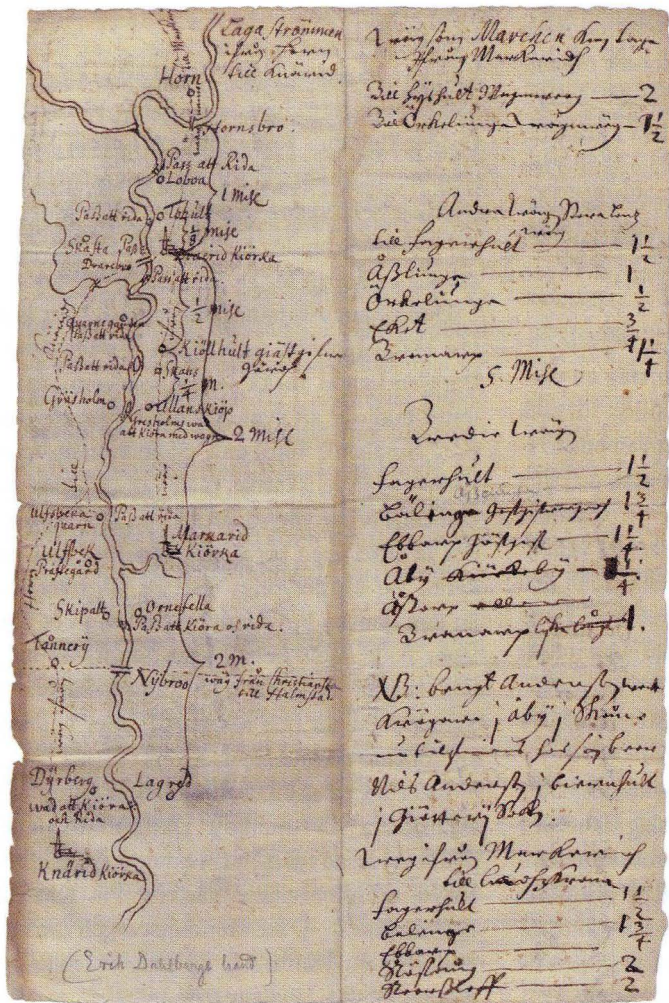
Senast den 16 augusti hade Duncan fått vetskap om att svenska armén var på väg.¹² Med fienden någonstans nära söder om sig hade Duncan inte så många alternativ att välja mellan: att vända ryggen åt svenskarna och bege sig norrut var inget alternativ då kåren i marschordning skulle fått stora svårigheter att försvara sig mot förföljande svenskt rytteri.

Samma sak gällde om han hade tagit Nissastigen inåt land och sedan försökt ta sig söderut via Ljungby till Markaryd. I det senare fallet hade svenskarna dessutom enkelt

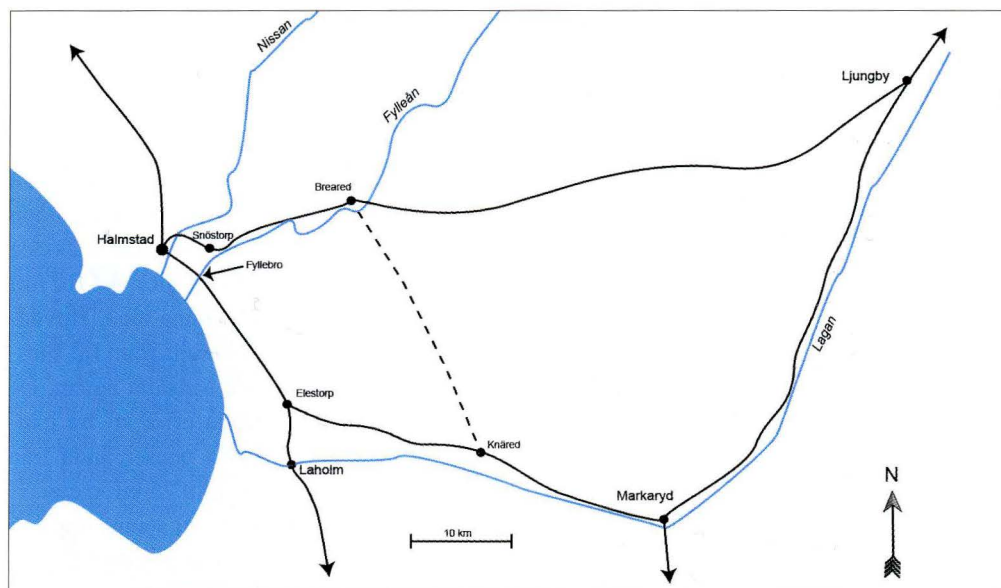
kunnat marschera tillbaka den väg de kommit och mött honom i Markaryd utvilade och fräscha medan hans egen kår då hade varit sliten av marschen dit.

Han kunde inte heller stanna kvar bakom Nissan och förbereda ett försvar där. Svenskarna skulle då ha förstärkt garnisonen söderifrån och gjort det omöjligt att inta staden, samt helt enkelt väntat ut Duncans kår. Och så fort han hade vänt ryggen åt dem och försökt ta sig därifrån hade de förföljt enligt samma principer som ovan.

Att vänta in förstärkningar var inte heller

Tidigare opublicerad rekognosceringsskiss, troligen av Erik Dahlbergs egen hand. Skissen visar vägen med alla pass, broar vadställen och annat av intressera för en marscherande armé mellan dagens Hornsborg (strax norr om Traryd) och Knäred. Denna väg tog den svenska armén dagen innan slaget vid Halmstad. Riksarkivet, Kriegerhistoriska Handlingar Karl XI, XVIII 13, blad 2.

Karta över vägar och uppmarschområde inför slaget vid Fyllebro. Kartan ritad av förf.

realistiskt, eftersom såväl Gyldenlöwe som den danska huvudarmén var för långt borta för att hinna fram innan svenskarna gjorde det. På ett strategiskt plan var därför Duncan låst, svenskarna var *för nära* för att han skulle kunna genomföra några marscher i någon riktning. Hans enda alternativ var därför att agera taktiskt.

Det taktiska perspektivet under 1GK var extremt lokalt, eftersom all kommunikation med omvärlden skedde med stor fördröjning. Endast det en befälhavare hade för händerna rent konkret på plats kunde därför användas. De mycket långsamma förflyttningarna till fots och till häst på urusla vägar gjorde också att det strategiska perspektivet fick ett abrupt slut så fort fienden fanns i närheten.

Duncans första drag var att avbryta belägringen (vilken hade bedrivits från både söder och norr) och låta kåren helt ta sig över Nissan till terrängen vid Snöstorp, där Duncan själv troligen hade sitt högkvarter under belägringen.¹³ Att ta sig över Nissan var inga problem eftersom sommaren hade varit torr och vattenståndet var lågt.¹⁴

Upptakt

Väl framme i Elestorp vid kustvägen skickade svenskarna fram spaning norrut i form av 300 ryttare under överstelöjtnant Ernst Georg Lode och med dem följde även general Rutger von Ascheberg.¹⁵ Därefter vilade resten av kavalleriet och kungen själv samt lät hästarna beta i tre timmar medan resten av armén sakta rullade och marscherade in.¹⁶ Framåt nio satte sig den svenska armén i rörelse norrut. Utdragen i marschordning upptog den svenska armén åtskilliga kilometer på den smala vägen mellan Halmstad och Laholm. Från Elestorp till Fyllebroterrängen var det cirka 15 kilometer.

Långt framför dem fanns Aschebergs beridna spaningsavdelning. Den tog sig fram till och över passet vid Fyllebro, där det visade sig att danskarna hade rivit själva bron, och över på andra sidan. Att ta sig över med hästar var inte heller här något problem. Eftersom Nissan var uttorkad är det sannolikt att samma sak gällde Fylleån. På ömse sidor om broläget fanns också flera vadställen. På

andra sidan lyckades den svenska kavalleriavdelningen ta nio danska fångar som skickades bakåt till huvudarmén.¹⁸

Under tiden hade Ascheberg själv tagit sig upp på en höjd (troligen höjdryggen strax söder om dagens Fyllebro) och ser därifrån hela danska kåren uppställd i slagordning något österut i höjd med Snöstorp och på väg mot Fyllebropasset.¹⁹ Läget just då var alltså att den danska kåren var ordnad i slagordning medan den svenska armén fortfarande var utsträckt i kilometerlång marschordning på vägen.

Duncan hade nu två alternativ; antingen stanna på norra sidan av Fylleån och där ta emot ett anfall från hela svenska armén, eller snabbt ta sig söderut och själva anfälla svenskarna medan de ännu var i marschordning. Vid det här laget bör Duncan ha fått så pass god information om svenskarna att han visste att de var numerärt överlägsna. Att danskarna hade spaningspatruller ute visas inte minst av att Aschebergs trupp lyckas ta just en sådan grupp till fånga i terrängen vid bron.

Han bestämde sig därför för det senare. Bron över Fylleån var visserligen raserad och bäckfåran innebar en viss fördröjning, men var ändå förhållandevis lättpasserad och danskarna kastade också spöknippen i bäckfåran för att underlätta övergången för infanteriet.²⁰ Några större artilleripjäser eller vagnar torde danskarna dock inte ha fått över. Huvuddelen av artilleriet förutom några få lätta pjäser samt »bagaget», det vill säga trossen och alla de icke stridande som följde kåren, lämnades kvar på andra sidan.²¹

Även för Ascheberg måste nu Duncans avsikter ha blivit klara, och den egna utsatta situationen uppenbar. Han drog sig bakåt »ett muskötskott», alltså något hundratal meter, och placerade sig »mellan två moras», där han ställde upp sina ryttare på två linjer. Därifrån iakttog han på säkert avstånd danskarnas förehavanden.²²

Kapplöpning

Klockan var nu vid middagstid och nyheter-na från Ascheberg fick det svenska rytteriet att öka tempot den sista biten fram mot Kistinge- och Fyllebroterrängen.²³ Man ska dock inte se framför sig någon full galopp eftersom även artilleriets vagnar mäktade hålla samma tempo.²⁴ Dock gick det för fort för att infanteriet skulle hinna med. Huvuddelen kunde knappt ha hunnit fram till Eles-torp, innan de strax fick fortsätta norrut. De var dessutom rejält trötta efter att ha marscherat med endast korta pauser ända från Ljungby, en sträcka på cirka 75 kilometer.²⁵

Här finns det anledning att stanna upp och fråga sig varför svenskarna plötsligt fick så bråttom? De behärskade redan vägen söderut så den ursprungliga farhågan att danskarna skulle smita den vägen var inte längre aktuell. Den strategiska planen var i så måtto redan genomförd. Ascheberg skickade trots detta från sin framskjutna position upprepade ordonnanser bakåt med uppmaning till Karl XI och de andra att skynda på. Han menar också att han ensam med sina 300 ryttare inte kan stoppa danskarnas framfart utan att »lida nöd».²⁶ Men varför skulle han behöva stoppa dem överhuvudtaget?

En möjlig anledningen till att svenskarna ökade takten var att de ville kunna slå till mot danskarna när de befann sig i själva övergången av Fylleån. Av naturliga skäl hölls inte formationerna ihop då och slagordningen bröts tillfälligt upp. Men det förklarar inte Aschebergs nödrop. Varför kunde han inte bara backa undan från danskarna och ansluta sig till den bakifrån kommande armén?

Det är uppenbart att det fanns någonting i terrängen söder om Fyllebro som svenskarna ville hindra den danska kåren att komma fram till, och den troligaste kandidaten är de »två moras» som Ascheberg hade placerat sig mellan. Dessa utgjorde ett smalt pass där

armén måste ta sig genom på led för att kunna ställa upp på andra sidan. Dahlberg nämner inte detta men påpekar att när det svenska kavalleriet till slut kommer fram gör de det innan fienden »*alla avantager occupeerade*». ²⁷

Den *avantage* danskarna skulle ha kunnat uppnå bestod i att hindra svenskarna från att ta sig genom passet, genom att bekämpa dem en enhet i taget i takt med att de tog sig genom. Detta hade danskarna enklast gjort genom att spärra vägen med sitt infanteri. Troligen är detta också anledningen till Duncans brådska att ta sig söderut, trots att han visste om att den överlägsna svenska armén var där.

Under tiden hade danskarna tagit sig över och formerat sig direkt söder om Fyllebro. ²⁸ Där befann sig den danska kåren i ett prekärt läge med ån direkt i ryggen och en långdragen höjd på sin vänstra sida. Men resonemanget ovan pekar mot att de inte stannade där utan fortsatte framåt så fort alla var plats. De tog sig ytterligare några hundra meter längre söderut och snart var passet mellan morasen och Aschebergs lilla styrka inom synhåll.

Just då började det svenska kavalleriet välla fram ur passet och spred ut sig på ömse sidor om det. Sist kom artilleriets häst- och oxdragna pjäser och vagnar, och dessa grupperade mellan de båda kavalleriflyglarna. ²⁹

Omformering

Svenskarna visste att de var överlägsna i kavalleri. Anledningen till att man kan säga det med säkerhet är att de försökte dölja det; den sista biten genom passet sänkte de svenska skvadronerna sina standar. ³⁰

Duncan led svår brist på kavalleri, där emot hade han gott om *dragoner* som fram tills nu fått fylla kavalleristens roll i form av spaning och fouragering. Det var också de

som utgjorde huvudparten av Duncans flyglar. ³¹ I strid man mot man var dragonerna underlägsna kavalleriet. Just på grund av att de förflyttade sig till häst var de inte utrustade med pikar utan enbart med musköter, vilket gjorde att deras försvarsförmåga mot kavalleri var starkt begränsad. Till häst var de ännu enklare mål eftersom de saknade såväl pistol som harnesk.

Så genom att dölja hur mycket kavalleri de hade kunde svenskarna få Duncan att ställa upp sin kår med, proportionerligt sett, svagare flyglar. Svenskarnas list hade kanske fungerat på en mindre erfaren befälhavare än Duncan, men han vidtog istället motåtgärder. Den danska kåren gjorde halt och Duncan och hans överstar började i de svenska rytarnas åsyn ändra i sin bataljordning. Två bataljoner fotfolk med pikar förflyttades från centern ut till vardera flanken. ³² Rimligen flyttades också ett antal avsuttna dragoner in från flankerna för att ta infanteristerna plats i centern.

Att göra sådana manövrar är ingen enkel eller snabb affär, i synnerhet inte inför fiendens ögon. Den svenska krigslisten var därför framgångsrik åtminstone i det avseendet att Duncan tvingades ödsla värdefull tid på omformeringen, och för varje minut som gick kom det svenska infanteriet närmare. När danskarnas enheter påbörjade sina förflyttningar började det svenska artilleriet som stod i luckan mellan flyglarna dessutom att skjuta rakt in i de danska styrkorna. Hur många salvor danskarna tvingades uthärda vet vi inte men enligt källorna blev de hårt åtgångna. ³³

Rent fysiskt kan inte kanonaden ha åstadkommit särskilt många döda på den korta tid som fanns till förfogande, men mentalt skakade varje skott om den danska kåren. Och de få massiva kulor som ändå träffade en tätt sammanpackad bataljon slog sönder kroppar i smådelar och spred ett rött dis över den

danska kåren. Och inte minst gjorde det att manövrerna tog ännu lite längre tid.

Ett av de vanligaste argumenten för att Duncan uppträdde dumdrigt och ogenomtänkt är att han gick över Fylleån och ställde upp med ån i ryggen och höjden framför sig och sedan stannade där. Fyra faktorer talar emot denna beskrivning.

Den första är att Duncan redan från början bör ha avsett att ta sig an den svenska armén medan den ännu var i marschordning. Någon annan anledning att gå över Fylleån fanns inte. Om han avsåg att ta sig an de numerärt överlägsna svenskarna i en regelrätt batalj hade det varit bättre att stanna på norra sidan av ån och förbereda försvaret, genom att bland annat gruppera sitt eget artilleri som ju skulle ha haft fritt skottfält över svenskarna under deras frammarsch. Inget av detta gjordes dock.

Den andra är det faktum att det svenska artilleriet överhuvudtaget kunde beskjuta den danska kåren. Nere i passet var de åtminstone delvis skyddade från artilleri. Genom att fortsätta söderut däremot kom de på samma höjd som det svenska artilleriet och var därmed helt exponerade.

Den tredje är att danskarna förstärkte sina flanker. Det tyder på att de var ute ur grytan och kunde överblicka svenskarnas hela, om än något ihålliga, slaglinje. Nere från passet kunde de som bäst bara se en liten del av svenska armén och i övrigt bara en uppförbacke. Svenskarna hade då heller inte behövt använda sig av listen med sänkta standar.

Den fjärde handlar om resultaten från de arkeologiska undersökningarna. På de platser som undersökts i närheten av Fyllebroppet har fynden varit förvånansvärt få jämfört med andra liknande slag, och många av projektilerna som hittats bedöms ha tappats snarare än avfyrats.³⁴

En rimlig slutsats är därför att den egentliga striden utkämpades en bra bit söder om

den av tradition utpekade platsen, vid passet mellan de två »Moras» som Ascheberg beskriver. Framtida grävningar får utvisa om denna slutsats håller måttet.³⁵

Konfrontation

När danskarna blev klara med sin omformering gick de omedelbart till anfall.³⁶ Den danska anfallsplanen torde ha varit ganska enkel: var och en flygel, nu förstärkta med pikenerare, skulle gå på sin motståndare på andra sidan och infanteriet i mitten skulle tränga in i den lucka där det svenska infanteriet ännu saknades och klyva den svenska linjen i två separata ryttaravdelningar som man kunde bekämpa från alla håll med pikar och musköter, alternativt, och mer troligt, jaga bort dem från fältet. Dessutom hade man då lagt beslag på det svenska artilleriet som kunde vändas mot det ankommande svenska infanteriets frammarsch genom passet. Planen föll emellertid på att det svenska infanteriet anlände i samma ögonblick som danskarna anföll, och trängde sig in i luckan mellan flyglarna.³⁷

Nu utvecklades slaget istället till en ren kraftmätning mellan två motståndare disponerade på samma sätt, ställda rakt mot varandra i slagordningar enligt regelboken. Det var precis det här som Duncan hade velat undvika. Att det svenska kavalleriet hade visat sig vara så månghövdat hade varit det första strecket i räkningen, då det tvingade honom att omdisponera sina trupper och dessutom utsätta dem för artilleribeskjutning. Det svenska infanteriets plötsliga uppdykande blev dock spiken i kistan, det var inte längre fråga om att försöka slå svenskarna bit för bit, hela deras armé stod rakt framför dem.

Själva den närstrid som nu utkämpades sägs enligt flera källor ha tagit omkring en kvart, innan danskarnas enheter disintegrera-

des och förvandlades till flyende individer.³⁸ Skillnaden var att svenskarna hade överlägset rytteri på flyglarna, samt att de var betydligt fler. Det svenska kavalleriet hade också förmånen att ställas mot en stillastående motståndare som inte kunde avvärja deras omfattningar.³⁹

Av det kan man emellertid inte anta att slaget som helhet tog en kvart. Manövrerandet fram till själva slutstriden hade som vi sett pågått hela förmiddagen. Svenskarnas artilleribeskjutning och danskarnas omformering bör också ha tagit åtminstone en halvtimme vilket ger att den direkta konfrontationen på nära håll snarast varade omkring 45 minuter.

Upplösning

Efter att danskarna disintegrerats upphör alla källor att berätta vad som hände och övergår till listor över stupade, fångade troféer med mera. Men vad hände egentligen efter att danskarnas linje brutit ihop? Vi vet inte, men två källor kan ge indirekta ledtrådar.

Den första är förlustsiffrorna vilka var i storleksordningen 10:1–2 till svensk fördel. Ingenting under det skeende som ovan beskrivits kan ge en rimlig förklaring till detta. Det är inte orimligt att danskarna led något högre förluster än svenskarna under de femton minuternas närstrid. Dessutom hade de varit utsatta för artilleribeskjutning. Men även dessa två faktorer sammantaget kan inte förklara den stora skillnaden. Det måste alltså ha skett någonting annat som gjorde att danskarna förlorade så många i döda, någonting som varken de svenska eller danska krönikörerna har varit intresserade av att beskriva.

Den andra indirekta källan är det kavallerireglemente som författades av Rutger von Ascheberg några veckor efter slaget.⁴⁰ Är det en tillfällighet att man just i detta skede ansåg det nödvändigt att utarbeta just ett sådant

reglemente? Kanske, men det är mer sannolikt att det var en direkt konsekvens av hur ryttarna fört sig i det nyligen timade slaget.

Ascheberg själv ger också uttryck för detta lite finkänsligt i inledningen till reglementet. Han skriver att det finns »*kanskiee Een och annan Commendeur eller Officerare af någon Esquadron*» som »*icke hafuer Een rätt gründelig efterrettelse, huru och på huad Wys han sigh emoot sin Fiende fer Holla, then samma angrypa, repoussera och förföljia bör*» samt att dessa regler som han nu låter meddela ska låta dem »*sigh till information och Rättelse låta tiena*», så att »*när een träffning angår, altingh ordentlich och uthan Confusion förrättas kan*».

Reglementet i sig består av sju punkter och är snarast ett slags kombinerad taktisk kom-ihåg-lista uppblandat med ordningsregler. Vad var det då som »*een och annan Commendeur och Officerare*» borde rätta till efter det nyligen timade slaget? På vilka punkter hade man fallerat? Här är de sex första punkterna i sammanfattning:

1. Se till att noga visitera ryttarna så att alla vapen är i ordning och färdiga att användas.
2. Håll ihop skvadronerna under marsch så att inte ryttare på eget bevåg lämnar ledet.
3. Se till att skvadronerna under uppmarschen mot fienden har tillräckliga luckor till varandra.
4. I strid ska man uthärda fiendens salva och inte själva avlossa sina vapen förrän man ser vitan i fiendens ögon. Därefter ska man anfalla med blanka vapen.
5. När en skvadron lyckas slå tillbaka sin motståndare ska man avancera något men vara beredd på att det strax kommer fram en fientlig reserv och fyller dess lucka.
6. Om man själv blir tillbakapressad ska man falla tillbaka bakom de egna reserverna och där göra sina vapen redo för att på nytt gå till anfall.

Men den kanske mest intressanta passagen är nr 7, och här lägger Ascheberg ut texten rejält:

Officerarna måste »*Hårt och Widh Lyfsstraff anbefalla*» att när en skvadron lyckats få sin motståndare att bryta och retirera så ska »*ingen understå, dispenserat från sin Estandar, uthan sine Officerares willia, fienden förföllia eller från Hästen styga, någon döda och Visitera eller på Een och annom plundring sigh begifua*». Om en officer ser att detta händer har han full frihet att skjuta ned vederbörande, »*tyy dee måste hålla sigh widh deeras Estandar tillsammans, til des man seer, att Fienden ähr ganska slagen af Feltet*».

Inget av detta är förstås ett bevis för att det svenska kavalleriet vid Halmstad gjorde sig skyldiga till just dessa förseelser, men det är ett rimligt antagande att åtminstone en del av dem förekom – vad skulle annars vara poängen med reglementet? Det är ju också ett faktum att den svenska armén i Halmstad var tidigare oprövad och relativt oerfaren.

Så på grundval av Aschebergs reglemente kan man anta att de svenska ryttarna, förutom att brista i marschdisciplin och vapenvård, även ägnade sig åt att på egen hand, utan kontroll av sina officerare eller rentav tillsammans med dem, döda, plundra och förfölja flyende danska soldaterna när dessas enheter till slut bröt ihop. Man kan också på goda grunder anta att denna plundring fortsatte så länge det fanns någon att döda och plundra.

Detta var ju inte heller på något sätt ett okänt fenomen, en av rytteriets uppgifter var just att förfölja flyende fiender och hindra dem från att omformera sig – men ordnat och under kontroll. Även Ascheberg menar att man när fienden väl är besegrad så kan »*väll tillåtas att af huar Esquadron, någre dispenserade Ryttare Fienden forfölia och deeras*

bästa giör» – dock under förutsättningen att resten av skvadronen håller formationen och förföljer i trav och är beredda att slå tillbaka eventuella motanfall. För Ascheberg var detta en fråga om sund försiktighet, man kan inte släppa på garden innan fienden är besegrad.

Kan man här finna en del av förklaringen till den märkliga tystnad som vidlåter slagets upplösning och också till den mycket stora skillnaden i antal stupade? I så fall är det ingen vacker bild som målas upp; de flesta danskar stupade inte i strid med svenskarna, utan under flykt från slagfältet, nedhuggna bakifrån av svenska ryttare, som inte längre heller de fungerade som disciplinerade militära enheter utan som enskilda individer.

De besegrade danskarna hade heller ingenstans att fly. Hela området norrut mot Halmstad var öppen ljunghed och söderut var vägen spärrad av den svenska armén. Enda chansen att komma undan var österut, utmed Fylleån mot Snöstorp och sedan vidare inåt land. Där kunde de flyende försvinna i skogarna och så småningom ta sig söderut igen. Närmsta vägen var via Breared och på en smal gångstig över myr och mark ner mot Knäred.

En liten aning om hur detta kan ha gått till finner man i den danska nyhets- och propagandaskriften *Ordinarie Post-Tidningar* som gavs ut ungefär en gång i månaden. Slaget nämns där i nr 35, från den 30 Augusti 1676. Man skriver då att »*dagligen af det folck som der var i slaget inkommer till Hofvet-Hären 10 eller 20 Maend saa allerede 600 Personer findes der fraa vare undkomne*». ⁴¹

I övrigt behandlar *Ordinarie Post-Tidningar* slaget bara i förbigående och hävdar till exempel helt felaktigt att ett helt svenskt regemente gick under. Men siffran 5–600 undkomna bekräftas också av en del andra källor. ⁴² Uppgiften att små grupper av över-

levande ankommer till den danska huvudarmén veckorna efter slaget bär också sannolikhetens prägel. Den danska armén hade sitt huvudkvarter i Våxtorp från den 25 augusti, inför framstöten mot Halmstad som kom den 5 september, så avstånden var förhållandevis korta.

Avslutning

Det finns många myter och tveksamma anekdoter om slaget vid Halmstad. Här har jag inte ens nämnt den tappre Lützwow som föll kämpande in i det sista, fastän han fick både ben och armar avhuggna, eller svenskarnas listiga kamouflage-försök med halmtottar i mössan. Inte heller har jag fördjupat mig i det svenska kavalleriets oemotståndliga anfall *a la francaise* med den unge konungen själv i spetsen.

Istället har jag försökt kritiskt granska de bästa tillgängliga primärkällorna och över dem lägga ett raster av 1600-talets taktiska tänkande enligt IGK. Resultatet förvånade mig själv. Jag har i en del sammanhang hävdade att Duncan nog stannade nere vid Fyllebropasset, eftersom han då hade hjälp av själva Fylleån för att skydda sina flanker. En djupare läsning av såväl Dahlberg som Ascheberg visar att det är högst osannolikt.

Krigföringsförmågan och initiativförmågan var hög på båda sidor. Såväl svenskar som danskar uppvisar ett aggressivt, men inte dumdrigt, beteende. På båda sidor fanns också goda taktiker som förstod att utnyttja såväl terrängen som sina egna styrkor och motståndarens svagheter. I slutändan var det danskarna som drog det korta strået, men ändå in i det sista var utgången oviss.

Slutligen utkämpades inte slaget av vare sig Duncan, Dahlberg eller Ascheberg eller någon av de andra befälhavarna, även om det är deras röster och minnen som bevarats till

eftervärlden. Det rent faktiska slaget med stål, krut och blod utkämpades av helt vanliga män, som i stort antal dog på fälten utmed väg 15 en sommardag för 343 år sedan. De är värda att kommas ihåg.

Summary

On August 17th, 1676, the Swedish army under King Charles XI and a Danish Corps under General Jacob Duncan met at Fyllebro south of Halmstad in Halland. Like so many battles of the period, the battle that followed has been the subject of many misconceptions and myths. At least in some part the misconceptions may be the result of lack of understanding of the tactical thinking and behaviour on the battlefield during the 17th century.

Using a *first generation warfare*-perspective as an analytical tool to discuss the primary sources, this article proposes two new interpretations of the battle. The first is that the Danish commander Duncan did not make a number of fatal decisions, as has been implied in a number of works, in particular from the 19th century. Rather, he acted in accordance with 17th century tactical doctrine, and was in fact almost able to stop the Swedish army.

The second concerns the very big difference in the number of casualties, where the Danish corps lost about 1000 men and the Swedish army only about 50. This can be explained by a post-battle meltdown of unit integrity and chain of command on the Swedish side, resulting in extensive killing and looting of the defeated Danish corps. The article also suggests that this behaviour was the reason behind the written instruction for the Swedish cavalry produced after the battle by general Rutger von Ascheberg.

Noter

¹ Stade, Arne 2005: »Slaget vid Halmstad», I Rystad, Göran (red) *Kampen om Skåne*, Lund

² Riksarkivet, krigshistoriska saml. Karl XI:s tid, kriget med Danmark, M 1333

³ I Erik Dahlbergs dagbok ges också en övergripande bild av den strategiska situationen, se Åberg, Alf (utg) 1962: *Erik Dahlbergs dagbok: i urval och med inledning av Alf Åberg*, Stockholm

⁴ Hildebrand, Sune (utg.) 1923: *Hakvin Spegels dagbok*, Stockholm, Åberg, Alf & Kungl Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (utg.) 1951: *Fältmarskalken Rutger von Aschebergs journal och korrespondens till år 1680*, Stockholm

⁵ DRA, Krigskollegiet, Litteraria, Original-Manuskript til Kong Christian den Femtes Krigshistoria 1670–1678, I, Ms nr 47/1676.

⁶ Här märks till exempel, Fredrik Ferdinand Carlssons *Sveriges historia under konungarna af Pfalziska huset* från 1856, Gustaf Björllins *Kriget mot Danmark 1675–1679: Läsnings för ung och gammal* från 1885, och en rad andra liknande verk, men också en del senare framställningar som skriver i samma tradition som dessa, till exempel Eric Hägges *15 avgörande minuter i Sveriges historia* i föreningen Gamla Halmstad Årsbok 1975

⁷ Se Stina Tegnheds artikel om slagfältsarkeologi i denna skrift.

⁸ Lind, William S et al 1989: "The Changing Face of War: into the Fourth Generation" I *Marine Corps Gazette*. Idén om olika generationers krigföring utvecklades ytterligare av Thomas X. Hammes 2006: i *The Sling and the Stone: on War in the 21st Century*, Zentih Press

⁹ Se till exempel Eltis, David 1995: *The Military Revolution in Sixteenth Century Europe*, New York

¹⁰ Den första att närma sig idén om integritet och desintegration med vetenskaplighet var den amerikanske generalen S.L.A. Marshal som under andra världskriget intervjuade soldater direkt efter de kom tillbaka från en strid. Se i synnerhet *Men Against Fire: The problem of Battle Command*, 1947

¹¹ Stade, s 100. Dahlberg; »kom med dagen uppå vägen emellan Halmstad och Laholm» Spegel »om morgonen mellan Halmstad och Laholm» Ascheberg; »kahmen wir mit An brechenden tage bey Isturb» («Isturb» har av Alf Åberg i Åberg 1951 felaktigt identifierats som Snöstorp vilket vore helt ologiskt, i själva verket bör det vara fråga om dagens Elestorp som ligger vid dagens Veinge) I Åberg 1962, s 157 kallar Erik Dahlberg byn för »Elgstorp».

¹² Stade s 99. I den efterföljande beskrivningen avser »Dahlberg» Riksarkivet, krigshistoriska saml. Karl XI:s tid, kriget med Danmark, M 1333, »Aschberg» sidorna 50 och 51 i Åberg 1951 samt »Spegel» sidorna 26–28 i Hildebrand 1923

¹³ Dahlberg; »sätta sitt läger i brand, och quiterade sina aprocher, drogh sigh // med sin hela force på Laholms sijda» Ascheberg; »wehre von der Ander seitte der Nisse, welcher Strom Halmstatt ver bey Flisett, Auf dis seitte Marschirt, unt stünte mit Allen seinen trubben unt Artolerie bey einem dorf» Den enda »dorf» som fanns i närheten var just Snöstorp.

¹⁴ Åberg 1962, s157 »... Nissan igenom den torra väderleken var så grund, att man på många ställen med slutna regementen till häst och fots kunde gå därigenom»

¹⁵ Ascheberg; »unt Ihr Maz. begerten dass Ich mit selbige partye solte vor An gehen, unt Recongnisciren woh der Feint stünde»

¹⁶ Ascheberg; »An, da selbsten sezeten sich Ihr Maz. mitt der Arme, futtert, unt Ruheten daselbsten bey 3 stunts»

¹⁸ Ascheberg; »welche Auf einigen schüz durch gingen, von welchen An 9. Gefangen bekommen wurden, welche Ich Ihr. Maz. zu Ruck sendete»

¹⁹ Dahlberg; »vij funne honom rengerat i battalie för oss stå mellan Fyllebro och Halmstad» Ascheberg; »Nach dem ich auf eine höchte kahm, so wartt Ich den hern Dunkahm mit Allen seinen truppen gewahr»

²⁰ Ascheberg, 51 »weil Aber der feint for hero, die Brücke hette Abgeworfen, so konten sie nicht so Fortt her uber zu mir kommen, unt musten for hero die Brücken mit Bahlen belegen»

²¹ På Lemkes målning över slaget syns en ansamling vagnar norr om Fyllebro med texten »Danska Bagage och Gen: Maj: Duncans fru»

²² Ascheberg; »Ich zog mich etwa ein Muschetten schuss zu Ruck unt sezett mich zwischen 2. Morasten ein In zwey Linien unt Er wartete dess feindess». Dahlberg; »och som Gen: Aschenberg något för hastigt med förtrouperna avancerade bleff han (tvungen att) draga dem tillbaka öfver broon igen»

²³ Dahlberg; »emooth middagen begynte vij avancera med en stoor hast»

²⁴ Artilleriet är enligt alla källor med rytteriet strax efter de kommer fram så det verkar logiskt att de avancerade samtidigt eller med endast lite fördröjning.

²⁵ Dahlberg; »infanteriet som i 2 dagar och 2 nätter continue hade marcherat intet kunde komma så snart forth»

²⁶ Ascheberg; »dar Auf sendete Ich post Auf post Ihr Maz. Entgegen unt Lise bitten Ihr Maz. möchten mir bald secundiren den ter feint Marschierte mit Aller gewalt herüber, unt Ich besorgete, dass Ich möchte Nott leiden»

²⁷ Dahlberg; »huarpå hans May. med bägge flyglarna ankom och dhem posterade för än fienden alla avantager occuperade»

²⁸ Dahlberg; »Ty gaf deth fjenden tidh att han // drogh sin heela force till oss öfver broon praesenterade sig en

batalie», »beginnandes fienden at avancera för än vårt infanteri ankom» Spegel; »droog han sig öfver passet vid Fyllebro» Ascheberg; »so wartt Ich den hern Dunkahn mit Allen seinen truppen gewahr, die Auch so balt, Auf den pass fulle Broh mit aller gewalt Marschirten.»

²⁹ Spegel; »innan alle breguader wore framkomne, stode dhe danske utj full bataglie». I det nyhetsbrev som formulerades utifrån Dahlbergs relation sägs det att svenska rytteriet kom fram precis innan »fienden sigh alla fördelarna bemächtigade / hwilken beständes av fyratusende och några hundrade man / sigh fördelachtigt hade stält» («Såsom dhen Alzwooldige Guden / igenom sitt outhransakelige Råd etc»; Original exemplar i Högscolebiblioteket Halmstad)

³⁰ Ascheberg; »dar Auf kahm Ihr Maz. mit Aller Macht mit der Cafalerie doch Alle Standarden gesencket ge-Marschirett»

³¹ Dragoner är beridet infanteri som förflyttar sig till häst men strider avsuttet.

³² Dahlberg; »Men seendes oss honom vara i cavallerie öfverlägsen ändrade sin bataille i vår åsyn och satte en brigade till foots ännu på hvar flygel»

³³ Dahlberg; »men blef imedertid af wora feldstycken mycket incommoderade» Spegel; »wäre felstycken gjorde them stoor skada»

³⁴ Se Tegnhed, Stina & Knarrström, Bo 2018: *Undersökning av slagfältslämning efter Slaget vid Fyllebro och en stensättning från äldre bronsålder, Arkeologiska rapporter från Hallands Läns museer*

³⁵ Exakt var någonstans dessa moras fanns är inte alldeles enkelt att utrona. Det äldre kartmaterialet för Kistinge by och dess omgivning är tyvärr ovanligt tunt. (se t ex Toreld, C. och Wranning P. 2003. *Framgrävt förflutet från Fyllinge. Resultat av undersökningarna 2001 – 2002. Arkeologiska rapporter från Landsantikvarien.*) Troligen är det någonstans i närheten av dagens Kistinge gård, mellan Kistinge industriområde och Fyllinge bostadsområde.

³⁶ Dahlberg; »han begynte bryta löös», »fienden både med styrkia och heela sin mack avancerade».

³⁷ Dahlberg; »i deth wore brigade i rätten tijdh ankommo och för den ringa distence emellan flyglarna sigh för draga måste»

³⁸ Dahlberg; »Combatten vahrade ingen fierde dels tijma för än fienden lågh aldeles öfver ända»

³⁹ Spegel; »hwar och en officerare med sin troupe bewijste stor tapperhet, särdeles the wid Kongl. Maij:tz garde som skutte neder hwilken af the fiendtlige officerare som the syftade åt»

⁴⁰ Åberg, 1951, sid 188–190

⁴¹ *Chronologiske Indhold om hvis merckeligt som i disse Krigs-Tider fra Anno 1673 indtil Ann. 1681 er passeret*, opag., Samlingsvolym i det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn.

⁴² Stade s. 102

Käll- och litteraturförteckning

Arkivkällor

Riksarkivet, Krigshistoriska saml. Karl XI:s tid, kriget med Danmark, M 1333

DRA, Krigskollegiet, Litteraria, Original-Manuskript til Kong Christian den Femtes Krigshistoria 1670–1678, I, Ms nr 47/1676.

Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn, Chronologiske Indhold om hvis merckeligt som i disse Krigs-Tider fra Anno 1673 indtil Ann. 1681 er passeret, opag., Samlingsvolym

Högscolebiblioteket i Halmstad, »Såsom dhen Alzwooldige Guden / igenom sitt outhransakelige Råd etc»

Tryckta källor och litteratur

Björölin, Gustaf 1885: *Kriget mot Danmark 1675–1679: Läsning för ung och gammal*

Carlsson, Fredrik Ferdinand 1856: *Sveriges historia under konungarna af Pfalziska huset*

Eltis, David 1995: *The Military Revolution in Sixteenth Century Europe*, New York

Hildebrand, Sune (utg.) 1923: *Hakvin Spegels dagbok*, Stockholm

Hägge, Eric 1975: *15 avgörande minuter i Sveriges historia* i föreningen Gamla Halmstad Årsbok 1975

Lind, William S et al 1989: "The Changing Face of War: into the Fourth Generation" I *Marine Corps Gazette*
Marshal Samuel L A 1947: *Men Against Fire: The problem of Battle Command*,

Stade, Arne 2005: »Slaget vid Halmstad», I Rystad, Göran (red) *Kampen om Skåne*, Lund

Hammes, Thomas X 2006: i *The Sling and the Stone: on War in the 21st Century*, Zentih Press

Åberg, Alf (utg) 1962: *Erik Dahlbergs dagbok: i urval och med inledning av Alf Åberg*, Stockholm

Åberg, Alf & Kungl Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia (utg.) 1951: *Fältmarskalken Rutger von Aschebergs journal och korrespondens till år 1680*, Stockholm

Arkeologiska lämningar efter 1600-talets slagfält i Halland

Undersökningar av slagfälten i Genevad 1657 och Fyllebro 1676

Av Stina Tegnhed

Arkeolog, Kulturmiljö Halland

I orostiderna under 1500–1600-talen var Halland en utsatt gränstrakt i skärmingslinjen mellan Danmark och Sverige. Krig, övergrepp, etnisk rensning och plundring var begrepp som lokalbefolkningen var alltför väl förtrogen med. Att spår ifrån detta historiska skeende undersöks arkeologiskt hör inte till vardagligheterna. Men under de senaste åren har Kulturmiljö Hallands arkeologer tillsammans med Sveriges främste slagfältsexpert Bo Knarrström fått i uppdrag av Länsstyrelsen i Halland att utföra arkeologiska undersökningar av slagfältlämningar efter två av dessa slag. (Figur 1)

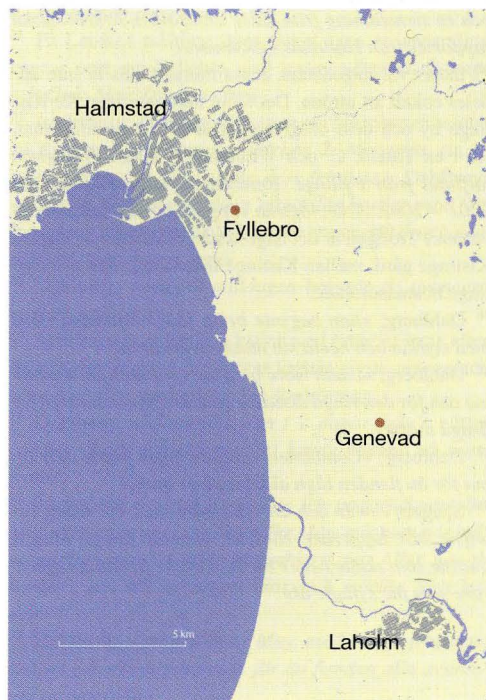
Av de två slagen är Slaget vid Fyllebro 1676 något mer känt för eftervärlden än Slaget vid Genevad 1657. Vid Fyllebro hade vi arkeologer viss förväntan att lämningar efter slaget skulle finnas på platsen. Men i Genevad kom lämningarna som en fullständig överraskning.

Slagfältsarkeologi

Slagfältsarkeologi är en disciplin inom arkeologin som undersöker platser där militära sammandrabbningar och fältslag har ägt rum. Slagfältsarkeologi utgår från det arkeologiska källmaterialet som påträffats efter systematisk metalldetektering och mäts in i fält, bearbetats i GIS-miljö samt studier av kartor och terräng. Slagfältsfynd kan bestå av vapen och rustningsdetaljer, men också av personliga ägodelar. Analysen av den slagfältsarkeologiska informationen gör att historiska händelser och utfall av sammandrabbningarna kan rekonstrueras.

Genevad en kall morgon i slutet av oktober 2012

Solen började sakta gå upp när vår anlitade metalldetekteringsexpert Jonas Paulsson sträckte fram morgonens metallfynd och lade dem i min hand. De fick mig att haja till: 8

Figur 1. Platserna för Slaget vid Fyllebro år 1676 och slaget vid Genevad år 1657.

muskötkulor av bly, en mindre pistolkula, ett mynt och en tärning som såg ut att vara lite taffligt tillverkad i bly var inte riktigt vad jag hade förväntat mig på järnåldersboplatsen som vi höll på att förundersöka (Figur 2). Den förhistoriska boplatsen hade påträffats tidigare under året vid en arkeologisk utredning som Kulturmiljö Halland utförde inför en ny VA-ledning som skulle löpa genom det sydhalländska landskapet och knyta samman vattentillförseln mellan Halmstad och Laholm i södra Halland (Tegnhed 2012).

Nu stod vi några 100 meter norr om Genevadsån, på de vidsträckta åkermarkerna söder om Eldsbergaåsen och tanken väcktes, kunde detta vara lämningar från ett slag som hamnat något i skymundan, nämligen slaget vid Genevad, som ägde rum en varm sensommardag i slutet av augusti 1657?

Genevad den 31 augusti 1657

Det lär ha blåst friskt den 31 augusti 1657 då den svenska armén drabbade samman med den danska vid Genevadsån. Tidigare samma år hade Danmark förklarat Sverige krig med syfte att försöka återta de provinser som förlorades genom freden i Brömsebro 1645. Under sommaren skedde mindre skärmtytlingar arméerna emellan. Den danska armén var numerärt överlägsen och den

svenske befälhavaren Per Brahe drog sig i augusti tillbaka till Halland. Den danska styrkan, under Axel Urups befäl, följde efter och den 19 augusti började belägringen av Laholm. Brahe lät sina svenska trupper marschera upp till Halmstad där förstärkning väntade. Den 31 augusti bröt den svenska hären upp från Halmstad för att under Brahes befäl gå söderut mot fienden. En svensk styrka på 350 musketerare hade besatt Genevadsbro och blev angripna av danska förband. Vid middagstid nådde den svenska hären Eldsberga och kunde uppifrån Eldsbergaåsen blicka ut över det vidsträckta landskapet och se hur den danska hären stod i bataljordning på södra sidan om Genevadsån och väntade på dem. Den svenska hären bestod av 28 skvadroner och 7 brigader. Bataljordningen var närmare en kilometer lång och formerad på två linjer. Den högra flygeln fördes av general Gustaf Banér, centern leddes av general Erik Stenbock och vänsterflygeln av generallöjtnant Henrik Horn. Danskarna stod parallellt med den svenska hären på andra sidan ån och var även de uppställda på två linjer (Figur 3). Striden började med att danskarna försökte ta sig över bron. Svenskarna lyckades hejda denna framryckning och satte eld på bron. Kanonerna tog över och eldstriden fortsatte från ungefär klockan 4 på eftermiddagen till klockan 10 på kvällen.

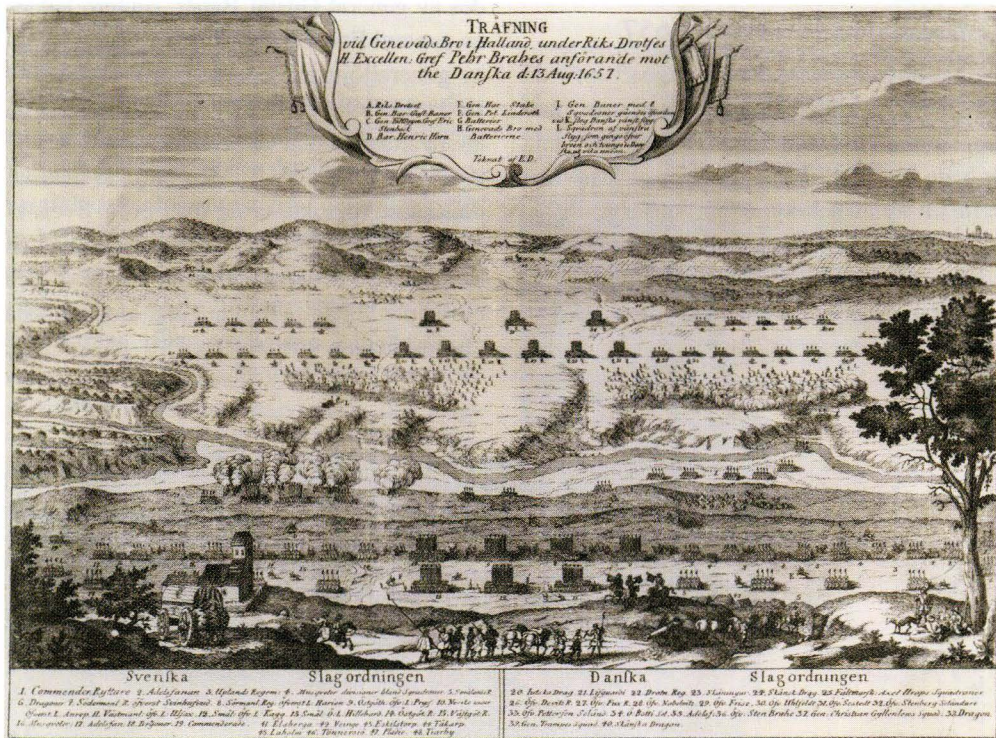
Figur 2. Tärning och ammunition från Slaget vid Genevad 1657. Foton: Anders Andersson Kulturmiljö Halland.

Den friska vinden kom norrifrån och blåste den tjocka krutröken rakt i ansiktet på den danska hären. Slutligen trängde det svenska infanteriet över ån och rusade med höjda pikar och dragna värjor uppför den backe som det danska artilleriet stod på. Danskarna retirerade i skydd av mörkret söderut mot Hallandsås. Härmed upphävdes belägringen av Laholm och armén drog sedan vidare söderut till Skåne. Trots den utdragna och omfattande eldstriden blev de mänskliga förlusterna förhållandevis små i detta sammanhang. Enligt Brahes egen berättelse var förlusten på den svenska sidan ett trettiotal män och de sårade ett drygt hundratal. Danskarna lär ha haft 60 döda och ett femtiotal sårade (Englund 2000:510, Isacson 2002:134f, Salvéén 1929:24ff).

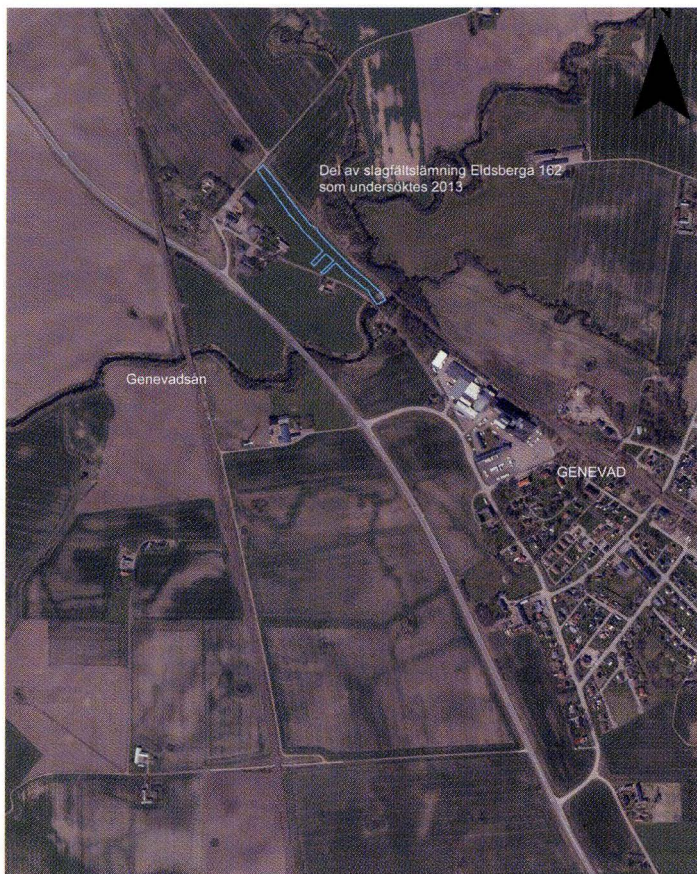
Den arkeologiska undersökningen i Genevad

Med utgångspunkt i de påträffade slagfältslämningarna som hittades under hösten 2012 beslutade länsstyrelsen i Hallands län att den resterande delen av VA-ledningens arbetsområde i åkermarken skulle metalldetekteras i en fördjupad förundersökning i syfte att säkra spåren efter slaget 1657. Förundersökningsområdet sammanföll med platsen för svenskarnas sida, nordväst om bron över Genevadsån. Den del av åkermarken som berördes av VA-ledningen utgjordes av en 20–25 meter bred och cirka 400 meter lång remsa i åkermarken. (Figur 4)

Metalldetekteringen ägde rum den 8 och 9 januari 2013 och utfördes då i Kulturmiljö Hallands regi av metalldetekteringsexpert

Figur 3. Kopparstick över slaget vid Genevad utförd 1689 av Willem Swidde efter Erik Dahlbergs teckning. Kungliga biblioteket CXG B.50.

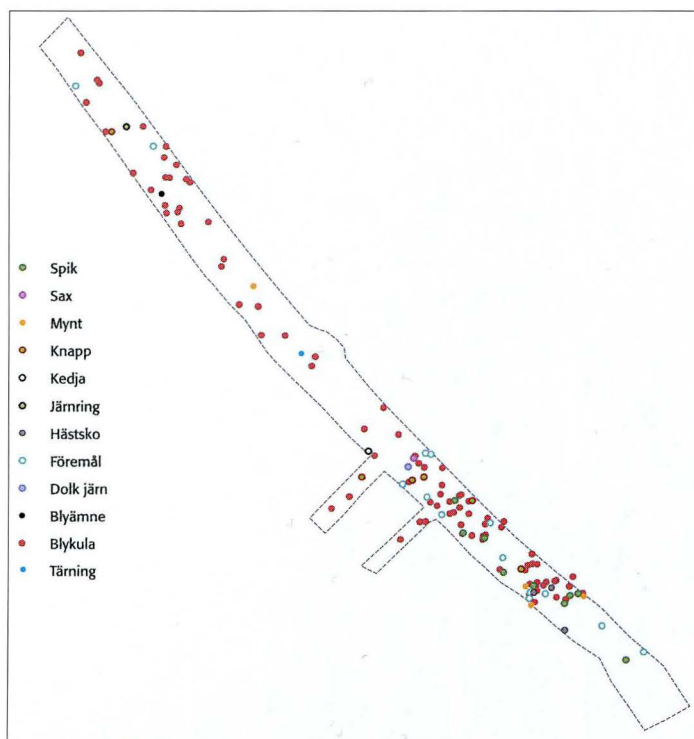
Figur 4. Ortofoto med undersökt del av slagfältslämning Eldsberga RAÅ 162, Slaget vid Genevad, markerat med blå ram.

Jonas Paulsson. Även två tvärgående stråk på cirka femtio meters längd (NO-SV) strax väster om förundersökningsområdet metall-detekterades för att även klarlägga det förmodade slagfältets utbredning i närområdet. Dessa stråk metalldetekterades av Bo Knarrström den 26 april 2013 och även dessa kompletterande schakt innehöll ett rikligt fyndmaterial, vilket resulterade i att fornlämningen fick sin utbredning i hela den omgivande åkermarken väster om VA-ledningens arbetsområde i Fornminnesregistret FMIS. Slagfältslämningen erhöll då beteckningen Eldsberga RAÅ 162 (RAÅ=Riksantikvarie-ämbetet).

Resultatet av den fördjupade förundersökningen var långt över förväntan. Synen av

backen ner mot Genevadsån som jag såg när jag kom till Genevad den 9 januari kommer jag aldrig att glömma. Marken var täckt med fyndpåsar, det var bara att starta inmätningen med GPS så snabbt som möjligt, för snö hade börjat falla från himlen och januaridagens ljus var kort. Fyndmaterialet var överväldigande och insikten var hisnande, om en så pass ringa liten remsa i åkermarken kunde innehålla ett sådant rikligt fyndmaterial, hur mycket finns det då inte kvar i den omgivande åkermarken?

Den största fyndkategorin av de cirka 185 registrerade fynden, utgörs av 86 blykulor. 79 av dem utgörs av muskötkulor med en vikt på mellan 12,8–30,7 gram, fyra utgörs av pistolkulor med en vikt av 7,1–9,4 gram,

Figur 5. Fynd inom undersökt del av slagfältslämning Eldsberga RAÄ 162, Slaget vid Genevad.

medan tre utgörs av mindre blykulor för pistol eller karbin med en vikt av 12–15,2 gram. Övriga fyndkategorier utgörs av föremål som tärning av bly, kedja, hästsko, del av dolk, blyämne, knappar, mynt med flera (Figur 5).

Lejonparten av musköt kulorna har erhållit bedömningen *avskjuten*, varav det på 20 stycken av kulorna går att utläsa vilken typ av material som de har träffat genom spåren av anslag, dels mot mjukare material, som t ex en kropp; mot trä; mot metall eller mot annat hårt material. De kulor som visar tecken på anslag mot diverse material är spridda över hela det metalldetekterade området med en viss koncentration till den södra delen ner mot Genevadsån och bron.

Några av kulorna visar tecken på karteschladdning, det vill säga att en behållare fyllts med kulor och vid avfyrandet förstörs

behållaren med resultatet att innehållet skjuts ut i en svärm likt ett hagelgevär. Denna teknik användes inom artilleriet mot fientligt infanteri på kort avstånd, eftersom blykulorna ganska snabbt tappas fart och därigenom uppnår endast begränsad räckvidd på några hundratal meter. De kulor som visar spår av karteschladdning har samtliga påträffats inom ett område på cirka 50 meter i den södra delen av det metalldetekterade området.

Tre fynd av hästskor gjordes av modellen *Schwedeneisern*, vilka utifrån storlek och form visar att de inte har använts av arbetshästar utan snarare av arméns småväxta kavallerihästar under 1600-talet. Andra föremål som kan ha utgjort delar från en hästutstyrel från slaget är en rest av en stigbygel och en ring som kan utgöra del av hästseldon.

Några av fynden var av mer personlig karaktär. Vardagsföremål som soldaterna bar

med sig, såsom knappar, spännen, mynt, en sked, ett blyämne som samlades i väskan för att kunna smältas om till kulor och inte minst den säkerligen mycket kära ägodelen som tärningen utgjorde. Små spår och tillhörigheter som gör att vi kommer själva människan närmare i slaget (Tegnhed 2013 och 2015).

Slaget vid Fyllebro 1676

Ytterligare två artiklar i denna tidskrift berör slaget vid Fyllebro, författade av Borgman och Lerbom, så därför lämnar jag med varm hand över beskrivningen av själva slaget och upprinnelsen till det, till dem och hoppar raskt till ögonblicket då vi arkeologer kom in i själva handlingen, en tidig novembermorgon år 2011.

De första arkeologiska spåren efter slaget vid Fyllebro

Platsen där arméerna drabbade samman är belägen strax söder om Fylleån, ungefär en kilometer söder om Halmstads centrala delar. Den exakta placeringen av styrkorna vid slagtillfället är okänd. Att det är söder om Fylleån och i närheten av den gamla bron nämns i skriftliga källor och återges även på en bataljmålning över slaget som idag hänger i Karl XI:s galleri på Drottningholm. Den stora bataljmålningen grundar sig på Erik Dahlbergs skisser av slaget och planer med de olika truppstyrkorna markerade, men målades först år 1684 av konstnären Johan Lemke.

Ringar vi in det möjliga slagfältsområdet till höjden där bostadsområdet Fyllinge idag breder ut sig och marken ned mot Fylleån ser vi att området idag till stora delar är bebyggt både av bostäder, biltvätt, småvägar och den livligt trafikerade riksväg 15.

Strax söder om infarten till bostadsområdet Fyllinge planerades 2011 en livsmedels-

affär av en dansk(!) kedja och det var orsaken till att vi arkeologer från Kulturmiljö Halland anlände till platsen en novembermorgon för att utföra en arkeologisk förundersökning. På den 7 000 m² stora tomten hittades ett trettio-tal metallföremål genom metalldetektering. Spritt över ytan låg järnfragment som tolkas vara resterna av granatsplitter. Ett av fynden är en del av en blykula från en hjullåspistol eller gevär. Sättet som kulan har gått sönder på antyder att den avlossats och träffat ett tyngre föremål, exempelvis en kropp. Bland fynden finns även en större bit gjutjärn, som tolkats som en del av ett lod, dvs kanonkula. Fynden var inte många men inte desto mindre viktiga då de var de första arkeologiska spåren efter slaget och resultaten visade att även höjden i sydost (där bostadsområdet Fyllinge ligger) verkligen hade berörts av trupperna. Efter denna undersökning erhöll slagfältslämningen beteckningen Snöstorp RAÄ 114 i Fornminnesregistret FMIS (Tegnhed 2011 och 2012b).

En varm och solig vårdag i mars 2016 fick Kulturmiljö Halland möjlighet att återkomma till stridsplatsen, då en 8 000 m² stor tomt belägen något närmare Fylleån än marken som undersöktes 2011/2012, blev aktuell för försäljning inför uppförande av moské. Vid detta tillfälle hade vi den stora glädjen att engagera Sveriges främste slagfältsarkeolog Bo Knarrström för att planera och genomföra den arkeologiska insatsen (Figur 6). Vid förundersökningen och slutundersökningen, som ägde rum senare samma höst, totalavsöktes all matjord inom tomten genom metalldetektering. Fynd som då säkrades från bataljen var sprängstycken från haubitsgranat, två stycken druvhagel, fem blykulor (varav tre pistolkulor och två något större musköt-kulor), delar av hästskor, stigbygel, mynt och knappar. En av pistolkulorna i bly hade inblandning av flera vassa flintbitar. Denna preparering var gjord i syfte att åstadkomma

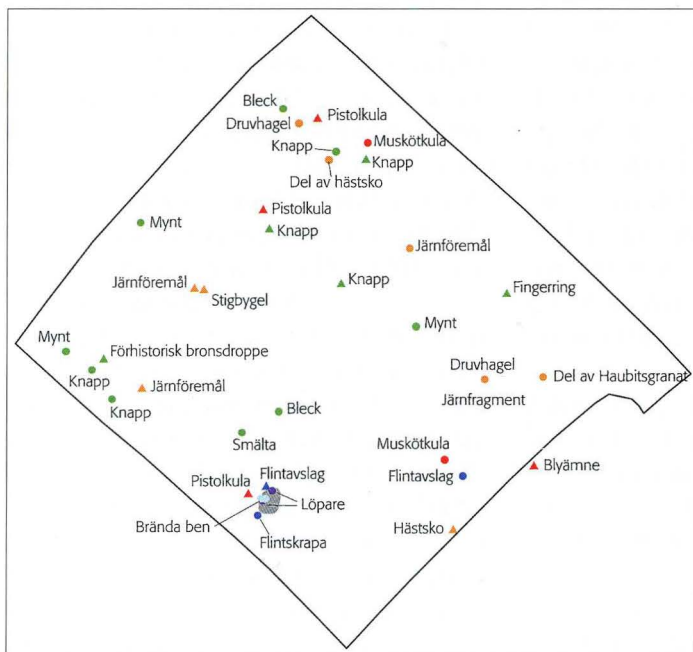

Figur 6. Bo Knarrström detekterar vid slutundersökningen i oktober 2016. Foto: Stina Tegnhed Kulturmiljö Halland.

än mer skada i den träffade kroppen. Ingen av blykulorna uppvisade spår efter att ha avlossats utan har tappats (Figur 7 och 8).

Fynden visade att denna del av slagfältet högst troligen inte var själva centrum där artilleritrupperna stod uppställda utan att området istället rymde kavalleriet på svenskar-
nas högerflygel vid sammandrabbningen.

Del av stigbygel och delar av hästskor är också föremål som kan kopplas till kavalleriet. Även spår efter artilleriprojektiler hittades vid undersökningen. Ett fragment av en haubitsgranat påträffades i sydöstra delen av undersökningsområdet (Tegnhed 2016a och 2018b). Haubitsgranaten var en ihålig kanonkula som fylldes med svartkrut. Då den

Figur 7. Fynd som påträffades vid förundersökning (triangelmarkering) och slutundersökning (rundmarkering) 2016 av del av slagfältslämning Snöstorps RAÄ 114, Slaget vid Fylllebro.

Figur 8. Några av fynden från slutundersökningen 2016: Haubitsgranat (F6), del av hästsko (F4), druvhagel (F3 och F7), en knapp (F17) samt blykulor (F10 och F11). Foto: Anders Andersson Kulturmiljö Halland.

sprängdes i luften spred den splitter över fienden. I marken återfanns även ett par druvhagelkulor. Druvhagel sköts som en laddning ur en kanon. När den avfyrades spred sig kulorna över ett större område och slog sönder både människor och hästar. De som påträffades vid undersökningen har fyrats av från den danska armén. Laddningarna med druvhagel utgjordes av grova gjutjärnskulor som fästes runt en pinne, såsom druvor på en klase. Kulorna fixerades med hjälp av ett starkt nät som drogs samman runt dem. En annan variant var träcylindrar fyllda med gjutjärns- eller blyhagel (Knarrström 2006:33).

Samma höst, i slutet av oktober 2016, var ett markavsnitt om 13 200 m², beläget 300 meter nordost om undersökningsområdet för den planerade moskén, föremål för en arkeologisk utredning då Halmstads kommun, Samhällsbyggnadskontoret planerade ett vattenmagasin på platsen. Vid den arkeologiska utredningen påträffades inga som helst spår efter slaget vid Fyllebro. I sammanhanget är detta ett mycket intressant resultat, då den totala avsaknaden av fynd indikerar att striden inte har berört marken och bekräftar därmed att truppersnas sammandrabbning har skett västerut från platsen (Tegnhed 2016b).

Efter den arkeologiska undersökningen i oktober 2016 tänkte vi att chansen att få åter-

komma till slagfältet i samband med exploateringsarkeologi i stort sett var uttömd. Men så år 2017 ansökte Halmstads kommun om att ett 408 000 m² stort område, benämnt Norra Villmanstrand, beläget strax väster om de tidigare undersökta delarna av slagfältet, skulle behöva utredas arkeologiskt inför kommande detaljplaneläggning.

Det var med mycket stor spänning Bo Knarrström tillsammans med två av Kulturmiljö Hallands arkeologer tog sig an det stora området (Figur 9). De tidigare arkeologiska insatserna hade gjorts inom betydligt mera begränsade ytor. Nu gavs plötsligt den unika chansen att kanske kunna ringa in slaget vid Fyllebro en gång för alla. Det stora utredningsområdet utgjordes av ett stycke orörd jordbruksmark, vilket kunde innebära att de föremål som avsatts vid slagtillfället fått ligga intakta till skillnad från de delar av slagfältet som bebyggt av vägar, broar och bostäder under de senare århundradena. Skulle det kunna finnas spår efter striden inom den nu aktuella ytan? Vår bedömning var att utredningsområdet rymde hög potential att en gång för alla ge svar på frågeställningar om uppställningar, centralområden, eventuella slutstrider och vilken typ av vapen som använts. Men detaljplaneområdet var i arkeologiska sammanhang mycket stort. I detta tidiga skede kunde inte en kvadratmeter av den stora ytan räknas bort som mindre intressant.

Planeringen var minutiös. Samtidigt som slagfältslämningen skulle utredas skulle vi även se om det fanns förhistoriska lämningar under mark. För att hitta eventuella förtätningar och stridslinjer metalldetekterades 26 provrutor (à 20x40 meter, motsvarande totalt cirka 20 000 m²) jämt fördelade över utredningsytan. För att utreda fyndspridningens olika nivåer och därmed även få kläm på fyndpotentialen i de djupare lagerföljderna i matjorden drog en grävmaskin ett utred-

ningsschakt rakt igenom respektive ruta i nordsydlig riktning. Matjorden avlägsnades skiktvis i schaktet, så att den kunde metalldetekteras i två nivåer; ett ytligt och sedan ett djupare för att fånga matjordens lägsta nivå närmast alven. Metalldetektorerna som användes hade dels standardloop och dels loop för djupsök.

Vi tog även med i beräkningen att massgravar kunde finnas inom utredningsområdet. Den stora mängden döda, stupade på ett ändå ganska betydande avstånd från staden och dessutom i sommarvärme, torde kunna borge för att de döda begravts i massgravar i närområdet där de föll.

Vi påträffade 128 stycken föremål som kan tolkas ha en koppling till slaget. De utgörs av artefakter som muskötikulor, pistolikulor, druvhagel, en handgranatskärva, samt föremål som kan kopplas till kavalleriet, såsom flera hästskor och en del till en stigbygel. Även föremål som kan kopplas till soldaterna såsom exempelvis knappar, söljor, beslag, skedar, blyämnena och mynt påträffades (Figur 10).

Metalldetekteringen resulterade i att en relativt komplex bild av slagtillfället uppbyggades. Metallfynd som kan knytas till slaget fanns spridda inom stora delar av utredningsområdet. Det saknades dock tydliga koncen-

Figur 9. Ortofoto med undersökningsområdena som berört slaget vid Fyllebro, slagfältslämning Snöstorp RAÅ 114. Undersökningsområde 2012 (mörkblå ram), 2016 (ljusblå ram) och utredningsområdet 2017 (röd ram). Det 50000 m² stora område som förordas fortsatta antikvariska insatser markerad med orange ram.

Figur 10. Fynd från den arkeologiska utredningen 2017 som berörde slagfältslämning Snöstorp RAÅ 114, Slaget vid Fyllebro.

trationer av fynd som skulle kunna indikera stridslinjer och närstrider i konfontationen. Den uppställning av de svenska och danska arméerna i östvästlig riktning, (som exempelvis syns i bataljmålningen över slaget, utförd av konstnären Lemke år 1684) kunde inte bekräftas vid denna utredning. Skulle de respektive arméerna haft en sådan uppställning, torde den avsatta fyndmängden inom det nu aktuella utredningsområdet varit betydligt större. Fram tonar istället bilden av ett betydligt mer kaosartat händelseförlopp vid slagfältet, som avsatt söndertrampade hästskor, och dräktdetaljer från soldaternas kläder som ryckts av.

Baserat på fyndens karaktär samt förekomst har Kulturmiljö Halland förordat fortsatta arkeologiska insatser inom ett 50 000 m² stort område i den östra delen av utredningsområdet i form av en metalldetektering där föremål kopplade till slaget år 1676 tas till-

vara och säkras av arkeologer inför kommande exploatering. Ett cirka 75 000 m² stort parti av utredningsområdet inom Norra Willmanstrand kvarstår att utreda arkeologiskt. Området, som idag täcks av tätvuxen energiskog och är beläget längst i sydost, hanns inte röjas upp av Halmstads kommun innan den arkeologiska utredningen ägde rum (Tegnhed 2018a).

De arkeologiska undersökningarna bidrar med ny kunskap om slaget

Både slaget vid Genevad och slaget vid Fyllebro har avbildats på bataljmålningar som ska återge slagfältet. Över slaget i Genevad finns ett kopparstick utfört 1689 av Willem Swidde efter Erik Dahlberg teckning (Se Figur 3). På Drottningholm hänger bataljmålningen Slaget vid Halmstad, målad av Johan Lemke, i Karl XI:s galleri. Frågan är hur rättvist de två framställningarna har fångat de verkliga händelserna som utspelades på platserna? Är det ett drömscenario som avbildats, som mer grundar sig på uppfattningen om hur det perfekta anfallet skulle se ut än vad som egentligen skedde? Karl XI själv lär ha lagt sig i utformningen av de bataljmålningar som hängdes upp i Drottningholm (Holmqvist 1992:133). Samma problematik finns beträffande de skriftliga källorna och det gäller att förhålla sig källkritisk till dem. Segraren skriver historien och framgångarna minns man gärna kopplade till med legender om hjältemod och krigslist. Men vad hände som det inte berättas om och skrevs ned? I det arkeologiska materialet låter sig kanske en annan berättelse anas, en berättelse som möjligen ligger något närmare det faktiska skeendet. Med detta vill jag inte ställa slagfältsarkeologi mot historisk forskning. Tvärtom. Jag tror att disciplinerna tillsammans, utgör ett mycket bra och meningsfullt komplement till varandra, som

båda berikar bilden över vad som ägde rum på slagfälten.

Vad kan de arkeologiska undersökningarna som genomförts i Halland berätta som inte redan står i de skriftliga källorna eller syns i de storslagna avbildningarna?

De arkeologiska fynden bekräftar att de två slagen verkligen har utspelats på platserna. Det kan tyckas vara en självklarhet, men slagfältsarkeologiska undersökningar har i flera fall visat att gamla kartor med inritade uppställningar ofta är helt missvisande. Undersökningsresultaten från det omskrivna slaget vid Edgehill 1642 (en avgörande drabbning under inbördeskriget i England) visade exempelvis att slaglinjerna måste vridas 90° i förhållande till vad alla kartor och tidigare tolkningar gjort gällande (Foard 2009).

Vid Fyllebro, öster om riksväg 15 har två mindre ytor undersökts (7 000 m² och 8 000 m²). Fynden visade att dessa platser inte utgjorde själva centrum av slagfältet där artilleritrupporna stod uppställda utan att området högst troligen istället rymde kavalleriet på svenskarnas högerflygel vid sammandrabbningen. Väster om riksväg 15 har ett betydligt större område (408 000 m²) genomgått ett första stadium av arkeologisk utredning. Den stora spridningen av fynden och frånvaron av fyndkoncentrationer som blev tydlig inom området tyder på ett kaosartat händelseförlopp, som avsatt söndertrampade hästskor och dräkt detaljer från soldaternas kläder som ryckts av. Fyndbilden i området motsvarar inte den fyndmängd som skulle ha avsatts vid en sammandrabbning enligt den uppställning av den svenska och danska armén i östvästlig riktning, som exempelvis syns på Lemkes bataljmålning. Inom den del av Fylleåns strand som faller inom det område som utretts arkeologiskt saknas föremål som visar på de intensiva strider som enligt skriftliga källor (som presen-

terats i bl.a. Hägge 1975 och Stade 2005) skulle ha utspelats vid åkanten och den bro som först rivits och sedan i all hast byggts upp igen av danskarna. Troligen kan det tyda på att det skedde av slaget utspelade sig längre österut längs ån, i närheten av dagens Fyllebro, bebyggt med bostadshus och trafikled Riksväg 15. Ett 50 000 m² stort område som vi bedömer har stor potential att rymma rester av slaget har ringats in, och det är den delen som förordas bli föremål för en fortsatt arkeologisk undersökning (Tegnhed 2018a).

Slaget vid Genevad hör till de mer bortglömda slagen i den svenska historien. Det enda som idag minner om händelsen är en 2,25 meter hög minnessten i granit, rest 1928 på en höjd väster om dagens väg 15, strax sydväst om Genevads samhälle. Den arkeologiska undersökningen bringar viss klarhet till händelsen som utspelat sig vid Genevadsån, då den resulterade i ett sällsynt fyndrikt material. Den rikliga mängden påträffade muskötikulor inom en så pass begränsad yta tyder på att beskjutningen ägt rum under lång tid. Att striden var som mest intensiv runt själva bron kan till viss del styrkas genom de fynd som visar på anslag mot kroppar, vapen och trä, vilka uppvisar en viss koncentration till den södra delen ner mot Genevadsån.

Med dessa arkeologiska undersökningar når spåren från slagen den stora allmänheten. Fynden katalogiseras, beskrivs, en del konserveras och publiceras och säkras därmed för eftervärlden. Samlingen kan studeras av andra forskare och en intresserad allmänhet. Fynd från Slaget vid Genevad och Fyllebro har ställts ut i Kulturmiljö Hallands monter över aktuella arkeologiska utgrävningar på Hallands kulturhistoriska museum.

I jämförelse med de tidsperspektiv som arkeologin vanligen hanterar är de arkeologiska lämningarna efter sammandrabbningarna avsatta under en mycket kort tid. Spår efter två händelser, som i Genevad utspelar sig

några kvällstimmar och i Fyllebro några få morgontimmar, men som ändå lämnar sådana avtryck i historien. I mitt arbete som arkeolog finns det vissa saker eller företeelser som kommer fram vid en undersökning som berör en mer än andra. Vad som rörde mig mest vid undersökningen av slagen i Genevad och Fyllebro var fynden av de vardagliga föremålen. Dessa ägodelar som soldaterna bar med sig, fynden av knappar, mynt, en sked, ett blyämne som fanns i väskan för att kunna smältas om till kulor och inte minst den säkerligen mycket kära ägodelen som tärningen utgjorde. Detta är tillhörigheter som gör att vi kommer själva människan närmare i slaget. Att kunna frammana den stickande krutröken, det öronbedövande dånet, stanken av blod och avföring, känslan av och skräck, adrenalinet som pumpar och insikten om att ett ens alltför unga människoliv är på väg att släckas, är inte det lättaste, när närmare 350 år förflutit. Men spåren på kulorna efter anslag mot kroppar, och även spår efter träflis och hårdare material som yrde runt ger en ögonblicksbild av det fruktansvärda kaos som högst troligt rådde på de båda platserna.

Summary

During the 16th and 17th centuries, Halland was an exposed border area in the intersection line between Denmark and Sweden. War, abuse, ethnic cleansing and looting were concepts that the locals were all too familiar with. (Archaeological investigations of traces of this historic event are rare.) To investigate traces of this historic event archaeologically are rare. But in recent years archaeologists from Kulturmiljö Halland together with Sweden's leading battlefield archaeologist Bo Knarrström have carried out archaeological surveys of battlefield remains

after two 17th century battles within the framework of Contract archeology.

The Battle of Genevad took place the 31 of August 1657. The fight between the Swedish and Danish armies continued from about 4 o'clock in the afternoon to 10 o'clock in the evening and resulted in a Swedish victory. Despite the extensive fire fighting, the human losses were relatively small in this context. According to the Swedish commander Brahe's own story, the loss on the Swedish side was about thirty men and the wounded just over a hundred. The Danes are supposed to have had 60 dead and fifty wounded.

In 2013 artefacts from the strife at Genevad were collected during metal detector survey in a 400 meter long and 20–25 meter broad area, today used as farm land, where a waterpipe was planned to be dugged down in the ground. The survey resulted in 185 registered finds. The largest category of artifacts consisted of 78 lead bullets, of which 71 consist of musket bullets, four are pistol bullets, and three are of smaller lead bullets for pistol or carbine. Other categories of finds consist of objects such as dice, chain, horseshoes, part of dagger, lead, buttons, coins, etc.

The battlefield at Fyllebro, south of Halmstad has been revisited during three archaeological surveys during recent years. In 2011/12 and 2016 two plots of rather small dimensions have been investigated where artifacts connected to the battle, that took place the 17th of August 1676, were collected. In the autumn 2017 a much bigger part of land (408 000 m²) in the surroundings of Fyllebro was subject to an archaeological survey. Among the battlefield artifacts collected from Fyllebro there are parts of cannon balls, Haubits grenade, hand grenade fragments, muskets bullets, pistol bullets, horseshoes, coins and parts of soldiers cloths such as buttons and clasps.

The archaeological surveys contribute new knowledge about the 17th century battles in Halland between the Danish and Swedish armies. Not only do the remains confirm the actual places where the clashes occurred, the infrequent traces of the battlefield also reach the general National and International public.

Litteratur

- Englund, P. 2000. *Den ööverninnerlige*. Stockholm.
- Foard, G. 2009. The investigation of early modern battlefields in England. I: Meller, Harald/Literski, Norm. (Red). *Schlachtfeldarchäologie. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. bis 11. oktober 2008 in Halle* (Saale). Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt. Museum für Vorgeschichte. Halle.
- Foard, G. & Morris, R. 2013. *The Archaeology of English Battlefields: Conflict in the Pre-Industrial Landscape*. Research Report 168. The Archaeological Journal. Vol. 170.
- Holmqvist, B.M. 1992. Till Sveriges ära. Det götiska arvet. I Jonsson, L. (red). *Stormaktstid. Erik Dahlberg och bilden av Sverige*. Skövde.
- Hägge, E. 1975. Femton avgörande minuter i svensk historia. *Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1975*. Halmstad.
- Isacsson, CG. 2002. *Karl X Gustavs krig*. Lund.
- Knarrström, B. 2006. *Slagfältet. Om bataljen vid Landskrona 1677 och fynden från den första arkeologiska undersökningen av ett svenskt slagfält*, Saltsjö-Duvnäs.
- Knarrström, B. 2009. Battlefield research in Scania, Southern Sweden. Epic battles and small scale skirmishes in the scope of battlefield archaeology. I: Meller, Harald/Literski, Norm. (Red). *Schlachtfeldarchäologie. Mitteldeutscher Archäologentag vom 09. bis 11. oktober 2008 in Halle* (Saale). Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt. Museum für Vorgeschichte. Halle.
- Knarrström, B. 2011. Examples from the dirt archive. Records of battlefield archaeology in Scania, Southern Sweden. I: Nilsson, M. (Red.). *Militärhistorisk tidskrift 2009–2010*. Försvarshögskolan. Stockholm.
- Knarrström, B. 2013. Slaget vid Örja. I: Schmidt Sabo, K. *Örja 1:9 Skåne, Landskrona kommun, Örja socken, Örja 1:9, fornlämningarna Örja 9, 35, 40, 41 och 42*. UV Rapport 2013:68 Arkeologisk undersökning 2010. Lund.
- Salvén, E. 1929. Minnessten rest över slaget vid Genevad. *Vår bygd 1929*. Hallands hembygdsförbund, Halmstad.
- Schürger, A. 2015. *The archaeology of the Battle of Lützen: an examination of 17th century military material culture*. School of Humanities, College of Arts. University of Glasgow. Glasgow.
- Stade, A. 2005. Slaget vid Halmstad (Fyllebro). I: Rystad, G (red.) *Kampen om Skåne*. Lund.
- Tegnhed, S. 2011. *Spår efter slaget vid Fyllebro, Halland, Snöstorp sn Raä 84, Fyllinge 20:393. Arkeologisk förundersökning*. Kulturmiljö Halland, Arkivrapport.
- Tegnhed, S. 2012a. Arkeologisk utredning inför plane-rad vattenledning mellan Veinge och Kistinge. Halland, Eldsberga och Tjärby socknar. Kulturmiljö Halland, Arkivrapport.
- Tegnhed, S. 2012b. »Medan fältnusiken ljudande från alla håll och artilleriet med god verkan begynte sitt dunder, började slaget.» Arkeologisk undersökning 2012:5, Halland, Snöstorps socken, Fyllinge 20:393, RAÄ 114. Kulturmiljö Halland. Halmstad.
- Tegnhed, S. 2013. *Förundersökningen av 4 områden längs VA-ledningen mellan Veinge och Kistinge*. Arkeologisk förundersökning 2012, Halland, Tjärby och Eldsberga socknar, Elestorp 7:445 m fl. Tjärby RAÄ 74–76, Eldsberga 146–149, 151–153, 156 och 158. Kulturmiljö Halland, Arkivrapport.
- Tegnhed, S. 2015. *Slaget vid Genevad*. Fördjudat arkeologisk förundersökning 2013, Halland, Eldsberga socken, Halmstad kommun, Eldsberga 33:1, Eldsberga RAÄ 162, Kulturmiljö Halland, Arkivrapport.
- Tegnhed, S. 2016a. *Förundersökning av stensättning och slagfält vid Fyllebro*. Arkeologisk förundersökning 2016, Halland, Snöstorps socken, Fyllinge 20:393, Snöstorp RAÄ 114, Arkivrapport Kulturmiljö Halland.
- Tegnhed, S. 2016b. *Arkeologisk utredning inför vattenmagasin i Fyllinge*. Arkeologisk utredning 2016, Halland, Halmstad kommun, Snöstorps socken, Fyllinge 20:393, Arkivrapport Kulturmiljö Halland.
- Tegnhed, S. 2018a. *Arkeologisk utredning Norra Villmanstrand* Halland, Halmstad, Snöstorps socken, Fyllinge 20:393, Arkeologisk utredning 2017, Arkivrapport Kulturmiljö Halland.
- Tegnhed, S. 2018b. *Undersökning av slagfältslämning efter Slaget vid Fyllebro och en stensättning från äldre bronsålder* Halland, Halmstad kommun, Snöstorps socken, Fyllinge 20:393, Snöstorp RAÄ 114 & 118. Arkeologisk undersökning 2016. Arkeologiska rapporter från Hallands läns museer 2018:2, Halmstad.

Monumentala manifestationer

Minnesproduktion kring slaget vid Fyllebro 1828–2018

Av Jens Lerbom

Universitetslektor, Högskolan i Halmstad

Den som den 14 april 2018 passerade Fyllingebro strax söder om Halmstad kunde förmodligen inte undgå att lägga märke till ett flera meter högt träkors som, någon gång under natten, placerats på en öppen yta till vänster om Laholmsvägen i sydgående riktning. Kommunstyrelsens ordförande, som uttalade sig i Hallandsposten, sade sig ha svårt att veta vilka som låg bakom samt vilket budskap de kunde tänkas ha, men en inte särskilt kvalificerad gissning är att det var en manifestation mot ett sedan 2015 planerat moskébygge på platsen.¹ Den av kommunen ägda tomt, är nämligen en central del av slagfältet vid Fyllebro 1676 och det planerade moskébygget var vid tidpunkten omstritt.²

Resningen av korset (vilket avlägsnades tämligen omgående) var inte den första markeringen i området med anspelning på slaget. Området har i själva verket varit föremål för flera olika former av manifestationer från 1828 fram till och med 2010-talet. I området finns idag fyra fasta minnesmärken som på olika sätt påminner eftervärlden om slaget. Förutom detta har det hållits flera minnesceremonier i anslutning till slagfältet, framförallt på årsdagarna 1876, 1926 och 1976 men även i privat regi 1961.

Idéhistorikerna Magnus Rodell, vilken särskilt studerat resandet av statyer under 1800-talet samt ceremonier i anslutning till dessa, har fokuserat på den *materialitet* den *rumslighet* och den *historisering* dessa uttryckte. Det vill säga hur ett objekt eller en artefakt placeras på särskilda platser samt

hur aktiviteter som hålls där formulerar ett budskap och därmed markerar platsens historiska betydelse. Placeringen och platsen blir därmed, som Rodell uttrycker det, centralt i olika former av identitetsprojekt där både föreställningar om det förflutna, nuet och framtiden materialiseras i en avgränsad rumslighet.³ Dessa är inte »fixerade och färdiga» utan »ständigt förhandlingsbara och skiftande». Därmed måste den »historicitet» som »rummet laddas med» kontextualiseras för att kasta ljus över både kontinuitet och förändring i kollektiva föreställningsvärldar.⁴

I den här artikeln kommer jag att med hjälp av begreppen materialitet, rumslighet och historisering analysera hur slaget vid Fyllebro uppmärksammats under olika tidsperioder samt vilka former av det Rodell kallar »identitetsprojekt» som återspeglas i minnesproduktionen kring slaget. Undersökningen grundas bland annat på tidigare lokalhistoriska framställningar, framförallt Eric Hägge samt en anonym författares (möjligen identisk med Eric Hägge) artiklar om minnesstenarna och minnesfesterna i föreningen Gamla Halmstads årsbok 1975 respektive 1976.⁵ Dessa skildringar, kompletteras med ytterligare källor, framförallt i form av tidsningsmaterial.

Aschebergsmonumentet och Lützowstenen

Det så kallade Aschebergska monumentet är en flera meter hög obelisk rest på en bronsåldershöj vid gamla landsvägen mellan

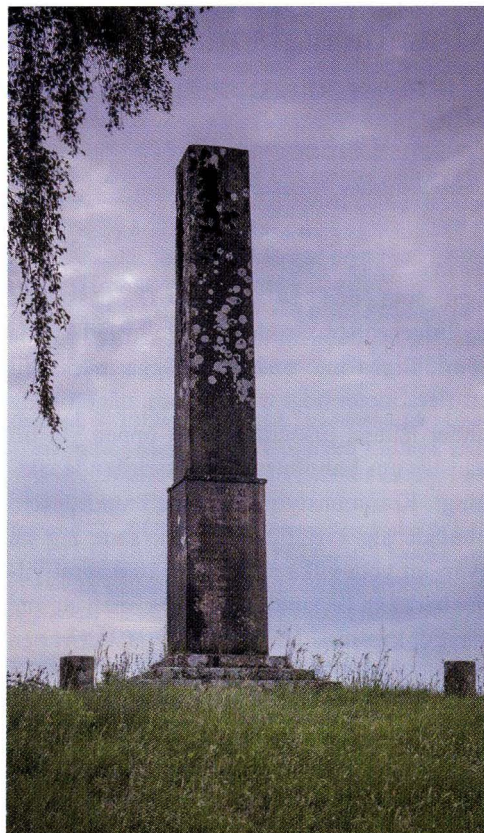
Halmstad och Laholm.⁶ Initiativtagare till monumentet var prästen och historikern Sven Peter Bexell (1775–1864) som fick Hallands läns hushållningssällskap att 1819 initiera en insamling till ett monument över den svenska segern vid Fyllebro 1676. Det dröjde dock till den 29 augusti 1828 innan det kunde invigas.⁷ Monumentet är förmodligen därmed det äldsta krigsmonumentet på svenska mark.⁸ På obeliskens höjgs följande text in:

CARL XI. BITRÄDD AF RUTGER
v. ASCHEBERG VANN HÄR SIN FÖRSTA
SEGER DEN XVII AUG. MDCLXXVI.
INNEVÅNARE AF HALLAND RESTE
MINNESVÅRDEN UNDER CARL XIV
JOHANS X REGERINGSÅR.⁹

Vid avtäckningen deltog en »talrik folksamling» som hälsade monumentet med »upprejade hurrarop och kanonskott». Därpå följde en middag på Halmstad slott där det förutom versuppläsningar utbringades skålar för majestäterna och fältmarskalk Rutger von Ascheberg.¹⁰

Firandet fick uppmärksamhet på nationell nivå. Här betonades monumentets betydelse som ett varaktigt uttryck för »tacksamhet och vördnad åt minnet av den Store Monarken» som med bistånd av sin fältmarskalk vunnit sin första seger och därmed »betryggat Halland med de ofattbara fördelar av att vara införlivat med det moderland, vid vars sida naturen låtit det danas.» Desutom, när täckelsen fallit, hade solens strålar brutit fram ur molnen och träffat monumentet.¹¹

Valet av en obelisk som monument var helt i enlighet med dåtidens materiella stilideal. Den var högt placerad och därmed väl synlig vid in- och utfarten till Halmstad. Den var ett tydligt exempel på vad som var typiskt för de monument som restes under 1800-talet. De skulle inskräpa och lära ut särskilda ideal och värderingar, de var tänkta att vara beständiga över tid och utgöra ett fryst budskap till efterkommande generationer. Den nationella ge-

Aschebergmonumentet. Fotograf Agneta Lundberg.

menskapen var ofta ett övergripande ramverk. Invigningarna i sig utgjordes av gestaltningar av relationerna mellan det förflutna, nutid och framtid.¹² I *rumslig* mening placerades dock Aschebergsmonumentet inte direkt på själva platsen för slaget. I själva verket är det beläget närmare två kilometer söder om det område som nutida arkeologiska undersökningar visat var slagfältets centrala delar. Själva placeringen var troligtvis vald av praktiska skäl, det var viktigare att monumenten syntes vida omkring än att det var placerat på själva slagfältet.

I inskriptionen och i rapporteringen *historiserades* landskapet Halland och dess innevånare som en självklar del av Sverige, då nu och i framtiden. Fokus lades på individer,

dåtidens hjältar Karl XI och Rutger von Ascheberg knöts samman med nuet i gestalt av Karl XIV Johan. Texten uttryckte en tydlig patriotism.

Ett par hundra meter söder om monumentet återfinns den så kallade Lützowstenen, till minne av den i slaget stupade danske överstelöjtnanten Johan Friedrich Lützow. På stenen är inristat: »Stympad men kämpande föll här den tappre Lützow i fältslaget den 17aug 1676».¹³ Stenen är möjligen relativt samtida med monumentet, och det är fortfarande oklart när och av vem stenen

rests. Stenen nämns inte i samband med avtäckandet av monumentet men var knappast okänd för en dåtida historieintresserad hallänning. Kopplingen mellan Lutzows frånfälle och Kistinge bys ägor, där stenen är belägen, omnämns redan av Jacob Richardsson (1752), som dock inte talar om en specifik sten utan att det var där som Lützow stupade. I ett brev daterat 1807 från prästen i Halmstad, Daniel Kidron omtalas en särskild sten, vilket också monumentets initiativtagare Bexell gör i sin Hallands historia (1819).¹⁴

Lützowstenen.
Fotograf Agneta Lundberg.

En av några hedervärda lantbor ordnad festlig utflykt

På 200-årsdagen av slaget hölls flera minnesmanifestationer på olika platser i Halland. Det är dock oklart vilka som var initiativtagare. Det finns, åtminstone inte i Halmstads stadsfullmäktiges protokoll från år 1876 några omnämmanden av ett officiellt firande.¹⁵ I Halmstad firades dock minnet i en fullsatt stadsteater som dekorerats i grönt och med girlanger. August Ellfors teatersällskap uppförde skådespelet »Carl XI», vilket enligt notisen i Hallandsposten skulle »ingjuta djupa känslor för varje fosterlandsvän». Tal hölls på torget och med fanbärande gamla skarpskyttar i spetsen tågade man till musik till Tivoli (nuvarande Norre Katts park) i Halmstad. Minnet hade även firats med en bal i ett garveri i Falkenberg.¹⁶ Festligheter ägde också rum i det närbelägna Veddige till minnet av att Karl XI sades ha övernattnat i trakten inför slaget. I en enligt traditionen då uppkastad skans firades:

minnesfesten med ett enkelt samkväm, varvid en skål för den folkvänlige konungen naturligtvis först och främst utbragtes och tömdes. Under aftonens lopp avbrändes också en del fyrverkerier, som togo sig synnerligen väl ut i den stilla augustikvällen.¹⁷

Vid själva monumentet, som »smyckats med girlanger, bundna av ortens damer», samlades ett femtiotal Eldsberga- och Trönningebor. Medlemmar av Eldsbergas före detta skarpskyttemusikkår stämde upp i Björneborgarnas marsch. En krans lades ned. Tal hölls av prosten Lars Olof Stendahl som betonade både platsen och dagens betydelse, och de församlade sjöng den »svenska folksången».¹⁸ Därefter tågade sällskapet, med musikanterna i spetsen, till Lützowstenen, som i Hallandsposten benämns som »den tappra Lützows gravsten». Stenen pryddes med en krans och den »Danska folksången»

spelades. Stendahl höll ytterligare ett tal som betonade högaktning och vördnad »som åtföljer mod och tapperhet.» Ceremonin avslutades med att en sång för Nordens enhet spelades.¹⁹ I *rumslig* mening hade ceremonierna kring årsdagen 1876 därmed breddats genom att minnesproduktionen hölls på flera platser i landskapet.

När det gäller *historiseringen* av slaget finns en tydlig kontinuitet bakåt till 1828 genom fokusering på individer, den »folkvänlige Karl XI» som segrare. Detsamma kan sägas om patriotismen uttryckt genom sjungandet av den svenska folksången. År 1876 ses emellertid även vissa nya inslag av uttryck för en nordisk gemenskap i och med ceremonin vid Lützowstenen.

Liksom 1828 rapporterades händelserna på nationell nivå, dock i mindre omfattning. Aftonbladet återgav i stort sett samma text som publiceras i Halland, medan Göteborgsposten och Barometern endast kort noterade om teaterföreställningen i Halmstad.²⁰ Till skillnad mot rapporteringen 1828 framträder här en delvis avvikande skildring av manifestationerna. Tidningen *Halland*, som vid tillfället var radikal, beskrev i lätt raljerande ton manifestationerna i Kistinge som »en av några hedervärda lantbor ordnad festlig utflykt» samt att några »gamla skarpskyttar mött upp på torget där tal hölls därefter marsch med fanor och musik i täten till Tivoli.»²¹ Vad vi ser här är möjligen en visserligen svag, men ändå ett embryo till en »motröst» mot firandet.

Minnet av slaget vid Halmstad går spårlöst förbi?

Inför 250-årsminnet 1926 hade ingen officiell ceremoni planerats vilket framgår av två insändare i tidningen *Halland*. Signaturerna »X» respektive »Svensk halländing» uttryckte missnöje med att ingen officiell minnesfest

var planerad. »X» som också erfarit att varken Hallands museiförening eller Hallands regemente planerade någon minnesceremoni, tyckte att man åtminstone kunde skicka ut några »handräckningsmän» att röja upp, »särskilt kring Lützowstenen, där det är lindrigt sagt snuskigt och ruskigt». »Svensk halländing» ansåg att det »halländska folket», som enligt denne var »glada för att [de var] svenskar», borde minnas och vara tacksamma för vad deras förfäder gjort för dem för 250 år sedan. Insändarskribenten som sade sig ha efterfrågat en minnesfest hade fått svaret »det passar ej med militära fester nu» och konstaterade att »tidsandan tyvärr är sådan.» Insändarna fick dock svar direkt från den då konservativa tidningens redaktionen, vilken kunde meddela att 250-årsminnet trots allt skulle högtidlighållas på initiativ av Hallands regemente.²²

250-årsminnet blev också en rent militär ceremoni. Dagen därpå rapporterade *Halland* och *Hallandsposten* om hur den avlöpt. Förbandschefen, överste Reinhold Geijer hade tillsammans med representanter för regementets befälshållare och manskap rest till Fyllebro och lagt ner en krans vid minnesstenen. Därefter hade man begivit sig till Lützowstenen, där en lagerkrans hade placerats som en »hyllning till svenskarnas tappre motståndare.» Platsen kring stenen röjdes också upp från sly och skräp. Även platsen kring monumentet skulle rensas från träd och rösen, så att, som *Halland* formulerade det, »vi hallänningar ej längre [behöver] skämmas för dessa stenar, som i sitt nuvarande skick erbjöd en anblick av pietetslös vanvård.»

På eftermiddagen hölls en vad som beskrevs som »enkel minnesfest» på kaserngården, där översten kortfattat redogjorde för slagets bakgrund och förlopp. Talet var, såsom det återges i *Hallandsposten*, kryddat med patriotisk retorik där han hyllade de

tappra svenska män som med lysande tappret kämpat för fosterlandet och räddat »Halland och de sydligaste provinserna åt Sverige.» Ett fyrfaldigt hurra utbringades varvid regementets musikkår spelade »den nyligen återfunna så kallade Poltavamarschen.» Korum hölls och minnesfesten avslutades med en parad för fanan.²³

I *rumslig* mening koncentrerades 1926 års ceremoni till de två minnesstenarna. I det tal som överste Geijer höll och de ceremonier som genomfördes dels vid stenarna, dels på kaserngården, finns en kontinuitet bakåt, till 1800-talets patriotiska uttryck. Halland var i Geijers tal en självklar del av Sverige. Det var svenska män som räddat de sydligaste provinserna åt fosterlandet. Men också här, liksom 1876, gavs minnet av den tappre motståndaren Lutzow utrymme.

Någon motröst eller kritik av firandet har inte gått att finna i den samtida pressen. Möjligen kan det faktum att den socialdemokratiska tidningen *Hallands Folkblad* förbigick händelsen med tystnad ses som en form av politisk markering. På nationell nivå var det endast Svenska Dagbladet som i en starkt förkortad version av artikeln i *Halland* delgav läsarna att minnesceremonin ägt rum.²⁴

Ett leve för fred och vänskap mellan folken

I skildringen av minnesfestligheterna i Halmstad 1876 beskrevs dessa som en för dåtida Halmstadbor »viktig fest som återkommer om hundra år».²⁵ Så kom det inte att bli. Inför årsdagen 1976 meddelade *Hallandsposten*, efter att ha publicerat en redogörelse för slagets bakgrund och förlopp, sina läsare att vad de kunde erfaras så skulle kommunen inte fira 300-årsminnet av slaget. Däremot skulle Snöstorps hembygdsförening försöka uppmärksamma dagen.²⁶

Så blev också fallet. På trehundraårsdagen

av slaget samlades medlemmar av Snöstorps hembygdsförening i Kistinge. Dess ordförande Ture Gustavsson, lade ner två kransar flätade av eklöv och bundna med blågula respektive rödvita band vid monumentet och Lützowstenen. Gustavsson höll ett kortare tal där han betonade att de *inte* firade den svenska segern. Att stenarna rests i »fredlig anda» och att »vi idag» främst skulle minnas de stupade på båda sidor. De hade kämpat för »vad de trodde var riktigt». Framförallt, framhöll han, var det viktigt att minnas att det var den »halländska befolkningen som alltid fick sitta emellan.»²⁷

Här ses ett tydligt skifte från att hylla segerarna till att hylla de stupade på båda sidor, en betoning på fred inte krig, och på de civila hallänningarna som offer. Här uttrycktes både en föreställning om en fredlig gemensam nordisk samvaro i kombination med en regional halländsk gemenskap.

Ceremonin som hölls 1976 påminner om en tidigare ouppmärksam ceremoni i privat regi som 1961 hölls på initiativ av Rotarymedlemmar från Halmstad, Helsingborg, Helsingør och Gentofte, i ett så kallat intercymöte, som i pressen benämndes som ett »dansk-svenskt vänskapsmöte». Efter lunch på Tylöhus bjöds gästerna på föredrag om Halmstads historia av Eric Hägge, där bland annat de två minnesstenarna omtalades. Inbjuden som gäst var också Edvin Gustafsson, som återupptäckt och restaurerat den då närmast bortglömda Lützowstenen. Sällskapet begav sig efter föredraget till minnesmonumentet. Blommor nedlades vid Lützowstenen och »ett leve för fred och vänskap mellan folken» utbringades.²⁸

Minnestavla och rondell

Etthundra åttiotvå år efter invigningen av monumentet invigdes en minnestavla. Initiativtagare var en grupp historieintresserade

Halmstadsbor och tavlan bekostades av region Halland. Minnestavlan som är illustrerad med Johan Philip Lemkes målning av slaget, placerades på vad som nu anses vara en central del av platsen för slaget. Vid sidorna av tavlan är två flaggstänger resta med svenska respektive danska flaggorna hissade. På tavlan redogörs översiktligt och neutralt för slagets bakgrund, förlopp och konsekvenser. Ett porträtt av Karl XI pryder också tavlan men här finns också Lemkes skisser från skånska kriget på stupade soldater. Dessutom avbildas kartor och slaguppställningar, samt, för att besökare skall kunna orientera sig, har köpcentrumet »Hallarna» på norra sidan av Fylleån, klippts in i Lemkes bataljmålning. Minnestavlan återspeglar därmed ett modernt synsätt där folkbildning står i fokus.

Vid invigningen var dåvarande försvarsmministern Sten Tolgfors närvarande, vilken lät täckelset falla. Kommunstyrelsens ordförande Carl-Eric Graaf klippte banden. Flera deltagare var klädda i tidstypiska kläder, däribland en av initiativtagarna Ben Olander, som iklädd karolineruniform höll en föreläsning om slaget och, enligt pressen, därefter uppmanade försvarsministern att inte avrusta Sverige för mycket.²⁹ Möjligen inspirerade upprättandet av minnesplatsen Halmstads kommun två år senare, i samband med byggandet av en rondell, att låta färglägga den i de danska och svenska färgerna. Rondellen kan ses som ett mer lättsamt uttryck för landskapets dansk-svenska historia. Hallandsposten rapporterade, lätt ironiskt i notisen om rondellen att färgerna förhoppningsvis var väderbeständiga, så att »inte den nutida förbrödringen mellan ärkefienderna Danmark och Sverige inte falnar».³⁰

Sammanfattande avslutning

I den här artikeln har jag redogjort för hur minnesproduktionen kring slaget vid Halmstad formulerats under olika tidsperioder så-

väl materiellt som rumsligt, samt hur minnet »historiserats» och därmed givit mig möjlighet att visa vilka identitetsuttryck som formulerats i och kring slagfältet. Sammanställningen visar upp både kontinuitet och förändring.

Vad gäller de olika minnesmärkenas så kan en tydlig förändring ses i artefakternas placering, deras utformning samt vilka meddelanden de förmedlar. Det Aschebergska monumentet och Lützowstenen hyllar de stora individerna, hjältarna Karl XI och Ascheberg som räddat Halland åt Sverige, men också den fallne motståndaren Lützow. Placeringen av monumentet är inte i händelsernas centrum till skillnad mot 2010 års minnestavla som är placerad på vad som anses vara en central del av slagfältet. Minnestavlan fokuserar inte främst på de stora männen, utan på »vad som egentligen hände» på platsen, baserat på ett relativt nyvaknat vetenskapligt intresse för slagets förlopp.³¹

De ceremonier som utförts till minne av slaget uppvisar både kontinuitet och förändring. Genomgående för samtliga ceremonier under perioden 1828–1976 är smyckandet av monumentet och från 1876 även Lützowstenen med blommor och kransar. Det som förändras är också ceremonieras utformning, 1828 och 1876 framstår som relativt festliga tillställningar, medan ceremonierna 1926 och 1976 bär mer av allvarets prägel. Till detta hör en tydlig förskjutning från att betona det militära inslaget, kriget och dess segrare till att, framförallt 1961, 1976 och 2010, betona freden samt båda sidornas, och de civilas lidande.

Knutet till dessa förändringar är, slutligen, vilka identiteter som artikuleras. Här är en tydlig förändring från storsvensk patriotism 1828, som även kom till uttryck 1876 och 1926, men som då fått sällskap av föreställningar om en nordisk gemenskap. Nordis-

men är också artikulerad i 1961, 1976 och 2010 års ceremonier. Det som framstår som en brytpunkt är 1976 års ceremoni, där 1800-talets svenska patriotism är utbytt mot en tydligt formulerad regional identitet. Halland och hallänningarna är visserligen omnämnda i samband med tidigare ceremonier men då som närmast naturliga delar av en svensk nationell enhet. I 1976 års ceremoni framställs Halland och hallänningarna emellertid som delvis fristående från både Danmark och Sverige.

Summary

In this article I investigate how the battle at Fyllebro 1676 has been remembered from the early 19th century to the present. The focus is on the design and placing of four different monuments in the area around the battlefield and ceremonies held at different anniversaries during the period 1828 to 2012 and the continuity and change of collective identities they convey.

When it comes to the four monuments the most obvious alteration over time is that the 19th century "Ascheberg-monument" (1828) and the "Lützow-stone" (1830:s?) celebrates the great individuals, the victorious heroes, king Karl XI and his field marshal Ascheberg but also the heroic fallen danish antagonist lieutenant-colonel Lützow while a tablet initialized 2010 focuses on "what really happened" and highlights the common fallen soldiers on both sides. Finally a more "easy-going" monument, in the shape a traffic circle in the vicinity of the tablet, painted in the colours of the Danish and Swedish national flags, was inaugurated in 2012.

The ceremonies changed from being fairly festive in 1828 and 1876 to more grave gatherings in conjunction with the anniversaries 1926 and 1976. There is also an alteration from an emphasis on the military aspect of

the ceremonies to a focus on peace. From 1961 and onwards attention is, as on the 2010 tablet, payed to the ordinary soldiers on both sides and to the suffering of the civilians.

The monuments and the ceremonies articulates some significant changes in identity expressions. From 1828 the 1926 the dominant identity expression is Swedish patriotism where the people of Halland are seen as rescued from their former Danish rulers. This patriotism is however, from 1876, mixed with notions of a peaceful common nordic fellowship. In the later anniversaries, especially 1976, Swedish patriotism is absent and replaced by a significant regional "Hallandic" identity.

Noter

¹ »Här planeras för en moské», *Hallandsposten* (HP) 2015-05-28; »Arkeologisk utredning krävs för moskébygge», *HP* 2016-03-18; »Stort kors på plats för moské väcker frågor», *HP* 2018-10-15.

² Se t.ex. »Nej till moské i Fyllinge», *HP* 2016-05-13; »700 personer står bakom överklagande mot moské», *HP* 2017-10-04; »Sluta att bebygga Fyllebro slagfält», *HP* 2017-10-09; »Det är väl värre att det körs och skrånas över gravarna», *HP* 2017-10-13; »M vill inte stödja SD i moskéfrågan», *HP* 2018-01-04.

³ Rodell 2018, 168-169.

⁴ Rodell 2002; Rodell 2018, 168-169.

⁵ Hägge 1975; Anonym 1976.

⁶ <https://digitalmuseum.se/011014579816/aschebergska-monumentet>

⁷ Hägge 1975, 72; Anonym 1976, 11. Möjligen var tanken att monumentet skulle ha invigts vid 150-årsdagen 1826.

⁸ Tidigare krigsmonument har rests men då har det handlat om tillfälliga installationer, exempelvis en träpyramid som restes på Brunkebergs torg 1701 till firandet av segern vid Narva. Om detta se Forssberg 2018, 120-121.

⁹ Karlsjö 2002, 96.

¹⁰ Anonym 1976, 12.

¹¹ Anonym 1976, 11 som citerar Stockholms Dagligt Allehanda 1828-09-10. I stort sett likalydande notiser återfinns i Helsingborgsposten 1828-09-09; Göteborgs Dagblad 1828-09-11; Borås Weckoblad 1828-09-16; Wexiöbladet 1828-09-20. Något som inte rapporterades

var att en artillerist i Kungliga Göta Artilleriregemente fick ena armen avskjuten i samband med invigningen. Om detta se Lundh 1954, 90.

¹² Rodell 2008, 86-87.

¹³ Karlsjö 2002, 97.

¹⁴ Anonym 1976, 13; Richardson 1752, 265/196; Bexell III 1819, 14. Kidrons brev är återgivet i Hägge 1952, 49-50.

¹⁵ Genomgång av protokollen för stadsfullmäktige 1876 på Halmstads kommunarkiv, april 2019.

¹⁶ Anonym 1976, 14-15.

¹⁷ *Halmstads-Bladet* 1876-08-15.

¹⁸ Anonym 1976, 13-14. Fler detaljer om ceremonierna än vad som återges i Anonym (1976) ges i *HP* 1876-08-26.

¹⁹ Anonym 1976, 14; *HP* 1876-08-26.

²⁰ *Aftonbladet* 1876-08-22; *Göteborgsposten* 1876-08-19, *Barometern* 1876-08-21

²¹ Anonym 1976, 14.

²² »Minnet av slaget vid Halmstad går spårlöst förbi?», *Halland* 1926-08-17.

²³ Redogörelser för ceremonin och citat i »250-årsminnet av slaget vid Fyllebro firat», *HP* 1926-08-18; »250-årsminnet av slaget vid Halmstad blev värdigt firat», *Halland* 1926-08-18.

²⁴ »250-årsminnet av slaget vid Halmstad. Enkel minnesfest firad vid Hallands regemente.», *SvD* 1926-08-18

²⁵ *HP* 1876-08-19.

²⁶ »300 år sedan 'slaget om Halmstad'. Kung Karl XI besegrade Duncan», *HP* 1976-08-14.

²⁷ Anonym 1976, 15; »Fredligt minne av krigisk tid», *HP* 1976-08-18.

²⁸ »Blommor från danska besökare vid tappra Lutzows minnessten», *HP* 1961-08-23

²⁹ »Försvarsministern invigde ny minnesplats», *HP* 2010-08-18.

³⁰ »Förbrödande färger pryder numera rondell på Fyllinge», *HP* 2012-10-13.

³¹ Se särskilt Tegnhed, 2018.

Käll- och litteraturförteckning

Arkivkällor

Hallandspostens digitala arkiv (<http://www.e-pages.dk/hallandsposten>)

Kungliga biblioteket tidningsarkiv (<https://tidningar.kb.se>)

Halland (rullfilm i Halmstad stadsbibliotek)

Hallands Folkblad (rullfilm i Halmstad stadsbibliotek)

Halmstads-Bladet (rullfilm i Halmstad stadsbibliotek)

Svenska Dagbladets digitala arkiv (<https://www.svd.se/arkiv>)

Dagens nyheter digitala arkiv (<https://arkivet.dn.se>)

Litteratur

- Anonym, »Slaget vid Halmstad – Minnessten och minnesfester», *Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1976*, 11–15.
- Bexell, Sven Peter, *Hallands historia och beskrivning*, Götheborg, 1817–1819.
- Forssberg, Anna Maria, *Slaget vid Narva. Från samtida propaganda till sentida historiebruk*, i Kronberg, Klas & Forssberg, Anna Maria (red.), *Minnet av Narva: om troféer, propaganda och historiebruk*, Nordic Academic Press, Lund, 2018, 105–144.
- Hägge, Eric, »E.D. Kidrons brevväxling med Gjørwell», *Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1952*, 46–72.
- Hägge, Eric, »Minnesstenarna över slaget vid Halmstad», *Föreningen Gamla Halmstads årsbok 1975*, 72–75.
- Karlsjö, Bertil, *Ristat i sten – minnesstenar i Halmstad*, *Föreningen Gamla Halmstads årsbok 2002*, 87–103.
- Lundh, Hans Lennart (red.), *Kungl. Göta artilleriregemente. 1*, Regementets historiekommitté, Göteborg, 1954.
- Richardson, Jacob, *Hallandia antiqua & hodierna*. Stockholm. 1–2. 1752–53.
- Rodell, Magnus, *Att gjuta en nation: statyinvigningar och nationsformering i Sverige vid 1800-talets mitt*, Natur och kultur, Diss. Uppsala: Univ., 2002, Stockholm, 2002.
- Rodell, Magnus, *Fallna svenskar och fortifikationerna i vildmarken – om det ryska hotet och medielandskapet kring 1900*, i Leif Dahlberg & Pelle Snickars, *Berättande i olika medier, Statens ljud- och bildarkiv. Mediehistoriskt arkiv 7*, Stockholm 2008, 79–115.
- Rodell, Magnus, *Lejonet i Narva. Monument, materialitet och politik under mellankrigstiden*, i Kronberg, Klas & Forssberg, Anna Maria (red.), *Minnet av Narva: om troféer, propaganda och historiebruk*, Nordic Academic Press, Lund, 2018, 145–187.
- Tegnstedt, Stina, »Slagfält i Halland. Arkeologiska undersökningar», i Länsstyrelsen i Halland (utg.), *Tidlösa uppdrag. Årsredogörelse från kulturmiljöfunktionen 2018*, Halmstad 2018, 34–47.

Ettarps glasbruk i Halland 1743–1755 i nytt ljus

Av Arne Andersson och Pär Lindblad

Projektgruppen Ettarps glasbruk

Under 1700-talet ägdes Ettarps säteri beläget i Enslövs socken, Halland, av familjen Haberman. Ny forskning presenterad i en bok, »*Ettarps glasbruk Familjen Haberman och dess halländska industriprojekt under 1700-talet*», som utkom 2012, visar att familjen var djärva entreprenörer som startade tegelbruk, järnbruk, bokspånsbruk, pottaskebruk men framförallt ett glasbruk som var i drift ett tiotal år: vid gården Släggarp 1743–46 och vid Bruket i Övre Hertered 1747–55. I anslutning till verksamheten sysselsattes upp till 70 personer årligen förutom underlydande bönder och torpare. Mycket ny information har kommit fram kring den historiska bakgrunden, använd glasbruksteknologi och vad som producerades.

Forskning om Ettarps glasbruk

Tidigare har mycket lite skrivits om Ettarp, Hallands äldsta kända glasbruk. Hembygdsforskaren Harry Hedin sammanställde 1950 vad man då visste om glasbruket och den kände glasbruksforskaren Torbjörn Fogelberg presenterade 1983 i en längre artikel den arkivforskning han hade gjort. I samband med att vi startade en projektgrupp för att forska om Ettarp och familjen Haberman, besökte vi Torbjörn Fogelberg för att mer detaljerat få ta del av vilka källor som han använt sig av och även ta reda på vad han inte tittat på i arkiven då han samlade in material till sin artikel. På frågan om det fanns några fabriksberättelser från Ettarp fick vi besked från honom att det troligen inte var någon mening att titta efter sådana eftersom detta glasbruk ju låg på landsbygden och då hade man inte samma skyldighet att sända in sådana till myndigheterna. För att vara på den säkra sidan undersökte vi ändå vad som fanns för den aktuella tiden i Riksarkivet, och mot alla odds återfanns i Manufakturkontorets arkiv när det gäller Ettarps glasbruk dels en besiktningshandling från 1740 och dels en fabriksberättelse från 1741.¹ Dessa handling-

ar tillsammans med allt annat vi hittat i arkiven har bidragit till att ge en tydligare bild av glasbruket och övriga verksamheter vid säteriet. För att belysa vilka produkter som tillverkades vid glasbruket och hur tillverkningen gick till har vi dessutom studerat och be-

Fragment av en enkel butelj, tillverkad vid Ettarps glasbruk 1743–46. Fynd från brukstomten vid Släggarp. Foto: Arne Andersson.

skrivit ett större material av glas, glasavfall, deglar och annat som under årens lopp tillvaratagits på de båda brukstomterna. Genom de ekonomiska bidrag vi har fått från olika håll har vi därtill haft möjlighet att göra en del kemiska och tekniska analyser av bland annat glasföremål och deglar från Ettarps glasbruk.

Bakgrund

Stormaktstidens hovliv, och kanske främst den växande adelns och den högre borgarklassens kontinentalt inspirerade livsstil, ledde fram till en växande inhemsk produktion av både lyxbetonade varor och masstillverkning av olika bruksföremål.

Ett för staten viktigt mål under den begynnande frihetstiden, var att med ekonomiska medel stärka landets ställning utåt och skapa en gynnsam handelsbalans. Genom lagstiftning, skatte- och tullbefrielse sökte man stimulera inhemska manufakturläggningar. Ett viktigt inslag var också privilegieringen av de enskilda verken för att gynna »allmännyttan» och ge staten möjlighet till planering och reglering av marknaden. Genom den goda tillgången på arbetskraft förvandlades många säterier till närmast helt självförsörjande produktionsenheter. Många av de nyadlade besatt kunskaper och hade intressen, som låg utöver det rena jordägandet. De byggde kvarnar, sågar, hammar- och manufakturläggningar invid fallsträckorna i säteriernas vattendrag. Produktionen gav ofta ett överskott, som kunde gå till avsalu och därmed ge en extra förtjänst, som i sin tur kunde investeras i handelskapital. De klassiska handelshusen hanterade varornas cirkulation och började alltmer delta i produktionens finansiering. Etablerade kontakter med marknaden på kontinenten stimulerade såväl export av varor som införande av kunskap och innovationer inom produktionen.

Manufaktursatsningarna på Ettarps säteri

Familjen Haberman på Ettarps säteri kom att leda och dominera den tidigaste industriella utvecklingen i Halmstadregionen. Johan Casper Haberman härstammade från en högborgerlig familj i Rostock. År 1700 fick han burskap som handelsman i Göteborg, där han bland annat handlade med järn. Han hade dessutom erhållit ett kaparbrev, som tillät att i krigstid attackera fientliga skepp med sitt kaparfartyg Sankt Peter. År 1719 utsågs Haberman till riksdagsrepresentant för borgerskapet i Göteborg och satt under året i det viktiga Sekreta Utskottet. Redan året dessförinnan, 1718, hade Karl XII i Strömstad på väg mot Norge givit tillåtelse, att Haberman som borgare fick lov att förvärva Ettarps säteri i Halland. Under de kommande åren införlivade Haberman ett ganska stort antal hemman och torp med säteriet och han blev även ägare till det ännu bevarade så kallade »Kirsten Muncks hus» vid Storgatan i Halmstad, där han och hustrun Birgitta/Brita (född Manorgen) bodde 1726–1729. Från 1729 och fram till sin död 1734 levde Johan Haberman på sin sätesgård Ettarp. Hans hälsa försämrades från 1720-talets mitt och i läkarutlåtanden från 1730 framgår, att han troligen hade långt utvecklad demens. Hustrun fick börja ta mer aktiv del i handelsverksamheten. Tillsammans med den förmögne handelsmannen Gustaf Lohm i Halmstad ägde Haberman ett fartyg, smacken Jungfru Catharina med en lastkapacitet på ca 122 ton, med vilken skeppades spannmål, salt, tobak och vin till Halmstad och fördes ut främst järn, trävaror, beck och pottaska till främst nordtyska och västeuropeiska hamnar.

Det framgår, att paret Haberman tidigt under 1730-talet hade planer på att inrätta ett glasbruk på säteriet Ettarp. Det blev dock först år 1735, året efter makens död, som

Brita Haberman lämnade in en ansökan om detta till Kommerskollegium. I oktober 1736 beviljades privilegier för tillverkning av fönsterglas, buteljer, apoteksflaskor, kolvar och dylika produkter. Enligt privilegiet skulle anläggningen drivas med torv som bränsle enligt nordtysk modell. Under våren 1736 avled dock Brita Haberman och all verksamhet kring glasbrukets uppbyggnad avstannade. Paret Haberman hade två söner, Johan Caspar (född 1707) och David Wilhelm (född 1710). Johan Caspar hade under 1730-talet flera statliga tjänster inom Kommerskollegium, bland annat som riksguardin med överinseende över mått- och viktkontrollen. År 1732 erhöll han en liknande tjänst i Ryssland och senare också som assessor i ryska myntdirektionen. Efter moderns död flyttade Johan Caspar till gården Ettarp, som nu förlorat sina sätesrättigheter. Brodern David Wilhelm var direktör för Wedevågs manufakturier. Båda bröderna stod som delägare till egendomen Ettarp, men Johan Caspar övertog privilegiet på glasbruket.

Redan 1736 hade från Schleswig-Holstein engagerats en särskild expert och administratör, som skulle kontraktera tyska glasarbetare. Under 1737 uppfördes vid hemmanet Släggarp en stor torvlada och ansenliga mängder torv togs upp och torkades. Under 1738–1739 uppfördes glasbruksanläggningen med själva hyttbyggnaden och dess speciella vindgravskonstruktion. För ändamålet hade från ett småländskt järnbruk inköpts två gjutna järnbalkar och ett särskilt »roster». Dessutom färdigställdes ytterligare en stor torvlada och en stampkvarn.

I januari 1740 skedde en arvsdelning mellan bröderna Haberman, som tillförsäkrade Johan Caspar gården Ettarp med glasbruket. För finansiering av brukets färdigställande erhöll Haberman 1740 ett räntefritt lån av 1324 daler silvermynt ur Manufaktur fonden. Under 1740 färdigmurades fyra glasugnar i

hyttan och ytterligare bodar och arbetarbo- städer uppfördes. Stora mängder torv togs upp och torkades i torvladorna. Först under 1743 kom glasbruket igång med hjälp av åtta tyska glasarbetare.

Råvaror till glasbruket

Kvartsrik sand fanns i en sluttning intill anläggningen och var en förutsättning för placeringen. Årsbehovet av ca 400 tunnor pottaska låg, enligt besiktningshandlingen från 1740, upplagrat i en särskild bod. Privilegiet gav också rättighet att köpa pottaska från Hallands och Smålands allmoge. Sandstensblock till ugnarna hade inskeppats från Lübeck till Halmstad. Från Holland hade tidigare också fraktats »kölnisk piplera» till glasdeglarna, de kärl i vilken glasmassan smältes. Man har även importerat glasskärvar från Lübeck. En del sådant »returglas» har sannolikt spårats bland glasfynden från brukstomten vid Släggarp, där man återfinner en hel del fönsterglasbitar som kan tydas som glasmästeriavfall.

Produktionen och försäljningen

Privilegiet för glasbruket gav utrymme för en varierad tillverkning, men man finner att den huvudsakliga produktionen bestod av buteljer av standardiserad utformning. Tyvärr finns bara få uppgifter bevarade kring brukets produktion under 1740-talet. Glasbruket hade rättighet att sälja sina varor i »bod» i Halmstad samt genom kringvandrande anställda, så kallade »glasförare», men den dominerande försäljningen skedde i stora partier, som skeppades ut sjövägen till Stockholm, Lübeck, Amsterdam, Bordeaux och till olika hamnar i Danmark och Norge. År 1754 uppgav David Haberman, då han bland annat för pottaskebränning begärt att få köpa 60 stora bokar av kronan, att glasbruket för-

såg Ostindiska Kompaniet med de buteljer som de årligen behövde.

Den viktigaste produkten vid glasbruket var »halvstoppsbuteljer» (rymd cirka 0,65 liter) och under året 1753 framställdes 31 666 sådana. Antalet halvstoppsbuteljer nådde sällan upp till 1500 per år. Det finns också belägg för tillverkning av andra glasföremål såsom små medicin-/apoteksflaskor, burkar, mjölkbunkar, supkoppar, brännvinsglas, glasrör och glasknappar. En del produkter från Ettarp finns bevarade i närområdet och fynd av skärvor på glasbrukstomten har också visat på tillverkningen. Skånska glasbruket i Perstorp och dess omfattande produktion har länge uppmärksammats av såväl forskare som glassamlare. En del av Skånska glasbrukets produkter bär en typisk prägel men allteftersom glasblåsare och andra glashantverkare flyttade runt och började arbeta på andra nyetablerade glasbruk, kan man märka att olika modeller kopieras mellan de olika sam-

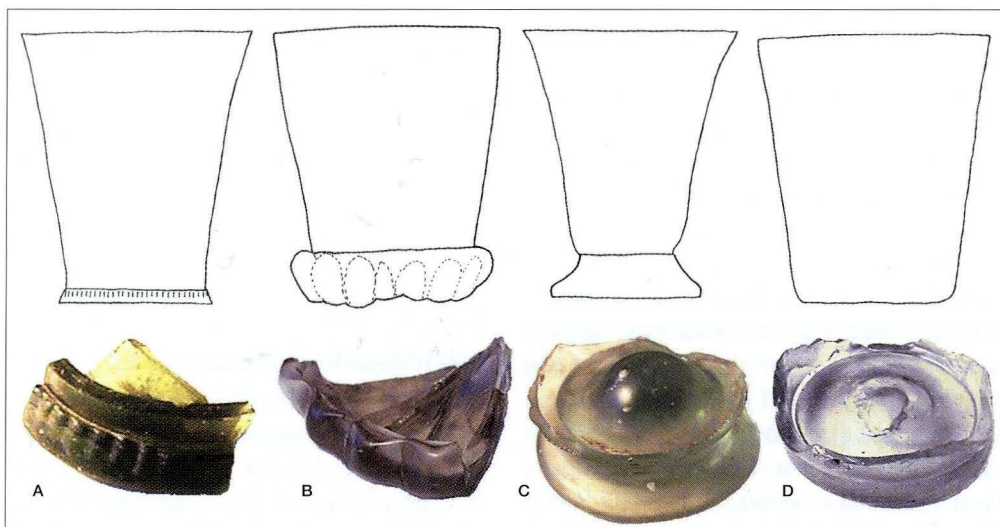
tida bruken.² Det kan därför vara mycket svårt att säkert urskilja vad som tillverkats vid ett specifikt glasbruk. Problemen vid proveniensbedömning av glasföremål har alltmör kommit att uppmärksammas, inte minst när man ska beskriva olika arkeologiska glasmaterial.³

Framställning av gröna buteljer och ofärgade dryckesbägare

För att ta reda på vad som tillverkats och vilka glassammansättningar som använts vid Ettarps glasbruk har vi särskilt noga studerat de fynd som under årens lopp tagits tillvara efter plöjning och andra jordbruksarbeten på brukstomten vid Släggarp. Sammanlagt har 92,8 kg glas och glasavfall undersökts därifrån, det rör sig om nästan 14 000 fyndbitar. Efter kemisk analys av glasfragment ur detta material har vi kunnat urskilja tre huvudtyper av glassammansättningar. En av dessa

Detta är de första kända sigillstämplar som kan knytas till Ettarps glasbruk 1743–46, när bruket låg vid Släggarp. Övan till höger en stämpel med en grip och under den ett »E» som troligen står för Ettarp och till vänster en rekonstruerad butelj med detta sigill. Nedan en sigillstämpel med texten »•17• / Ettorp / •43•». Teckning/foto: Arne Andersson.

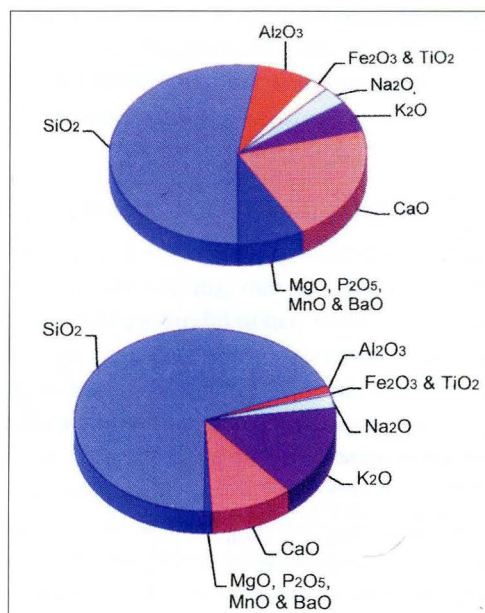

Olika typer av bägare och supkoppar som producerats vid Ettarps glasbruk 1743–46. Fynd från brukstomten vid Släggarp. Bägaren A i grönt glas med räfflad bottenkant har sin förebild i hur silverbägare från tiden var dekorerade. Supkoppen B i ofärgat glas med sin veckade massiva fotkant har producerats även vid Ettarps glasbruk inte bara vid Skånska glasbruket i Perstorp som man tidigare förmodat. C visar en bägare i ofärgat glas med utsvängd botten, en modell som ibland benämns »Johannesbägare». D, en mycket enkel bägare av ofärgat glas. Teckningar/foto: Arne Andersson.

huvudtyper har dessutom, om än i obetydlig omfattning, använts vid framställning av ett färgat glas,

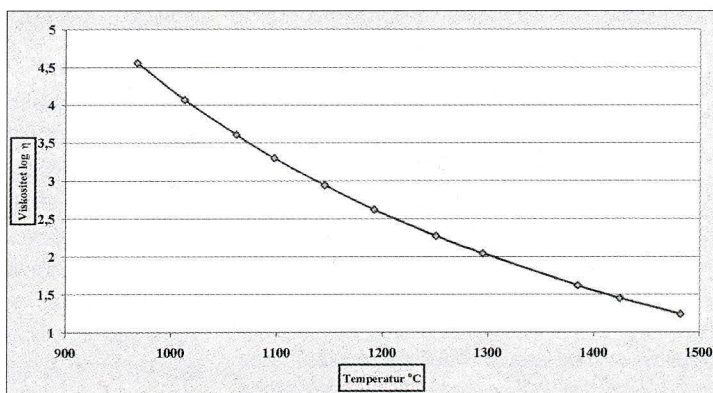
Vid glasbrukets dominerande produktion av buteljer har man använt sig av en enkel grön glasmassa. I vårt ovan nämnda fyndmaterial utgör 89,1 viktsprocent fragment av detta glas. Utifrån glasanalyserna framgår att man vid framställning av buteljglaset endast behövde två ingredienser – oraffinerad vedaska och sand. I en besiktningshandling från 1740 framgår också att det »Finns duglig sand runt omkring brännhuset eller hyttan». Det var denna sand som användes som råvara vid tillverkning av buteljerna och eftersom sanden innehöll järnföreningar färgades glaset grönt. Ingen kalk behövde tillsättas eftersom askan innehöll vad som behövdes.

För att ta reda på mer om buteljglaset egenskaper har vi undersökt dess viskositet vid olika temperaturer. Detta berättar nämligen mycket om hur glaset var att arbeta med vid blåsningen. Det visade sig att glaset en-

Det övre diagrammet visar den kemiska sammansättningen hos det gröna glas som framförallt användes vid brukets produktion av buteljer. Det nedre diagrammet visar vilka ämnen som finns i det ofärgade glas som bland annat användes vid tillverkning av dryckesbägare och supkoppar.

Diagrammet illustrerar hur det enkla gröna glaset från Ettarp blir alltmer lättflytande när temperaturen höjs i ugnen. Detta ger en uppfattning om hur glasmassan var att arbeta med vid glasblåsningen.

det går att arbeta med när det har en temperatur mellan omkring 1075 och 1125°C. Eftersom glaset därefter stelnade snabbt bör det ha varit mycket lämplig för tillverkning av just buteljer som glasblåsarna då fort kunde bli färdiga med. Även den kemiska sammansättningen hos detta glas bör ha varit fördelaktig för produktion av enkelt bruksglas eftersom den gav glaset en visst hårdhet. Det repades alltså inte så lätt vid användning. Samtidigt bör det ha haft relativt god kemisk motståndskraft och vi återfinner därför nästan inga skärvor av detta glas från brukstomterna med tecken på vittring eller »glas-sjuka».

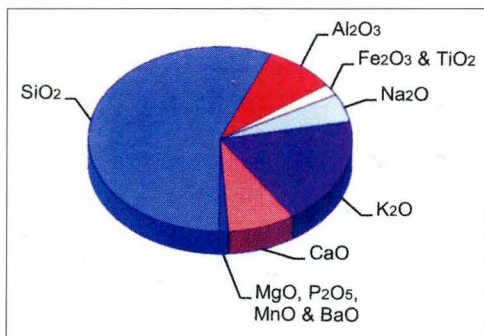
Till de produkter som tillverkades av ofärgat glas exempelvis olika bågare, supkoppar och brännvinsglas behövdes däremot speciella och mer kostsamma råvaror. För att detta glas inte skulle missfärgas försökte man på alla sätt undvika föroreningar. En raffinerad pottaska där halten kalium dessutom var mycket högre och ett mer kiselrikt »glasbildande» ämne, sannolikt pulvriserad kvarts, var det som behövdes för att framställa det ofärgade glaset. Eftersom den raffinerade pottaskan innehöll för lite kalk fick man även tillsätta sådan. För att dölja obetydliga missfärgningar hos sådant glas tillsatte man ofta små mängder mangan. Man kan jämföra med den »blåelse» som användes förr i tiden för

att vittvätt skulle se mer vit ut. Det är lite av optiskt trolleri som lurar ögat. Vi har inte undersökt det ofärgade glasets egenskaper vid smältning. Utifrån dess kemiska sammansättning får man dock anta att det var möjligt att bearbeta detta glas inom ett betydligt bredare temperaturintervall innan det stelnade. Detta var positivt eftersom de produkter som blåstes i ofärgat glas ofta krävde en mer omsorgsfull och tidskrävande bearbetning. Det ofärgade glaset representeras av 8,2 viktsprocent i det material vi studerat.

Resultatet av våra glassanalyser överensstämmer, när det gäller de två första glassammansättningarna till det enkla gröna buteljglaset och det ofärgade glaset, i stort med vad som framgår i privilegieansökan för pottaskebruket från 1748. Där sägs nämligen att för glasbruket behövdes »ett anseeligt kvantum gemen aska väl till allt grönt glas som till den raffinerade pottaskan, vilken till det vita glaset förbrukas»

Glas av en speciell finare grön glasmassa framställdes också vid bruket

För tillverkning av vissa mer exklusiva föremål i grönt glas såsom dryckesbågare eller bättre medicinflaskor/ apotekskärl har använts en glasmassa som kombinerar råvaror

Diagrammet visar sammansättningen hos det finare gröna glasets. I denna glasmassa har man kombinerat den sand som användes till det enkla gröna buteljglaset med raffinerad pottaska som ingick i det ofärgade glasets.

från två glastyper. Denna typ av glas representerar 2,3 viktsprocent av de undersökta glasskärvorna och glasavfallet. Med det enkla buteljglaset har detta glas det gemensamt att till båda har använts sådan sand som finns runt hyttan. Till detta glas har dock inte vedaska använts utan istället sådan raffinerad pottaska som man använde för att göra ofärgat glas. Eftersom halten kalk var obetydlig i pottaskan har man sannolikt också till detta glas varit tvungen att tillföra detta ämne. Med tanke på de kostsamma råvaror som i övrigt ingår i denna glasmassa måste man ha eftersträvat den grönfärgning som användning av den enkla sanden gav glasets.

Färgat glas till en obetydlig produktion av exklusiva föremål

Endast en mycket liten del av det undersökta glasets /glasavfallet, 0,5 viktsprocent, har kommit från glasmassa som på traditionellt sätt avsiktligt färgats för att användas i tillverkningen. För framställning av detta glas har man utgått från ofärgat glas till vilket man tillsatt en extra stor mängd mangan. I vissa fall är manganhalten så hög att glasets nästan blivit svart och är helt ogenomskinligt. Av föremål som tillverkats av denna glasmassa har endast återfunnits några få fragment av små vackra kallskålar. Eftersom vi bland fynden från bruksplatserna har hittat klippavfall från drivning av glas (när man klipper mynningskanten på ett glas jämn) och även något degelfragment med rester av detta glas, får man anta att detta glas verkligen har framställts här. Man har tidigare även trott att blåaktigt glas tillverkats vid Ettarps glasbruk.⁴ I hela det fyndmaterial som nu undersökts har det dock inte varit möjligt att återfinna något fragment av sådant glas som avsiktligt färgats blått exempelvis med kobolt. I de fall man kan se en viss blå ton rör det sig istället om glas som avkylts mycket sakta varför glasets har råkat ut för ett fenomen som kallas »avglasning». I glasets bildas då små kristaller som kan bryta ljuset på ett sådant sätt att glasets kan förefalla blåaktigt.

Det färgade glasets sammansättning överensstämmer i stort med det ofärgade, dock är halten mangan förhöjd det är det som ger den violetta färgen. Från Ettarps glasbruk 1743–46 vid Släggarp kommer detta fragment från en liten vacker kallskål vars utseende rekonstruerats i bifogad teckning. Teckning/foto: Arne Andersson.

1700-talsluft fångad i Ettarpsglas

Det mesta av glaset från Ettarp innehåller mycket blåsor. Med de råvaror och deglar man hade till hands var det svårt att undvika att gasblåsor hamnade i smältan. När glasmassan sedan snabbt blev trögflytande vid avkylning var det nästan omöjligt att driva ut gaserna. Gasinnehållet i några sådana inneslutna blåsor har analyserats. Det har visat sig att flera innehåller luft, vilket indikeras genom närvaro av ädelgasen argon. I ett fall har nästan ren svaveldioxid konstaterats i en blåsa. Gasen i den sistnämnda blåsan har sannolikt bildats genom en kemisk reaktion i en glassmälta som innehållit svavelhaltiga råvaror.

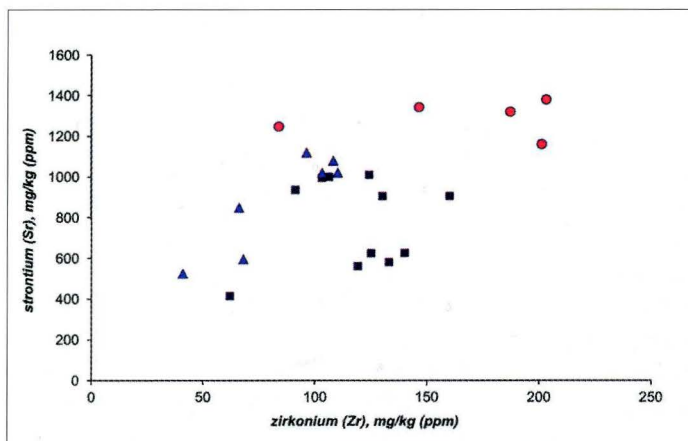
Teknologi

Utifrån vad som kommit fram vid våra arkivstudier och från undersökning av de fynd som gjorts på de bruksplatser där Ettarps glasbruk bedrivit verksamhet kan konstateras att man använde en för sin tid avancerad teknologi. Vid Släggarp (1743–46) hade glasugnen, som tidigare nämnts, en grävd »vindgrav» vilken var nödvändig för att få tillräcklig lufttillförsel till elden då ugnen i huvudsak eldades med torv. På samma bruksplats har också påträffats fragment av slutna deglar som användes vid smältning av ofärgat glas. Det mesta av glasmassan, exempelvis för tillverkning av buteljer, smältes dock fortfarande i enkla öppna deglar. Ett annat hjälpmedel vid glastillverkningen så kallade »kylpottor» har också varit i bruk vid Släggarp. I en sådan behållare kunde man placera särskilt ömtåliga glasföremål som krävde en mycket jämn och försiktig nedkylningsprocess. Degelringar som placerades på glasytan i degeln, för att undvika att föroreningar skulle förstöra det glas som hämtades ur degeln var

något som inte användes under hela den tid då då Ettarps glasbruk var i drift 1743–55. Denna teknik återfinns först senare exempelvis vid Casimirsborgs glasbruk i Småland verksamt 1757–1811. Från Kosta har uppgivits att man först 1825 började använda sådana ringar. Det som gör den teknologiska informationen från Ettarps glasbruk särskilt spännande är att bruket endast var igång under en kort tid varför dateringen av det man kan få fram här blir mycket exakt. Ettarps båda glasbrukstomter är på detta sätt en slags värdefulla »tidskapslar» som rymmer viktig information om den tidens glasbruksteknik.

Att spåra glas från Ettarps glasbruk

Eftersom det ofta är svårt utifrån form, färg eller andra yttre egenskaper att säkert säga var ett glasföremål tillverkats måste man söka andra vägar. Framtida forskning där man mer detaljerat analyserar vilka olika spårämnen som finns i glas från olika glasbruk skulle kanske kunna öppna möjligheter att göra sådana bedömningar. Idag finns det tyvärr endast ett fåtal sådana kemiska analyser publicerade avseende glas från nordiska glasbruk. De glasbruk som vi funnit analysresultat från vad gäller enkelt grönt buteljglas är endast Björknäs glasbruk i Uppland samt Åviks glasbruk i Finland.⁵ När man tittar på exempelvis halterna av strontium och zirkonium i enkelt grönt buteljglas från Ettarps glasbruk och från dessa båda ovannämnda glasbruk tycker man sig kunna se att värdena från varje enskilt bruk samlar sig ganska väl tillsammans i ett kluster. Det förefaller alltså som att det kan finnas skillnader mellan de olika bruken vad gäller glasets innehåll av spårämnen. Vad som behövs är många fler noggranna analyser av glas från olika glasbruk, även från Ettarps glasbruk. I Sverige bör förutsättningarna vara särskilt goda efter-

Diagrammet visar halterna av strontium och zirkonium i enkelt grönt glas från några olika samtida glasbruk. Analyserat glas från Ettarps glasbruk, 1743–46 (cirkelar) jämförs med likartat glas från Björknäs glasbruk i Uppland, 1736–87 (kvadrater) och Åviks glasbruk i Finland, 1748–1833 (trianglar).

som de flesta glasbruk försåg sina buteljer med sigillstämplar. Från fragment av sådana sigillstämplar borde det finnas möjlighet att ta prover för analyser. För Sydsveriges del skulle det exempelvis vara spännande med en sådan undersökning av glas från Skånska glasbruket där det finns stora fyndmaterial bevarade.

Glasbrukets tid var kort

Trots den omfattande torvupptagningen till bränsle i ugnarna, var det inte tillräckligt för behovet. Redan efter tre års drift i Släggarp tvangs man år 1747 bygga upp en ny glas-hytta i Övre Hertered, knappt 1 mil från den ursprungliga. I samband med uppförandet av denna nya hytta råkade man den 16 juni 1747 ut för en tragisk olycka där två personer omkom. De blev enligt dödboken »af byggnaden som nederföll, sönderkrossade och dräpne». I den nya hyttan använde man sannolikt ved till största delen som bränsle eftersom tillgången på skog var större där. I Övre Hertered fortsatte driften vad man vet fram till 1755. En mängd samverkande omständigheter bidrog under 1750-talet till slutet på manufakturdrömmen

Entreprenörskap med många verksamheter igång

Familjen Haberman var goda företrädare för entreprenörsandan under Frihetstidens manufaktursatsningar. Förutom att driva glasbruket sysslade man också med tobaksodling, man anlade ett tegelbruk för säteriets eget behov samt ett spånbruk med tillverkning av spån till bokpärmar, askar, socker- och candislådor. Dessutom drev man ett pottaskebruk. David Haberman avsatte också varaktiga spår i traktens näringsliv genom det järnbruk, Rydöbruk, som han 1742 anlade på sitt hemman Ryd i Torups socken. Driften där gav en provkarta på ett allsidigt manufaktursmide – allt från knivar, saxar, yxor, spadar till beslag, gångjärn och lås samt tråddrageri med 20 olika trådkvaliteter. Även om David Haberman redan år 1748 sålde anläggningen kom verksamheten på platsen att fortsätta i drygt 120 år.

Ettarp är inte det enda kapitlet i Hallands glashistoria

Från en tid långt före Ettarps glasbruk, under den yngre järnåldern, omkring 700-talet efter Kristus, har man i Halland vid Bergagård i

Slöinge socken funnit spår efter tillverkning av glaspärlor. Vad man hittat är bland annat glassplitter, misslyckade pärlor, sammansmälta glasklumpar och fragment av glasstavar. Det finns dock ingen anledning att tro att man själv på platsen har framställt den glas massa som användes, utan man har vid tillverkningen av pärlor säkerligen utgått från råmaterial/halvfabrikat som importerats. Det har ändå på denna plats bedrivit ett ganska avancerat glashantverk. Man klarade av att försiktigt hetta upp glaset så att det kunde bearbetas till färdiga pärlor för halsband.⁶

Efter det att Ettarps glasbruk upphörde med sin tillverkning 1755 dröjde det nästan 120 år innan Halland fick ett nytt glasbruk. År 1873 grundades nämligen »Steninge glasbruks Aktiebolag» som låg helt nära kusten i Steninge socken. Bruket tillverkade en lång rad produkter – både enklare buteljer, finare småglas och efter hand också fönsterglas. Företaget gick i konkurs 1880, men driften kunde åter komma igång 1882. Produktionen hade då begränsats och man tillverkade i fortsättningen endast fönsterglas. Inte heller denna satsning blev dock så långvarig och driften vid bruket upphörde 1917 efter det att priset på det bränsle, stenkolet, som man använde att elda ugnarna med, blivit för högt.⁷

Ett annat företag med anknytning till glas, dock inte ett regelrätt glasbruk, är »Svenska Kristallglassliperiet» som startades 1916 i Halmstad. Man slipade olika typer av glasföremål däribland vaser, skålar, karaffer m.m. Företaget lades ned under krisåren på 1930-talet. År 1924 hade dock ett annat företag inom samma bransch grundats »AB Halmstads Kristallsliperi» som lyckades överleva och vid detta slipade man glas ändå fram till 1970-talet.⁸ Under samma decennium var det så dags för ett nytt glasbruksprojekt i Halland när Pilkington Floatglas AB 1976 påbörjade planglasproduktion i en gigantisk fabriksbyggnad vid Fyllinge i Halmstad.

Driften vid Pilkington pågick fram till 2013. Idag finns ingen större glasbruksindustri kvar i Halland utan endast några mindre glashyttor i Steninge och Varberg som tillverkar konstglas.

Tack

Varmt tack till alla som stöttat och på olika sätt uppmuntrat vårt arbete. Av dessa kan särskilt nämnas Torbjörn Fogelberg i Hovmantorp, Lars Thor (Sveriges glasmuseum Växjö), Lennart Lundborg i Halmstad och Sven Lundström, (Hallands Konstmuseum Halmstad). Glasanalyser har varit möjliga att göra genom bidrag från Ebbe Kocks Stiftelse, Hallands Museiförening och Pilkington Floatglas AB. Tryckning av boken om Ettarps glasbruk har finansierats bland annat genom anslag från Stiftelsen Konung Gustaf IV fond för svensk kultur, Kungliga Vitterhetsakademien ur Stiftelsen Oscar Montelii fond, Berit Wallenbergs Stiftelse, Brita och Sven Rahmns Stiftelse och Stiftelsen C.A. Bergströms fond.

Summary

The earliest known glass-manufacturer in Halland – Ettarps glassworks in Enslöv parish operated from 1743 to 1755. The history of the glasswork at Ettarp has been described by Hedin, 1950, Fogelberg, 1983 and in a book, "*Ettarps glasbruk. Familjen Haberman och dess halländska industriprojekt under 1700-talet*" published 2012. The founders – the Haberman family – came from Gothenburg but probably had its ancestry in northern Germany. In Sweden the members of the family worked as merchants or officials, one of them was, for a short period a member of the parliament. They were real entrepreneurs who founded a brickwork, an ironwork, a potash factory and a production

of thin wooden boards, “scaleboards” used in bookbinding.

According to the written sources the main production at Ettarps glasswork were bottles for export. It is known that glass from Ettarp was transported to Lübeck, Amsterdam, Bordeaux and to ports in Denmark and Norway. Finds from the two places where the glasswork has been located in Enslöv parish; Släggarp (1743–46) and Övre Hertered (1747–55), have also shown production of small medicine bottles, drinking glasses, jars, milk bowls (soured-milk bowls), glass pipes and buttons.

It has been estimated, from an examination of almost 93 kg of glass-shards, glass blowing- and melting waste from the industrial plant in Släggarp, that about 89,1 weight-percent of the glass used at Ettarp was simple green “high lime, low-alkali glass (HLLA) made from unrefined wood-ash and fine sand. This glass-type was primarily used in the production of bottles. Colorless glass was made at the glassworks from refined potash, pulverized quartz of good quality with additions of lime. This glass-type represented 8,2 weight-percent of our glass material and was used, for example to make drinking glasses. A mixed glass-type made from the sand that was used for the green bottle production, but with refined potash represented 2,3 weight-percent of the material. This glass composition was used in some drinking glasses and pharmacy/ medicine bottles. The only intentionally tinted glass-type in our material, with deep purple colour, was represented by 0,5 weight-percent. This glass had the same chemical composition as the colorless glass but to this glass an extra amount of manganese must have been added. We have found some fragments of small bowls made of that tinted glass. The glass technology of Ettarps glasswork was rather advanced: as the glass furnace probably in part was fired with peat

fuel and had an underground flue to provide the draught and ensure that enough air could reach the fire. At Släggarp, 1743–46 they had already begun to use closed crucibles in the production of the colorless glass. They also used special ceramic annealing vessels, that filled with glass products were put in the annealing furnace to cool down slowly. In somewhat later glassworks, rings of fire clay were placed on the surface of the molten glass in the crucible to avoid unwanted additions dropping into the molten glass. Our research has shown that this technique with rings made of fire clay was not yet used at Ettarps glassworks 1743–55.

Noter

Allmänt om våra källor använd litteratur och den projektgrupp som arbetat med Ettarps glasbruk: Noter och litteraturhänvisningar: har i denna artikel begränsats till det allra nödvändigaste. I boken Ettarps glasbruk, 2012 presenteras i anslutning till varje kapitel förhoppningsvis alla viktiga källhänvisningar när det gäller arkivfynd, använd litteratur och övrigt.

I den projektgrupp som forskat om Ettarps glasbruk och som har skrivit kapitel i boken Ettarps glasbruk 2012 har följande personer ingått: Arne Andersson, Håkan Håkansson, Ulf Håkansson, Pär Lindblad, Gunnar Olsson, Bo G. Persson, Gunilla Simonsson och Birgitta Wiman.

¹ Ettarps glasbruk, 2012 s.349–352, (Besiktning 1740 i Riksarkivet i Stockholm. Marieberg Manufakturkontorets arkiv N:1, Huvudarkivet D. Inkomna skrivelser vol. 165, 1739–40 samt fabriksberättelse i Manufakturkontorets arkiv N:3, Kamrerarekontoret, akt 198, Fabriksberättelser (Hallberättelser) 1736–42 N:o XIX, pag. 170–173).

² Skånska glasbruket och dess produktion har bland annat beskrivits i Noreen, S.E. & Graebe, 1964. Många produkter som tillverkades vid Skånska glasbruket återfinns i likartad utformning också vid Ettarps glasbruk liksom vid flera andra samtida glasbruk.

³ Som exempel på svårigheten att veta var glasföremål har tillverkats kan nämnas det arkeologiska glasmaterial från kvarteret Gesällen i Kalmar som beskrivs av Haggren 2015. Det är inte omöjligt att även glasföremål tillverkade vid Ettarps glasbruk skulle kunna finnas i detta material.

⁴ Blåaktigt glas från Ettarp nämns i en artikel av Hedin 1950 s. 55.

⁵ De data avseende strontium och zirkoniumhalter i grönt buteljglas vid Björknäs- och Åviks glasbruk som använts vid jämförelsen med glas från Ettarps glasbruk har hämtats från Kuisma-Kursula, 1999.

⁶ Callmer, 2003.

⁷ Mer om Steninge glasbruk finns i: Pris-courant 1876, Fogelberg, 1961, Glas vid Hallandskust 1989, Andersson, 1973 samt Andersson, 2001 s. 55–69.

⁸ Kristallslipningsföretagen i Halmstad har kortfattat behandlats i Aremar, 2002 s. 195–199, avsnittet »Männen från glasriket».

Litteratur

Andersson, C.M., »Steninge glasbruk», s.299–306 i *Harplinge en bok om hembygden. Andra delen*, Lahlholm 1973.

Andersson, C.M., Steningeboken När Steninge var egen kommun, Halmstad 2001.

Aremar, Sven, Ur folkmun och arkiv Läsebok om Halmstad, Kristianstad, 2002.

Callmer, Johan; »Fynd av glas och bergkristall från Bergagård, Slöinge socken, Halland», *Slöinge 1992–1996 Undersökningar av en boplats från yngre järnålder*, s. 108–121 Institutionen för arkeologi vid Göteborgs universitet 2003.

Ettarps glasbruk. Familjen Haberman och dess halländska industriprojekt under 1700-talet, Halmstad, 2012.

Fogelberg, Torbjörn, »Ur den halländska glasindustrins historia», *Halland*, Hallands museums årsbok 1961, s. 18–30.

Fogelberg, Torbjörn, »Ettarps glasbruk 1736–1756», *Halland*, Hallands museums årsbok 1983, s. 45–66.

Glas vid Hallandskust: en historik om Steninge glasbruk 1873–1917, ABF, Halmstad 1989.

Haggrén Georg »Glasfynden från kv. Gesällen», s. 242–266 i *Kvarteret Gesällen 4 och 25 samt del av Kvarnholmen 2:2, UV rapport 2014:93, Särskild arkeologisk undersökning*, Riksantikvarieämbetet 2015.

Hedin, Harry, »Hallands första glasbruk», *Vår Bygd*, Hallands hembygdsförbunds årskrift 1950 s. 52–56.

Kuisma-Kursula, Pirkko, PIXE and SEM studies of old Finnish and European glass and European oyster, *Ostrea edulis*. Akademisk avhandling, Helsingfors universitet, 1999.

Noreen, S.E. & Graebe, H. Det skånska glasbruket 1691–1760, Göteborg, 1964.

Pris-courant öfver Steninge glasbruks tillverkningar af släta, slipade och pressade glasvaror 1876, faksimil med förord av Bo G. Persson, Ystad 1991.

Wilhelm Bennet och Lars Arnell

Två profiler i den halländska landshövdingelängden

Av Björn Molin

Fd landshövding och statsråd, Havredal

Halland har sedan 1658 haft 40 landshövdingar. Nuvarande innehavare av ämbetet är Uppsalahistorikern Lena Sommestad. Själv var jag landshövding 1986–1997. Wilhelm Bennet (1728–1737) och Lars Arnell (1818–1823) är två profilerade namn i landshövdingelängden vars insatser i länet lyftes fram i denna artikel.

När Halland definitivt blev en del av Sverige 1658 efter freden i Roskilde, var det dags för den förste svenske landshövdingen att träda in på Halmstad slott. Det blev Bengt Christoffersson Lilliehöök. Han hade gjort en lång militär karriär och frekvent deltagit i striderna med Danmark. 1653 blev han kommandant i Halmstad och året därpå även vid Bohus fästning.

Christoffersson Lilliehöök var svårt »bläserad» efter de många krigsåren och hade därför svårigheter att leda länet. Han möttes dessutom av öppen eller dold motvilja från de delar av befolkningen, som alltjämt kände frändskap med Danmark. Huvuduppgiften blev att försvara Halland mot danska angrepp. Han avled 1665, ligger begravd i Abilds gamla kyrka och har ättlingar i rakt nedstigande led nu bosatta i Halland.¹

De halländska landshövdingarna under de följande två hundra åren har flera egenskaper gemensamt. De var alla av adlig börd eller hade adlats före eller i samband med ämbets-tillträdet. De hade med två undantag alla en militär bakgrund, flertalet med mångårig krigserfarenhet; flera befordrades i samband med utnämningen. Landshövdingarna var också ofta ledamöter av riksdagen under

samma tid som de innehade landshövdinge-ämbetet och då som adliga ledamöter på riddarhuset.

Under slutet av 1600-talet och början av 1700-talet var Halland en fattig och bortglömd landsända. De många krigen och gränskonflikterna med Danmark och den utdragna försvenskningprocessen hade satt djupa spår hos befolkningen. Vid denna tid var dessutom de naturliga förutsättningarna för den dominerande sysselsättningen, jordbruket, dåliga med magra jordar som gav låg avkastning, glesa hemman och vid kusterna utbredd sandflykt.

De första landshövdingarna tycks inte ha ägnat särskilt stor kraft åt utvecklingen av moderneringen. Försvaret av länet och underhållet till försvaret blev den viktigaste arbetsuppgiften.

Ett exempel är Wilhelm Bennets företrädare Axel von Faltzburg, som var 65 år när han tillträdde – eller köpte – ämbetet. När han avled vid 83 års ålder blev han den äldste i tjänst varande landshövdingen någonsin. Han tycks mest ha ägnat sig åt att i ämbetsberättelserna klaga över det eländiga tillståndet i länet och ondgöra sig över slottets bristande bekvämligheter och avsaknaden av uppskattning av hans tjänster.²

Wilhelm Bennet

Det är mot denna bakgrund som Bennet bryter av mot tidigare landshövdingar genom sin initiativkraft och sitt genuina intresse för länet.

Wilhelm Bennet (1677–1740) var av skotsk härstamning. Ätten invandrade på 1600-talet. Bennet var under lång tid i militär tjänst. Han deltog i slaget vid Poltava 1709 och i belägringen av Fredrikstens fästning.

Bennet kom att göra en historisk insats när han efter Karl XII:s död 1718 på sina officerskollegors vägnar uppvaktade den bortgångne kungens syster Ulrika Eleonora. Syftet med uppvaktningen var att förmå Ulrika Eleonora att i egenskap av blivande drottning avstå från det kungliga enväldet och återgå till ett konstitutionellt styrelseskick. Denna händelse, som kan sägas vara startpunkten för frihetstiden, finns ingående beskriven i Fredrik Lagerroths klassiska verk »Frihetstidens maktägande ständer».³

Bennet var 50 år när han 1728 installerade sig på Halmstad slott som landshövding. Han tycks genast ha gett sig i kast med utvecklingen av det halländska jordbruket. I sin ämbetskrivelse från 1730 redovisar Bennet ett antal åtgärder i syfte att öka avkastningen i jordbruket och förbättra levnadsförhållandena för bondebefolkningen.

Han uppmanar bönderna att övergå från vårsådd till höstsådd och plantera ek och bok. Han vill underlätta för kronobönderna att friköpa sina gårdar. Han vill förbättra byggnationen på landsbygden, hejda förruttnelsen av byggnader och det ökande antalet ödehemman. Han vill också påbörja odling av tobak och import av tobaksfrön.⁴

En annan fråga som Bennet engagerade sig i var havsfisket, som han betraktade som en alternativ försörjningskälla för bönderna i främst norra Halland. Han lät uppföra fiskestugor och manade bönderna – delvis förgäves – att bemanna fiskebåtarna.

Wilhelm Bennet, landshövding i Halland 1728–1737.

Redan några månader före sitt tillträde skrev Bennet till de ledande tjänstemännen på länsstyrelsen i Halmstad och initierade en kartläggning av det halländska jordbruket. Detta blev upptakten till det märkliga dokument som benämns Hallands landsbeskrivning.

Landsbeskrivningen är en sorts register över gårdarna i Halland med detaljerade uppgifter om åkermark (åkrar, ängar, kohagar), skogsmark och sjöar med fiske. Förteckningen innehåller också en beskrivning av gårdsbyggnaderna och deras kondition liksom namn på hemmansägare eller brukare. Den upptar också namn på övriga bosatta på hemmanet – hustrur, barn, tjänstefolk, backstugesittare – och anger vilka som erlägger skatt.

Registret är uppdelat häradsvis och inom varje härad sockenvis, hemman för hemman. Materialet förvarades i häradsskrivarearkivet. Landsbeskrivningen är ett för Sverige unikt dokument för sin tid och man kan föreställa sig vilket enormt arbete som ligger bakom.⁵

Vid sidan av landshövdingeämbetet deltog Bennet i riksdagens arbete under början av frihetstiden. Även där inspirerades han av sitt engagemang för det halländska jordbruket. Han fäste riksdagens uppmärksamhet på de halländska böndernas situation, både de självägande och kronobönderna, och rönte stor uppskattning från bondeståndets halländska ledamöter.

Historieprofessorn Sten Carlsson sammanfattar Bennets insats med orden: »Ehuru själv en ganska tillfällig gäst i landskapet gjorde Wilhelm Bennet från lokal synpunkt en större riksdagsinsats än någon halländsk riddarhusledamot före eller efter honom.»⁶

Bennet blev senare landshövding i Malmö. Den kände industrimannen Carl Bennet (Genting) är en av hans ättlingar.

Lars Arnell

Många landshövdingar har genom åren klagat över den kyliga, fuktiga och obekväma ämbetsbostad som erbjudits i Halmstad slott. Lars Arnells företrädare Josua Sylvander var en av dem. Han var inte heller förtjust över de försörjningsmöjligheter utöver landshövdingelönen som stod till buds i Halland.

Eric Hägge skriver ganska syrligt om Sylvander, och avslutar med en dråplig formulering: »denne kungatrogne uppkomling fick en önskedöd – slaganfall på en kungamidag.»⁷

Det var med Sylvander som Lars Arnell fick förhandla fram ett ackord för att få ta över landshövdingeposten i Halmstad. Ackord var vid denna tid mycket vanliga. Överenskommelsen med Sylvander kostade Arnell 6.666 riksdaler banco – ett skyhögt belopp om man beaktar, att en landshövdingelön vid denna tid var 1400 riksdaler. Arnell fick utfärda ett skuldebrev till Sylvander.⁸

Även Arnells efterträdare Claes Virgin var missnöjd med slottet som ämbetsbostad och

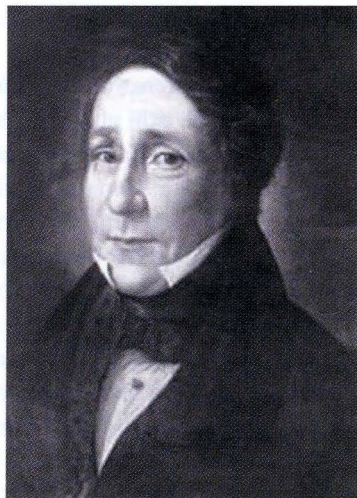
hans hustru klagade över rasslet från fångarnas kedjor när de rastades på borggården. Virgin ansåg sig ha en fordran på Arnell för bristande underhåll av ämbetsbostaden i form av husröta.

Lars Arnell var född 1781 och hade utsetts till landshövding i Jämtland 1817, men trivdes inte särskilt väl, och såg därför en möjlighet när ämbetet i Halland blev ledigt ett år senare. Han kunde inte omedelbart flytta in på slottet utan fick ordna en enklare bostad i staden.

Trots det blev ämbetsbostaden en ekonomisk belastning för Arnell. I landshövdingens uppgift ingick nämligen att hålla residenet i gott skick, vilket blev extra påtagligt inför ett kungabesök i länet 1820. Både Arnell själv och borgerskapet i Halmstad fick stå för betydande kostnader i samband med kungabesöket. Arnell klagar bl a över bristen på ved till uppvärmning av slottet.

Arnell var en ambitiös landshövding och han sökte snabbt bilda sig en uppfattning om tillståndet i länet och var ofta på resande fot. Han fann tillståndet ganska eländigt.

Det är också slående hur Arnells ämbets-

Lars Arnell, landshövding i Halland 1818–1823.

berättelse från 1822 liknar Bennets skrivelse nästan hundra år tidigare vad gäller beskrivningen av tillståndet i länet. Båda är ambitiösa och utförliga.

Förutsättningarna för jordbruket är dåliga, sandflykten ett problem. Missväxt och boskapsdöd utgör hot mot bondebefolkningen. Fisket utvecklas inte. Handeln är i avtagande på grund av fattigdomen hos köpmännen och stapelstäderna i uselt tillstånd (Bennet 1730).

Jordbruket är eftersatt, flygsandfälten ett problem. Boskapen saknar foder. Fisket utvecklas inte. Vägsystemet är uselt. Hamnen i Halmstad är i dåligt skick (Arnell 1822).

Skillnaden dem emellan är att Bennet ser förbättringarna komma – nedruttna hemman byggs upp, sådden förbättras och fisket tar fart, medan Arnell ser dystert på framtiden för länet. Kanske en spegling av de bådas olika kynne! I rättvisans namn bör dock sägas, att det halländska jordbruket på 1820-talet verkligen var utarmat.

Lars Arnell blev trots sina ambitioner aldrig riktigt bekväm med sin vistelse i Halland. I ett brev beskriver han Halmstad som den »sällskapslösaste fläcken i Sverige». Han sitter på slottet och lägger patients, och saknar värdshuset och spelklubbarna i huvudstaden och det intellektuella umgänget.⁹

Omdömena om Lars Arnell som landshövding skiljer sig åt. Mest positiv är Svante Dahlström. Han menar, att Arnell hamnade i ett svårt läge direkt till följd av kraven från Sylvander och eftersläpande skulder. Arnell får dock ett positivt bemötande i Halland och lämnar länet »med tungt hjärta». Dahlström summerar hans tid i Halland med orden »saldo i positiv mening» – en tragikomisk formulering med tanke på det fortsatta händelseförloppet.¹⁰

Eric Hägge är mindre positiv. Han betecknar Arnell som »devot» i relation till kungen och rådet, och noterar att Arnell finner tillva-

ron i Halmstad trist och att han har tankarna på annat håll. Han beskriver på något oklara grunder Arnell som »den siste gustavianen».¹¹

Den mest genomarbetade karakteristiken av Arnell återfinns i Karin Moniés nyligen publicerade bok »Inte bara Walter Scott». Hon skildrar en rastlös, orolig och bitvis olycklig person med ett ständigt återkommande problem: den privatekonomiska misären!¹²

Arnellns ekonomi var ansträngd redan före landshövdingetiden. Det handlade om reverser och borgensförbindelser av oklart ursprung. Tiden i Halmstad gjorde inte läget bättre. Han hade skulden till sin företrädare Sylvander och betydande utgifter för underhåll av slottet och för representation. Skulderna hos handelsmännen i Halmstad växte och förfallna skulder från tidigare gjorde sig påmind. Kanske kunde han låna mera, men skriver han, »i banken har jag nått mitt maximum och att gå dit förklädd under lånat namn leder till så förfärliga vinglerier att jag inte vill göra det.»

Efter tiden i Halmstad blev Arnell statssekreterare i krigsexpeditionen. Det var en tid med mycket arbete men också ett utsvävande liv. Kanske ville han ta igen för de trista åren i Halmstad. Det betydde samtidigt att de privata utgifterna liksom skuldsättningen ökade. Situationen blev alltmer ohållbar. Arnell sökte frenetiskt efter nya lånemöjligheter. Han hade nu sedan länge slutat betala sina räkningar, och kraven på betalning kom allt tätare.

I maj 1825 sprack bubblan. Skuldberget var nu oöverstigligt och Arnell ansökte om konkurs. I ansökan angavs att skulderna uppgick till 160.000 riksdaler banco, vilket enligt Monié skulle motsvara mer än 20 miljoner kronor i dagens penningvärde. Arnell hotades nu också av fängelse för obetalda skulder, s.k. bysättning.

Av rädsla för sina många kreditorer och inför risken att hamna i fängelse beslöt Arnell sig för att lämna landet. Året därpå dömdes Svea Hovrätt honom till två års fängelse för trolöshet mot gäldenärer. Han förbjöds att inneha offentliga ämbeten och eventuellt kommande inkomster skulle användas för att täcka skulder. Domen fastställdes av Högsta domstolen 1827.

Vid det laget hade Arnell bosatt sig i Åbo i Finland hos sin syster. Där drev han en bokhandel, ägnade sig åt översättningsarbeten och startade en lanthushållsskola. Även i Åbo uppstod senare ekonomiska förvecklingar och gamla skulder dök upp.

Om Lars Arnells ständiga bekymmer berodde på ohämmt spelbegär eller orsakades av olyckliga ekonomiska omständigheter är inte alldeles lätt att avgöra. Klart är att han inte var ensam att hamna i klorna på spelhus och ockrare.

En nyckel till förståelsen av Arnells problem och något av ett indirekt försvarstal återfinns i den av honom skrivna och 1825 anonymt utgivna »Huru skola bankrutten förekommas, vingleriet och ockret utrotas?» Han pekar där på ackordsystemet och det utbredda bruket av handel med skuldsedlar som en förklaring till de många bankrutterna.

Den mest träffande karakteristiken av Lars Arnell återfinns i den finländska biografien: »Ångerfull dog denna snillrike men lättsinnige man i Åbo 1856».

Summary

Halland became a part of Sweden in 1658 and ever since Halmstad Castle has been the residence of the county governor. In the first two hundred years the governors were all noblemen and had longtime military experience. This is an article about two of them, Wilhelm Bennet (1677–1740) and Lars Arnell (1781–1856).

Bennet had Scotch origin and had accompanied king Karl XII at his battlefields all the way to his death 1718. In Halland, Bennet focused on the development of agriculture which at the time was in a bad state with a mostly poor population.

Arnell was also an ambitious governor but he soon faced financial problems. After leaving Halland, his debt situation got out of control and he eventually was sentenced to prison. To avoid imprisonment he left Sweden and died 30 years later in Finland.

Noter

- ¹ Munthe, s. 137ff.
- ² Landshövdingeberättelser, s. 21ff och 329.
- ³ Lagerroth s. 13f. Episoden med Bennet och Ulrika Eleonora utgör inledningen till Lagerroths epokgörande arbete om frihetstiden.
- ⁴ Landshövdingeberättelser, s. 31–34.
- ⁵ Hallands landsbeskrivning, Hallands historia II, s. 159f.
- ⁶ Hallands historia II, s. 705.
- ⁷ Hägge, s. 59.
- ⁸ Monié s. 58.
- ⁹ Brev till biskop Wingård år 1822. Monié s. 82.
- ¹⁰ FGHÅ 1959 s.140ff.
- ¹¹ FGHÅ 1956 s. 70ff.
- ¹² Monié, s. 57ff. Skildringen av Arnells ekonomiska bekymmer bygger huvudsakligen på Monié's bok. Citat är om inte annat anges hämtade från Monié.

Källor och litteratur

- Landshövdingeberättelser från Hallands län 1705–1818. Hallands museiförening. 1998.
- Hallands historia. II. Från freden i Brömsebro till våra dagar. 1959.
- Hallands landsbeskrivning 1729. Del 1–4. Hallands museiförening. 1984–1990.
- Föreningen Gamla Halmstads årsbok (FGHÅ) 1956 (Hägge), 1959 (Dahlström).
- Dahlström, S., Lars Arnell. Bidrag till hans biografi. Åbo 1948.
- Hägge, E., Boken om Halmstad. 2 uppl. 1987.
- Lagerroth, F., Frihetstidens maktägande ständer. Sveriges Riksdag. Band V. 1934.
- Monié, K., Inte bara Walter Scott. Lars Arnell – översättare, spelare, landshövding. 2013.
- Munthe, C., Lilliehöökarna. Släktöden under ett halvt årtusende. 1975.

Hushållningssällskapet i 1800-talets Halland

Ideer – initiativ – handling

Av Catharina Svala

Docent i lantbruksvetenskap, Laholm

År 2012 firade *Hallands läns Hushållningssällskap* 200 år. Denna artikel behandlar de första hundra åren och bygger på material ur jubileumsskriften »1812 – 2012 – 2212» som gavs ut i samband med jubileet.

Hushållningssällskapet (HS) verkade initialt för inrättande av brandförsäkringar, banker och skolor för att alltmer fokusera på jordbruk med initiativ som plöjningstävlingar, lantbruksmöten, rådgivning och småningom lantbruksskolor. I ett halländskt perspektiv är det näst intill hissnande hur fort utvecklingen kunde ske. Under HS första 50 år gick länet från att vara fattigt och ointressant till att bli exportör av spannmål! Spannmålshandeln gav i sin tur behov av fungerande hamnar vilka utvecklades i Halmstad och Varberg. Handeln och industrin inom länet var dock fortfarande blygsam. Befolkningen växte utan att nya sysselsättningar tillkom. Vid sekelskiftet 1900 fokuserades alltmer på intensiv produktion på små gårdar. Hushållningssällskapet blev en central part som fördelare av egna hemslänemedel.

Lite förhistoria till Hallands läns hushållningssällskaps bildande

Efter stormaktstiden, då Sverige förlorat kornbodarna i Baltikum, var landet inte självförsörjande på mat. Under 1700-talet togs flera initiativ för att förbättra lantbruket. *Patriotiska sällskapet* var ett organ som tog initiativ för att förbättra landets försörjningssituation och fungerade inledningsvis som

ett »hushållningssällskap för hela landet». Centralt politiskt togs även initiativ för att skapa länsvisa organisationer. *Gotlands läns hushållningssällskap* var först ut 1791. Därefter bildades hushållningssällskap i de olika länen under första halvan av 1800-talet. *Hallands läns hushållningssällskap* bildades år 1812. Sedan 1850 finns hushållningssällskap i alla län som arbetar för utveckling av lantbruks- och landsbygdsföretagande genom rådgivning, forskning och försök.

Lantbruksakademien som skapades år 1811 fungerade initialt som gemensam huvudorganisation. Sedan 1948 är hushållningssällskapen samordnade i *Hushållningssällskapens förbund*. De arbetar i gränslandet mellan privat och offentlig sektor och är politiskt oberoende. Juridiskt sett är de att likna vid akademier och stiftelser. Begreppet hushållning avser hushållning med landets och naturens resurser för bästa möjliga utfall för bonden och landet. Det är ett högaktuellt ämne även idag, hur vi ska kunna försörja en växande befolkning på en begränsad planet.

Halland omtalas i början av 1800-talet som fattigt, på tillbakagång och med ett stigande antal ödegårdar. Förklaringen ligger till stor del i Hallands övergång från Danmark till Sverige i mitten av 1600-talet. Under den danska tiden var Halland viktigt bl.a. för järnproduktionen, vilket flera orts- och gårdsnamn skvallrar om. Hishult (Isen-hult) fick namn efter »eisen», som betyder järn. Järnet framställdes från myrmalm. Hela Hishults socken var så viktig att den under en tid

var ett eget län i den danska administrationen. Från Sorö kloster på Själland finns nedtecknat att det producerats järn vid gårdarna Järnlycke och Järnmölle utanför Varberg. När så Sverige med sin malmrika bergslag tog över, så gick Halland från att ha varit viktigt och centralt, till att bli relativt oviktigt och perifert. Halland var inte känt för sitt jordbruk och de tillgångar som fanns här var inte viktiga för det svenska riket. Hamnarna i Halland var dock viktiga för Sverige, mest för att ha politisk kontroll.

Från 1700-talet finns olika beskrivningar av hantverk. I Kungsbackaregionen i norr var allmogen känd för möbeltillverkning. Speciellt i Lindome socken producerades möbler som soffor, stolar, bord, skänkskåp, vagnar och smiden, ofta på beställning och inte sällan långväga ifrån. En orsak till denna hantverkstradition var en betydande kustsjöfart i hela norra delen av länet som gav möjligheter till försäljning och beställning av olika varor. De så kallade »kaptensgårdarna» är en rest från denna period. I Knäred och Hishult producerades korgar och laggkärl som såldes bl.a. till Skåne. Över hela länet och särskilt i södra halvan fanns ett omfattande textilhantverk baserat på ull och lin. Allmogen producerade filtar och kläder. Flera resenärer som beskrivit landskapet vittnar om att priserna på textilvarorna ofta var låga och kvaliteten varierande. Man kan misstänka en viss överproduktion. Jordbruket var dock eftersatt och produktionen knapp. Länet var beroende av spannmål utifrån.

Stad – land

År 1812 fanns cirka 76 000 invånare i länet, varav endast cirka 4 000 i de fem i städerna. Handeln fick enligt lag enbart ske innanför stadsgränsen eller vid speciella årligen återkommande marknader. Våxtorps och Sjönevads marknader är en rest från detta, då landsbygdens folk kunde sälja produkter som

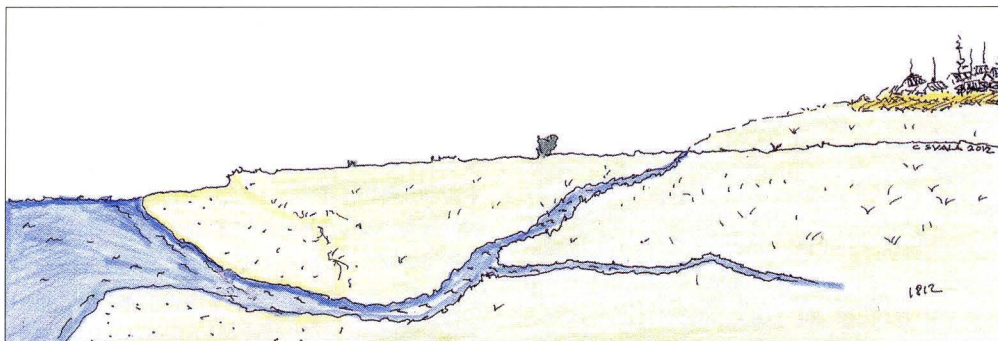
vadmal, strumpor, bindtröjor, bord-, säng-, och hästtäckan och golvmattor. Samtidigt kunde de köpa förnödenheter som inte kunde produceras på den egna gården. Marknaderna var särskilt viktiga i södra Halland, där ylle- och korghantverket var viktigt och där dessa produkter lämpade sig väl.

Armén var också en viktig avnämare för yllet. Under kriget mot Ryssland 1808–1809 gick hela den svenska armén i halländska sockor. Inköpen kan ses som ett tidigt nödhjälsarbete för det fattiga södra Halland.

Jordbrukets organisation

Jordbruket bestod i huvudsak av tre markslag; åker, äng och utmark. Åkern som var den minsta andelen av marken låg vanligtvis i anslutning till byns gårdar som låg i en klunga eller rad i anslutning till bygatan. Flera familjer kunde dela på en gård. Principen för markdelningen var att alla skulle ha del i byns alla olika resurser. Inägomarken, dvs. åker och äng, var delad i många olika lotter och avgränsades mot utmarken med stängsel. Djuren hölls på utmarken. Utmark, vatten, fiske, skog, torvmossar, grustäckter mm var tillgångar som man hade del i, i förhållande till gårdens storlek. Betet hindrade att utmarken utvecklades till skog.

I byalaget bestämdes viktiga tidpunkter för när olika aktiviteter skulle ske för själva odlingen, bl.a. tidpunkter för sådd och slåtter. Det var bonden/mannen som var knuten till jordbruksmarken och gården och han hade rösträtt på byastämman. Varje bonde med familj skulle bidra i relation till sitt ägo-innehav, men odlade och skötte själv sin åker och sin äng. Målet för jordbruken var en säker produktion för självhushållning, inte en maximering! Utvandring och arbetsvandringar skedde för Hallands del till Danmark och till Bohuslän i samband med att sillen gick till samt till Skåne under tröskperioden på vintern. Det fanns vid inledningen av

År 1812 var stora delar av det halländska landskapet vidöppet. Byn låg samlad på lite högre väl-dränerad mark med den ingärdade åker- och ängsmarken nära byn. Mot havet var stora arealer strandbeten och det som idag är skog var då betad hedmark. Djuren fördes i vall utanför byns ängar och åkrar..

1800-talet en del ödefält som övergivits av olika skäl och som återgått till att bli utmark. Arbetet med stängsling, väghållning, gemensamma funktioner som eventuella kvarnar, malkölnor med mera var fördelat på de olika bönderna. Särskilt stängslingsansvaret var betungande.

Åkerarealen år 1812 var ca 22 000 ha mot idag ca 140 000 ha. Odlingen baserades på principen »äng är åkers moder», där ängen försåg åkern med näring. Djurens vinterfoder kom från ängen. Gödseln från djuren var förutsättning för odling på åkern. Växtnäringen samlades så att säga upp via djuren som på sommaren betade i utmarken och fick ängsfoder på vintern. Djuren vallades på utmarken under dagen och togs hem till gården under natten. Gödseln samlades på gårdsplanen eller i stallet och lades på åkern. Urinen gick däremot nästan helt förlorad. Växtföljderna var oerhört enkla, ofta med spannmål år efter år. Skördeutfallet för spannmål var cirka 2 gånger utsädet, i bästa fall 3 mot idag 20–50!

Varje bonde ägde sina djur. Dessa fördes via vallgatan ut till bete på utmarken. Efter skörd och slåtter kunde djuren få beta på åker eller äng efter ett strikt system som förhandlades fram i byalaget. Några enstaka kor per

gård var vanligt. Även den mycket fattige backstugusittaren kunde ha en ko som då fick beta på vägrenar och övrig mark. De var relativt små djur av lantrastyp, för Hallands del troligen av liknande typ som den så kallade smålandskon. Även hästarna var av lantrastyp, närmast att jämföra med islandshästar och russ. Svinen kunde ibland få gå relativt fritt, speciellt i ollonskog. Enligt Linné-lärjungen Pehr Osbeck, som var kyrkoherde i Hasslöv på 1700-talet, så skedde korsningar mellan vildsvin och tamsvin. På en del håll hade man problem med varg.

Gårdarna låg vanligtvis samlade i bycentrum omgivna av inägorna, dvs. åkrar och ängar som var omgivna av stängsel. Bygatan och andra vägar igenom inägorna hade stängsel på var sida. Man fick inte gena över åker eller äng. Det beskrivs att »åkerfälten prunka med säden förkväfvande ogräs, såsom holarbäckor, åkersenap, pilört, gråbo och den besvärliga kvickroten». »Holabäckor» eller »hålábäckor» är en halländsk benämning av gullkrage. Ett ryskt fartyg strandade på 1700-talet vid Hålabäck norr om Halmstad. Det var lastat med spannmål. Allmogen tog naturligtvis vara på så mycket spannmål som möjligt och använde det även som utsäde. Så introducerades gullkragen på västkusten.

Hallands läns hushållningssällskap bildas

Försörjningsfrågan var prekär både i Halland och i Sverige i stort. Politiken var inriktad på handel och export av metaller och tjära. Gustav III ifrågasatte denna starkt handelsinriktade politik. Han lät sända ett brev till landshövdingarna i de olika länen med frågan om det var möjligt att göra landet självförsörjande på mat, i huvudsak spannmål. År 1810 infördes en särskild post till jordbruket i rikets budget. Troligen var detta startskottet för det som sedermera ledde till bildandet av Hushållningssällskap i de olika länen. Initiativet kom från godsägare, ofta med stöd av landshövdingen och inte sällan lärare vid högskolor och universitet. I Halland fanns dock inga sådana skolor.

Hallands läns hushållningssällskap bildas på initiativ av dåvarande landshövding Josua Sylvander tillsammans med några godsägare, präster, borgmästare, stadsbor och två allmogemän. Stadgarna fastställdes av Kungl. Maj: t den 24 juli år 1812. Stiftarna skrev, att »*med benägenhet mottagas alla för redlighet och fosterlandskärlek kände svenske medborgare såsom inom Hallands län, af hvad stånd och klass de vara må, hvilka ega vilja att med sina insigter eller förmögenhet gagna denna inrättning*». Organisationen var i grunden demokratisk och i Halland gick man på sätt och vis före genom att inledningsvis även bjuda in allmogen. På andra håll var medlemskapet inledningsvis förbehållet adelspersoner och motsvarande. Medlemsavgiften var 3 riksdaler o 16 shilling. Inledningsvis var den lantbrukande allmogen avvaktande trots att de av Förvaltningsutskottet (FU) utsedda lantbruksrepresentanter från socknarna inbjöds som medlemmar utan krav på medlemsavgift.

Syftet med Hushållningssällskapets arbete skulle vara att »*sprida upplysning angående*

såväl jordbruk, ladugårdsskötsel, skogshushållning, trädplantering, byggnads-, stängsel- och eldningssätt mm som har gemenskap med den yttre eller inre landthushållningen, som ock handel, handaslöjder och fiske.»

I samband med starten formulerades åtta områden som man måste ta i tu med direkt. Dessa var:

1. Folkupplysning. På många håll deltog hushållningssällskapet i olika engagemang för inrättande av folkskolor
2. Uppodling av jord
3. Flygsand. Ensidig odling och överbetning ledde till jordflykt då de lätta sandjordarna »bläste iväg» under soliga torra vårdagar
4. Skogsodling och trädplantering, för att binda sanden och hindra vindarna, för att ge ved och virke samt småningom även trädgårdsträd och buskar
5. Ylle- och lintillverkning
6. Saltsjöfiske
7. Stödja landshövdingens initiativ till utbyggnad av Halmstad hamn och sjöfart från samtliga halländska städer/hamnar. Strukturera handeln och motverka sk »*genantborgare*» som bodde på landet och sålde varor okontrollerat i staden. De var tvungna att bosätta sig i staden om de skulle bibehålla sin rätt till handel i staden.
8. Uppmuntra humle- och fruktträdsplantering samt inskränkning »*af brännvinsbränningen under Juni, Juli och Augusti, då sådan tillverkning icke föranleddes af behovet för kreaturs utfodring*» (Kraftfoder till mjölkarna var i huvudsak drank. På sommaren när korna gick på bete behövdes inget kraftfoder menade man)

Initiativ och resultat de första hundra åren

Under HS allra första tid kan nämnas att på initiativ av Wrangel vid Sperlingsholm, som även var med i FU, restes år 1828 en minnes-

sten av slaget vid Fyllebro. Det var kanske inte ett så väsentligt initiativ i våra ögon, men då var det kanske viktigt för den halländska självbilden.

De första 35 åren var skakiga med synnerligen varierande aktivitetsnivå. Därefter tilltog verksamheten. De utmaningar man såg var behov av kapital, dvs. lån till hantverkare som startbidrag liksom för torpare och hemmansbrukare för att sätta igång odlingsföretag istället för att göra *»intrång i städernas näringsfång, utvandra på arbete i andra län, hästhandel med mera»*. Man uppmuntrade till enskifte genom belöningar till dem som genomförde detta.

Halmstad sparbank bildades på initiativ av HS år 1835. Man medverkade även till att bankrörelse kom igång i Falkenberg och Varberg. Med medel från bankverksamheten stimulerades även tillkomsten av *»småbarnsskolor»* (folkskolor) i Halmstad, Varberg och Kungsbacka.

Efter en inaktiv tid genomfördes år 1845 en omorganisation där fokus på jordbruksfrågor förtydligades och filialavdelningar skapades ute i länet. Landshövdingen skulle inte längre med självklarhet vara hushållningssällskapets ordförande! Bakom initiativet låg Peter von Möller på Skottorp och Fredrik Brummer på Fröllinge. Landshövding Adolf Patrik Lewenhaupt hade vid sitt tillträde år 1845 betonat att, *»Allmogen i Halland saknar icke industriell näringsförmåga; men önskligt vore att den mera ville vinnlägga sig om jordbruket»*. Här anar vi en diskussion kring frågan om vad en bonde egentligen skulle fokusera på, dvs jordbruk! Inte handel och hantverk.

Efter nystarten utmärker sig en handfull personer. De är Peter von Möller på Skottorp och Dömostorp, Fredrik Brummer på Fröllinge, Henning Gustav Wrangel på Sperlingsholm och Wrangelsro och Isak Reinhold Wallberg i Halmstad, som drev gårdarna

Vapnö, Heagård och Slottsmöllan samt landshövdingarna Claes Virgin och Adolf Patrik Lewenhaupt på Sperlingsholm.

De kreativa godsägarna Peter von Möller och Fredrik Brummer var ordförande och vice ordförande kring mitten av 1800-talet. De bör omnämnas för sitt samarbete och olika initiativ där de integrerade olika förnyelseprojekt dels på de egna gårdarna och dels genom HS verksamhet. Deras kreativitet satte tydliga spår som gav inspiration i allt vidare cirklar. Peter von Möller var verksam som sekreterare eller ordförande i HS under 40 år fram till 1883. Verksamheten inom HS blev under den tiden mer planmässigt organiserad och det återfinns småningom alltfler lantbrukare som förtroendemän i FU.

HS engagemang kring mitten av seklet gick alltmer från allmänna frågor som banker, skolor, försäkringsfrågor och liknande mot en riktad jordbruksrådgivning med ökade initiativ för dränering, plöjningstävlingar med teknikdemonstrationer, mejerietableringar med mera. Direkt till jordbruket utvecklades försäkringar för hagelskador och djurförsäkringar samtidigt som djursjukvården blev generell med en samlad distriktsveterinärorganisation.

Politikens inriktning på riksplanet hade från början av seklet ändrats från fokus på handel och merkantilism till en mer fysiokratisk hållning med fokus på allmogejordbrukets betydelse och gynnade nu lantbruket och landsbygden. Tanken att ett lands välstånd byggde på ett fungerande lantbruk hade småningom slagit rot i Sverige. Utan grundläggande försörjning av mat kunde inte heller handel och industri blomstra. Utan landsbygden utvecklades inte städerna. Med en trygg matproduktion kunde människor friställas till annan sysselsättning. Med fungerande städer och industri fick lantbrukarna en marknad att sälja sina varor på.

Plöjningstävlingar, lantbruksmöten och premier för att sprida kunskap

Redan 1838 hölls länets första plöjningstävling på Dömestorp. Vid plöjningstävlingen kunde allmogen träffas, se nya moderna plogar och redskap samt studera jordbruket på Dömestorp som då drevs av Möller på Skottorp. Tävlingsmomentet syftade till att ge spänning och engagemang och att i samband med själva evenemanget inspirera till mekanisering och ny teknik. Idén var mycket god och det hela utvecklades till olika former av lantbruksmöten.

Idén till plöjningstävlan kom från Georg Stephens som bjöds in till Halland för att analysera lämpliga torrlägningsföretag, dvs. dikning av åkermark, men FU tvekade om vilket konto som skulle belastas med hans lönekostnad. Slutligen tog landshövdingen kostnaden och bjöd in honom på egen risk. Han hade engagerats av lantbruksakademien för att arbeta för bättre teknik, dränering och avvattnings.

Redan år 1845 hölls länets första Lantbruksmöte på Dömestorp. Där talade bl.a. Edvard Nonnen som initierat Sveriges första lantbruksskola på Degeberg i Skaraborg och var en förespråkare för täckdikning. Då användes ris och grov sten men snart utvecklades tegelrörstekniken. Tegelrör började snart tillverkas i Halland. I samband med lantbruksmötet visades och såldes även »moderna» hästar och nötkreatur.

Lantbruksmöten hölls efterhand regelbundet på olika platser i länet och med större gemensamma länslantbruksmöten vartannat år fram till och med 1886 då ett större möte hölls i Halmstad i samband med järnvägsinvigningen där. Vid mötena hölls föredrag och för tiden viktiga frågor togs upp till diskussion. Under mötet i Varberg år 1867 diskuterades t.ex. »ångbåtskommunikation för export av lantbruksprodukter» Man var missnöjd med fraktsatserna för spannmålsexpor-

ten och med förhållandena för de djur som importerades.

Specialutställningar av olika slag hölls kring trädgård, fiske, smör med mera. HS lämnade bidrag till Sveriges deltagande vid världsutställningarna i Wien 1873 och Fiskeutställning i Berlin 1880. Duktiga lantbrukare kunde få bidrag för att visa upp sina produkter vid olika utställningar utanför länet som exempelvis i Göteborg. Mot slutet av seklet minskade frekvensen av lantbruksmöten och utställningar. Premieringar av hästar och nötkreatur fortsatte dock med årliga evenemang.

Till allmogejordbruket delades småningom, premier och belöningar ut för nyodling, hägnad, utökning av ladugården från 3 till 8 väl underhållna boskap, skogs- och fruktträdplantering, biskötsel, linne- och yllevävning, och undervisning av allmogens barn. Man införskaffade skrifter som delades ut till lärare och lantbrukare, exempelvis 150 ex av »*Den kloke och förståndige fårgubben*» och lika många av en skrift om skogsodling från Jönköpings läns hushållningssällskap.

Med stöd från HS anställdes småningom veterinärer i länet. Den förste var en dansk »*sandplantör*» som hade påbörjat en djurläkarutbildning i Köpenhamn och som 1828 med stöd från FU fick tjänstledigt och kunde fullfölja sin utbildning. År 1844 tog FU ett liknande initiativ då en lantbrukarson från Eftra fick 200 riksdaler i lån till veterinärutbildning mot att han sedan tog plats som djurläkare i länet.

Förmedling av statliga stöd till uppodling efter skiftesreformerna

HS lyckades erhålla statligt stöd för förmedling av odlingslån i samband med bl.a. skiftesreformerna enskifte och laga skifte. Syftet var att inspirera till uppodling av utmarkerna och införande av modern växtföljd där vallen ingick i odlingen. HS köpte in gräsfrö och

linfrö som förmedlades till odlare. I samarbete med *Kungliga Skogs- och Lantbruksakademien* (KSLA) förmedlades gräsfrö av det nyutvecklade timotejgräset samt klöver och rajgräs till provodling. Man uppmuntrade handel med fröer. Wrangel på Sperlingsholm odlade, visade och förmedlade kunskap om odling av nya sorter. 2400 lärkrädsplanter köptes in och delades ut för plantering av tidigare utmarker.

Som ett resultat av skiftesreformerna fick gårdarna en bättre arrondering, dvs. en förbättring av åkrarnas storlek och läge i förhållanden till varandra. Som ett resultat kunde växtföljdsjordbruket införas. Den tidigare mer ensidiga spannmålsodlingen ersattes av omväxling av grödor och odling av nya grödor som potatis, vall, rovor och trindsäd (ärtor och bönor). Detta var särskilt gynnsamt på Hallands sandiga jordar. Godsen började köpa in guano som gödning. HS propagerade för gödning med tång och grön-gödning som alternativ till trädan. Även raps hade provodlats på några platser. HS initierade geologiska undersökningar för att utvärdera var det fanns mägerl, dvs. kalkhaltig lera. Åren 1860–1880 spreds mägerl på cirka 40 000 ha i Halland!

Mägerlingen visade sig dock på sikt ohållbar och redan under 1870-talet introducerades handelsgödsel, så kallad »artificiell gödning». Användningen av olika handelsgödselmedel spreds snabbt från de större gårdarna till de mindre. Kemiska kontroller av kvaliteten behövdes då det förekom att handlare fuskade med preparaten. I samarbete med KSLA beslöt man om en *Agrikulturkemisk station i Halmstad*. Av liknande anledning initierades även frökontrollstationer. Inledningsvis hade man från HS anställt fyra personer med ansvar för var sin del av länet att kontrollera kvaliteten på såväl gödningsämnen som utsäde. Den kemiska stationens verksamhet kom igång under 1870-talet och

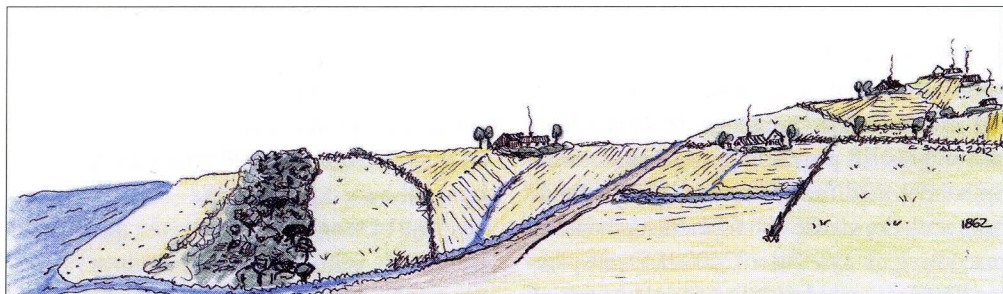
Frökontrollen blev stationerad i Halmstad år 1893.

Ett mått på hur spannmålsodlingen förbättrades från inledningen av 1800-talet är att man i mitten av 1800-talet hade gått från brist till export. Åren 1857–1859 utskeddades 99.914 tunnor spannmål från hamnarna i Halmstad och Varberg! Dessutom såldes spannmål direkt till Göteborg och Båstad. Det var främst havre som gick till Londons hästar. Havren var kraftfoder till draghästar, dvs. en tidig bioenergigröda. Englands tidiga urbanisering och industrialisering krävde transporter.

År 1855 hade ett nytt förslag till stängsel-förordning kommit från staten. Jordbrukets förändring på grund av de pågående och på många håll genomförda enskiftena och laga skiftena, innebar att systemet med bete och vallning till de gemensamma utmarkerna inte längre fungerade. Gårdar hade flyttats ut på utmarken och varje jordbrukare hade i högre grad sina djur hemma på sin mark. Detta medförde att traditionen att stängsla ut djuren från odlingsmarken måste förändras till att stängsla in djuren på betesmarken! Ansvaret att freda sin odling från betande och bökande djur ändrades till ett direkt ansvar för varje djurhållare att kontrollera sina djur. Diskussionen pågick lokalt och i bondeståndets kammare i riksdagen innan den nya lagstiftningen kunde genomföras under 1860-talet. Det blev en stor förändring som i sin tur ledde till att det blev intressant att odla sitt foder och att vullen blev en självklar del i växtföljden.

När gårdarna flyttades isär och djuren hölls inom stängsel underlättades trädgårdsodlingen. HS propaganda tillsammans med utdelning av fruktträd inspirerade säkerligen. År 1855 fick HS även en donation av stads-mäklaren E C Thomée för att stimulera biskötsel och trädgårdsodling.

Skiftesreformerna innebar att en del går-

År 1862 efter enskifte och laga skifte var många gårdar flyttade från bykärnan. Lantgårdarna hade nu fått sina marker samlade i anslutning till själva gården. Diken och utträtade bäckar ledde bort vattnet från odlingsmarken. Jordbruket var nu organiserat med växtföljd med flera olika grödor efter varandra där även vall och bete ingick. Djuren stängslades in på betet. Skog och trädridåer var planterade för att hindra jordflykt och vinderosion.

dar flyttades från bycentrum ut i landskapet. I första hand flyttades de byggnader man redan hade, och de byggdes sedan åter upp i traditionell form, vanligtvis slutna kringbyggda gårdar. Dubbelt utflyttningsbidrag kunde ges om gården byggdes upp i sten. Detta erbjudande fick dock inget större genomslag initialt. Det gick så mycket fortare att bygga upp likt det gamla av det material som man hade med sig. Det var ett stort projekt för de gårdar som flyttades att både flytta gården och att ofta även bryta ny mark i tidigare utmark. Byborna hjälptes åt med byggandet. Känd teknik och kända material var ett säkert val. Själva jordbrukandet fick gårdens eget folk ansvara för. Förändring av byggnadsskicket kom i nästa skede då de nya förutsättningarna för jordbrukandet gav avkastning och behov av förändring av gårdens organisation och nya byggnadsformer.

HS stödde nyodling av utmarker med lån och bidrag liksom avvattnings/dräneringsföretag och flygsandsplanteringar. HS bidrog med täckdikningsplaner och samordnade avvattningsföretag. Det halländska vidöppna landskapet med myrmarker, ljunghedar och flygsandsfält fick nya inslag med spridda gårdar och spirande skog och trädridåer. I södra delen av länet bröts småningom den öppna linjen mellan stranden och jordbruks-

marken med trädplanteringar. Inte sällan organiserades trädplanteringen med hjälp av skolbarn. I början av 1890-talet hade »Mosskulturforeningen» fått bidrag från HS för att initiera odling på moss- och myrmarker.

FU lyckades få statligt stöd till flygsandsbekämpning genom sådd och plantering med tall, salix, sandrör mm. HS fick förtroende i bygden och småningom även privata donationer till flygsandsbekämpningen, dels genom penningmedel, dels genom förmedling av skogsplantor från exempelvis Stjernarp och import från Skottland.

Från byalag till föreningar

Det fanns ingen motsättning mellan jordbrukets föreningsrörelse, de kooperativa krafterna och hushållningssällskapen. I och med skiftesreformerna minskade byalagens betydelse, men traditionen att gå samman i olika konstellationer för olika aktiviteter fanns kvar. Byalagets tradition levde t.ex. kvar i nya föreningar för avelsdjur (hingstar, tjuvar och galtar), gemensamma maskiner som plogar och tröskor, mejerier samt så småningom gemensamma fryshus.

Torrläggningföretagen organiserades så att olika intressenter fick betala andelar, vanligtvis i form av aktier. HS bidrog med planering, organisation och med ekonomiska

medel i form av bidrag och lån. För de mindre lantbrukarna bidrog HS med ersättning till Statens lantbruksingenjör för att upprätta dikningsplaner med täckdiken och »avloppsdiken» (De hette så men känns nu som fel benämning).

Under mitten och slutet av seklet genomfördes ett flertal större torrläggingsföretag. Stensån i södra Halland sänktes och rätades ut så att 130 hektar ny odlingsmark tillkom. I Gällinge erövrades cirka 300 ha och i Wiske härad täckdikades cirka 600 hektar! En handfull dikningsförmän var verksamma i länet. De var anställda genom HS och finansierades dels med HS egna medel, dels med andelar inom ramen för de olika projekten.

Bekämpning av ollonborrar och försäkringar vid hagelskador

Mot slutet av 1800-talet organiserades och fördelades medel för att bl.a. bekämpa ollonborrar. Tusentals liter ollonborrar samlades in i samband med svärmningen för destruktions! För en liter ollonborrar betalades 6 öre. Finansieringen skedde med 50% av direkta statsmedel, 25% av respektive kommun och HS med 25%.

HS var även med att initiera hagelskadeförsäkringar. Man lämnade även ett lån till inrättning av en pudrettfabrik i Varberg år 1866 som gjorde torkat gödsel av humanfekalier (bajs). Man var med och initierade meteorologiska stationer på fyra platser i länet år 1884 och därmed även kontinuerlig väderstatistik.

Förbättring av får-, ko- och hästaveln

År 1819 inköpte HS 20 islandsfår som placerades på Biskopstorp för att förbättra fåraveln och ullkvaliteten. 1824 fick man ytterligare 8 får av staten. Fåren respekterade dock inga stängsel och rymde oupphörligen. Man fick småningom ge bort dem till olika bönder. Istället importerades på 1830-talet Cheviot-

får från Skottland. HS bedrev förlagsverksamhet med ull i samarbete med fabrikörs Wallberg i Halmstad, det som utvecklades till Wallbergs fabriksområde, därstädes. Ull lämnades ut för hantverkslöjd och togs åter som halvfabrikat och färdiga produkter.

Mot mitten av seklet ökade intresset och initiativen för mjölkproduktion. Flera större gårdar som Skottorp, Dömostorp, Hjuleberg och Sannarp hade både börjat importera avelsdjur och fokusera på växtföljder med syfte att optimera kornas foder. Möller var en aktiv föregångare såväl hemma på sina gårdar, som genom HS. Med statliga medel skapades två stamholländerier (avelsgårdar) baserade på importerade ayshirekor med två tjurar och tjugo kor vardera på Heagård och i Kvibille. HS menade i en skrivelse till Kungl. Maj:t att de lokala korna var förhållandevis goda mjölkproducenter med en avkastning på ca 1000 liter/år. Förädling med ayshire skulle dock kunna öka avkastningen ytterligare. Efter förebild från Danmark och Hvilan i Skåne etablerades kontrollmjölkningssystemet. Mot slutet av seklet var en produktion på 2000 liter mjölk per ko och år möjlig (idag ca 10 000 kg).

För att förbättra aveln medverkade hushållningssällskapet till att tjur- och hingstföreningar bildades ute i länet så att den mindre jordbrukaren fick direkt del i avelsarbetet. Det gällde att hitta moderna raser som passade halländska förhållanden. Försöket med de rymningsbenägna islandsfåren var inte så lyckat och man kan tänka sig att det pratades på bygden. Föreningarna kunde ansöka om bidrag och lån till inköp av avelsdjur. Samtidigt köptes avelsdjur in av HS för att säljas till jordbrukare i länet i samband med de redan förekommande auktionerna. Mejerietableringar började nu förekomma vid storjordbruken. Hästarna ersatte oxarna som dragdjur i lantbruket. Problem med lungsjukdom bland kreaturen och roots (agresiv

mugg) på hästarna hade förekommit. Försäkringsmöjligheter och gemensamma ansträngningar från HS och veterinärt håll kunde bemästra sjukdomsutbrotten.

HS anslog medel till att köpa in hingstar från Norge, Skåne och Öland. År 1880 köpte HS sex stycken ardennerhingstar och 1882 ytterligare fyra hingstar och 29 stoföl vilka såldes på auktionerna i Varberg och Halmstad. Nötkreatursaveln uppmuntrades på likartat sätt med inköp av avelsdjur som sedan såldes med mindre förlust på auktioner. Inköp av avelsdjur uppmuntrades bl.a. med räntefria lån till mindre jordbrukare. På Skedala drevs ett schäferi med stöd från HS och på Heagård drevs »Stamholländeri» fram till 1876. År 1868 visades en ko från Heagård vid lantbruksmötet i Stockholm. Hon mjölkade då 5496 liter/år, vilket omnämndes speciellt i HS hundraårsberättelse.

Andelsmejerier, länsmejerska och rådgivare

Från mitten av 1860-talet understöddes utvecklingen av bymejerier genom både utbildning och lån. År 1866 gjordes en studie kring bymejeriers inrättande, fokus flyttades från godsen ut till de mindre jordbrukarnas djurhållning. Den första mejeriassistenten anställdes 1872. År 1876 besattes tjänsten av en länsmejerska, Palla Nilsson. HS uppmuntrade den nya formen »andelsmejeri» som alternativ till bolagsformen. Kring sekelskiftet 1900 fanns närmare 70 mejerier i länet varav 30 var andelsmejerier och enbart 8 var herrgårdsmejerier. Kooperationstanken hade fått fäste i länet.

HS stödde schäferiet på Skedala genom att köpa in bagglamm för försäljning vidare ut i länet. Intresset var lågt och man konstaterade att fåraveln inte längre var viktig för länet. Istället försökte man inspirera till förbättring av svinaveln. Intresset var även här inledningsvis synnerligen ljumt. Under 1800-talets allra sista år lyckas HS att med hjälp av

räntefria lån om 3.000 kr inrätta avelsstationer för svin vid Ränneås i söder och Örmånäs i norr. Även fjäderfäproduktionen tog fart kring sekelskiftet 1900 och HS bidrog med rådgivning. Mångsysslaren Lars Petter Norrgren i Harplinge höll föredrag runt om i länet. Man menade att fjäderfäproduktion var speciellt lämplig för de alltför små jordbruken.

HS bidrog med medel till häst- och kreatursförsäkringar. Under 1870-talet introducerades fem distriktsveterinärer och en länsveterinär, vilka bidrog med organisation och isolering av gårdar i samband med mul- och klövsjukesutbrott i Onsala år 1875 och mjältbrand i Harplinge år 1879 och kvarka bland hästar år 1880. Mot slutet av seklet blev man varse tuberkulosen. HS bidrog med medel till undersökningar av 9000 djur. Problemen var störst bland de importerade djuren. De svenska lantraserna i skogsbygden var fria från tuberkulosen. HS lämnade lönebidrag till veterinärer och sände även elever till Alnarps hovbeslagsskola så att de skulle kunna verka och sko de halländska hästarna.

Utöver information via skolor, lantbruksmöten och demonstrationsodlingar vid mönstergårdar beslöt HS att 1900 anställa agronomen Hjalmar Bergström som dess förste jordbrukskonsulent. Långsiktiga odlingsförsök kom till stånd under slutet av seklet vid Plönninge i samarbete med Svalöv. HS förmedlade inköp av rensnings- och sorteringsmaskiner ut till olika lantbruk i länet. Sockerbetsodlingen inleddes i länet med provodling på flera håll. Syftet var att få till stånd sockerindustri i länet

Lantbruksskolor

I början förde HS ut information om ny teknik i samband med lantbruksmöten och plöjningstävlingar. Från år 1855 fick HS 20% av den då införda brännvinsskatten för att återinvesteras i lantbruket. Genom dessa medel

stärktes och utvecklades HS och var väl representerat ute i länet med filialavdelningar i de olika häraderna. Årsmöte höll vartannat år i Varberg och vartannat år i Halmstad.

Nu var tiden mogen för utbildning. År 1857 startades länets första lantbruksskola på Wrangelsro som alltså kunde drivas tack vare brännvinsskatten. Den flyttades under några år från 1869 runt på olika gårdar med något eller några år på Lindhult, Dagsås, Påarp, Bjerrome, Katrineberg och Måå för att slutligen bli kvar på Katrineberg från år 1883. Katrineberg var då folkhögskola som drevs med stöd från staten och landstinget. HS bidrog även med kurser i slöjd, trädgårdsodling, biskötsel med mera för både män och kvinnor. Parallellt drevs även från år 1895 »lägre» lantbruksskola i Vallberga.

Satsning på skogsodling och trädgårdsskötsel

HS satsning på skogsodling fortgick genom utdelning av frö och plantor till ett värde av 1000 kronor årligen samt dagtraktamente till en jägmästare som ansvarade för planteringen fram till 1880. HS delade även ut premier till lantbrukare som stängslat bra och planterat skog. Ljunghedarna brändes av tradition och premier delades ut till de som kunde lämna uppgifter om personer som vållat skogseldar bl.a. genom vårdslös ljunghedbränning. I samband med en omfattande skogsbrand på Hjuleberg år 1865, där 25 hektar ekskog förstördes, dömdes den som startat branden till tre års straffarbete!

Vid denna tid fanns en motsättning mellan de som verkade för mer skog och de som av tradition såg skogsmarken som utmarksbete. HS ordförande Peter von Möller sammanställde en skrift »*Första grunderna för skogsådd*» som HS lät trycka i 1500 exemplar att utdelas till den lantbrukande allmogen. Det av Th. Gyllenskiöld 1878, nybildade *Skogsodlingssällskapet* tog över den skogliga verk-

samheten från HS omkring år 1880. År 1889 var skogsvården åter inordnad i HS verksamhet för att 1904 övertas av landstinget och omvandlas till *Skogsvårdsstyrelsen*.

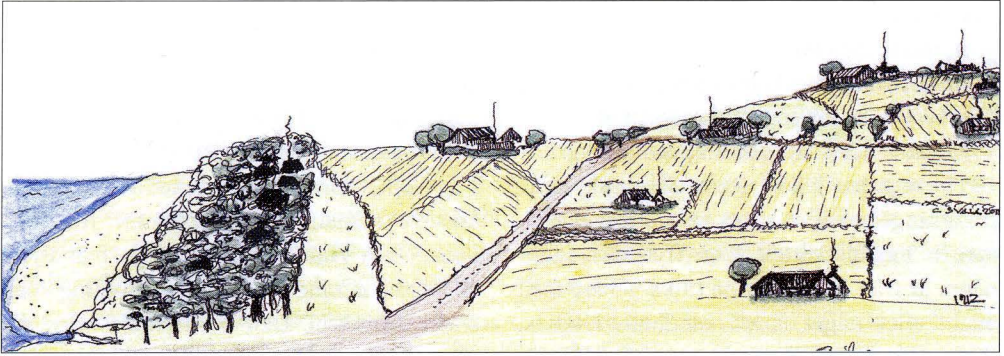
Propagandan och arbetet för trädgårdsodling i olika former var mycket aktiv. HS bekostade månadslånga kurser för folkskollärare från Halmstads, Varbergs och Fjäre skolläraryöreningar i trädgårdsodling och frukträdsskötsel. Den *Thoméiska fonden* användes till utdelning av fruktträd, dels gratis och dels för halva priset. Totalt förmedlades cirka 3000 fruktträd årligen under 1890-talet. HS bidrog till att två länsträdgårdsmästare, en i norr och en i söder, som kunde bistå mindre lantbrukare med trädgårdsplaner och rådgivning. HS engagerade sig även i etableringen av plantskolor så att fruktträd kunde dras upp inom länet. Även humleodlingen gynnades i syfte att inhemska humle skulle användas vid den omfattande ölbryggningen.

Fiske

HS stimulerade havsfisket på flera olika sätt. Redan år 1857 hade 6000 riksdaler avsats för lån till fiskeribolag för köp av moderna redskap och täckta båtar. Lån förmedlades till fisksalterier i Träslöv och Södra Näs. Lånen var som brukligt räntefria första året. HS bidrog även med lönedel till en fiskeriuppsyningsman som hade uppsyn över laxodlingar som fanns i samtliga Hallands åar. Han höll även kurser och verkade för havsfisket. HS medverkade till att hamnar förbättrades eller anlades i Träslöv, Galtabäck och Glommen. År 1897 initierades på andelsbasis *Hallands fiskeriförsäkringsförening*, med stöd av landshövdingen och HS. Mot slutet av seklet väcktes även frågan om att utveckla insjöfisket.

Småskaligt jordbruk och egnahemsrörelsen

Mot slutet av 1800-talet förskjuts fokus mot intensiv odling på små fastigheter. Bakgrun-

År 1912 hade många mindre gårdar kommit till. Bland annat med stöd av egnahemslånemedel. Vid dessa passade svin- och fjäderfäproduktion bra. Markerna är täckdikade och bäckar och åar uträtade. Landskapet är nu mosaikartat med många gårdar med fina trädgårdar kring såväl små som stora bostadshus. Vinden bryts av trädriddar och skogen är tillbaka på många håll.

den är den växande befolkningen och otillräckligt med arbetstillfällen utanför lantbruket. Sekelskiftet 1900 kan ses som inledningen av småbrukareran. HS fokuserade på och delade ut premier till mindre jordbruk. Från år 1905 förmedlades medel, bidrag och lån till förbättringar av gödselstäder. Från samma år fick HS i uppgift att förmedla »Egnahemslånemedlen» till jordbruket, en låneform som kom till för att ge vanligt folk ekonomiskt stöd att äga sin lilla gård. Det politiska syftet var att motverka att folk utvandrade till Nordamerika. Tanken var att om man ägde sitt hus eller sin lilla gård, så var man mindre benägen att lämna landet. Dessa lån kom att få en mycket stor betydelse i Hallands län.

Summary

Independent Rural Economy and Agricultural Societies were established in Swedish counties between 1791 and 1850 in order to improve knowledge transfer to the rural economies, mainly to agriculture. The Halland County in southwestern Sweden was very poor and the agricultural production could not support its population. The Hal-

land County Agricultural Society was established 1812. Activities and results during the first 100 years are presented here.

Initiatives to establish the Society came from the county governor and landlords who were the most influential during the first 50 years. However, ordinary farmers participated in the executive committee from the beginning and were gradually more involved. A successful way to inform about new methods and equipment was to arrange annual plowing competitions, which developed to agricultural meetings.

Swedish legislation for a land reform, Laga skifte, was passed in 1827. Instead of each farm in a village having a narrow strip of each field, each farm had its land concentrated to one or few plots. This allowed each farmer to make his own decisions about crop rotations and which crops to grow. Individual farmers were also more open to advices from the Agricultural Society regarding breeding and new methods than when all farmers in a village had to agree.

The Society provided seeds and plants for new crops or varieties, imported breeding bulls, stallions, boars and rams, organised field drainage, transferred information about

new equipment and methods, provided loans and awards of prizes, established agricultural schools and agricultural oriented insurances. The agricultural development in Halland during the 1900th century resulted in a surplus in grain production and export of oats, including oats as biofuel for London transport horses.

Starting around 1900 national agricultural policy focused on intensive production on small farms. With a growing population there was a need for alternatives to emigration to North America. The Agricultural Societies conveyed loans, Egnahemslån, which made it possible for leasehold tenants to buy their farm instead of emigrating. These loans were very important in Halland which was dominated by great estates with several tenants.

Källor

Förutom Hallands läns Hushållningssällskaps arkiv har källorna nedan använts. Se även jubileumsskriften »1812 – 2012 – 2212. Tvåhundra år av historia, verksamheten idag, tvåhundra år av framtid», författare Catharina Svala, utgiven av Hushållningssällskapet Halland, Halmstad Tryckeri, 2012, som denna artikel bygger på.

Barchaeus, A.G., 1924 (faksimil) Underättelser angående landthushållningen i Halland, samlade under en resa, som, efter höglofl. Kongl. Wetenskaps-Academiens instruction anträdades ifrån Stockholm den 26 jun. 1773 af Anders Barchaeus.

Blixt, B., 1987. Jubileumsskrift, Hallands Läns Hushållningssällskap 1812–1967. Hushållningssällskapet.

Carlsson, G., (utgivare) 1909. Svenska Allmogehem. Fritzes Stockholm.

Danström, L., Ehrenborg, G., Grundberg, E., 1912. Hallands läns Hushållningssällskaps hundraårsberättelse. Halmstad.

Edling, N., 2010. De areella näringarnas välgörare. Kungliga Skogs- och Lantbruksakademiens donatorer. KSLA.

Germundsson, T., 1993. Landsbygdens egnahem. Egnahemsrörelsen, småbruket och landskapet i ett sydsvenskt perspektiv. Lunds universitet, geografiska inst. Avhandlingar nr 117.

Hallberg, E., 2009. Fyra vägar till Halland. En halländsk kulturmiljöprofil. Länsstyrelsen i Hallands län Hallands läns Hushållningssällskaps tidskrift, bl. a. mars 1990 Extranummer: Vägen genom 1900-talet.

Hägge, E., 1962. Fattiglänat blir bördig bygd. Hallands läns Hushållningssällskap 1812–1962. Halmstad.

Ivansson, G., 1996. Sammanfattning av hushållningssällskapets historia 1812–1996. Stencil.

Kährström, O., 2002. Regionala främjare av de areella näringarna under 200 år. Hushållningssällskapens, historiker, periodiska tidskrifter och arkiv. Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden 26. KSLA.

Länsmuseet Varberg, 2009. Halland under 1000 år.

Myrdal, J., 1991. Statens jordbrukspolitik under 200år. Skrifter om skogs- och lantbrukshistoria. Nordiska museet.

Pettersson, R., 2002. Forskning om Hushållningssällskapets historia. KSLA.

Pettersson, R., 2003. Ett reformverk under omprövning. Skifteslagstiftningens förändringar under första hälften av 1800-talet. KSLA Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 27.

Rasmussen, E., 1999. Hallandica. Berättelser om ett kanans land i Sverige. Utsikten, Varberg.

Rydén, R., 2004. Jordbrukarnas kooperativa föreningar och intresseorganisationer i ett historiskt perspektiv. KSLA Skogs- och lantbrukshistoriska meddelanden nr 32.

Wiking-Faria, P., 2009. Freden, friköpen och jämplogarna. Drivkrafter och förändringsprocesser under den agrara revolutionen i Halland 1700–1900. Göteborgs universitet.

Biografverksamheten i Laholms stad 1897–1939

Av Linus Lundberg

Fil.kand., Laholm

Ale har trots sina vida disciplinramar inte tidigare haft något inslag som handlat om biograf- och filmhistoria. I denna artikel får vi ta del av författarens beskrivning av hur ett nytt »förlustelsemedel» – filmen – 1910 gjorde sitt intåg i en mindre, erkänt kulturmedveten stad, Laholm. Han följer sedan utvecklingen fram till 1939 med vissa smärre nedslag också i nutid.

Red.

En biografskylt som symbol för historiens flykt

Den 15 januari 2019 beslutade Laholms kommunstyrelse att bistå med resurser för att byta ut den kontroversiella skylten – även kallad »stans fulaste skylt» – på funkisbiografen vid Hästtorget. En gång i tiden hade den lilla sydhalländska staden tre aktiva biografier. Biograf Centrum, numer Biograf Maxim, är den enda som är kvar.

Skylden, som sattes upp någon gång i början av det särpräglade åttio-talet, ska ersättas med en nygammal version av det mer tidstypiska originalet från 1936. Laholms styrande organ har en lång historia av att aktivt bevara stadskärnans anrika identitet, med allt vad det innebär i form av kullerstengator och varsamt restaurerade byggnader från 1700-, 1800- och tidigt 1900-tal. Biografskyltens mellankrigsromantiska metamorfos ska rimligen ses som ett led i detta nedärvda arbete. Att en nästan fyrtio år gammal skylt kan vara på god väg att bli en del av den här eftersträvarnsvärda historiska auran är en annan diskussion. Men faktum är att dess varande hade diskuterats i kultur- och fritidsnämnden redan 1994. »Man ser det närmast genant att ha denna skylt på den egna kommunens fastighet» skrev Hallandsposten i en notis den 31

augusti detta år. Enligt samma notis hade nämnden beslutat sig för att byta ut den. Men ingenting hände. Två år senare återaktualiserades ärendet i kommunfullmäktige i samband med det sedermera godkända förslaget att finansiera en omklädning av biografens stolar. »Jag har faktiskt retat mig på denna skylt i flera år. Vi som har ansvaret att godkänna skyltar är sannerligen inte trovärdiga, när vi själva har en så anskrämlig skylt» påpekade kultur- och fritidsnämndens ordförande som ett tillägg i frågan.¹ Ingenting hände den här gången heller.

Föresatsen »hjärtstartades» ånyo 2010 och, som ovan nämnt, 2019. Däremellan hade kommunens tjänstemän kört fast i arbetet med att fastställa den historiskt korrekta färgen på trettioalsskyltens ljus: rött, grönt eller gult, vilket blev en försenande faktor ihop med problem kring finansieringen.² Det här märkliga beslutsuppskjutandet (i 25 år) kan tyda på velighet och ängslan, men också på ihärdig omsorg. Kommunens första ändamålsenligt byggda biograf är och har varit en viktig arena för bygdens kultur- och nöjesintresserade, och dess plats i stadsbilden är i dag lika självklar som nödvändig, åtminstone enligt kommunens folkvalda som i flera omgångar stöttat verksamheten ekonomiskt. I år

Biograf Maxim i Laholm, oktober 2018. Skylten, som sattes upp någon gång i början av åttiotalet, har kallats »stans fulaste skylt». Foto: Linus Lundberg.

blev det till slut grönt ljus – för rödlysande plåtversaler på biografens tak. »Skylten är väl anpassad för byggnaden» svarade remissinstansen Kulturmiljö Halland, som inte hade något att invända efter att ha sett ritningen.

Den 15 april 2019 monterades de nya bokstäverna av en firma från Växjö. Flera förbipasserande laholmare fotograferade händelsen och delade bilderna på sociala medier. »Min ungdom! Vad händer med den gamla skylten?» kommenterade en utflyttad laholmare oroligt på Instagram samma dag. »Det vore kul om den kan tas bort utan att bli de-

molerad» sade kommunens kulturchef till Hallandsposten, ty stans fulaste skylt hade ett visst kulturhistoriskt värde.³

Filmen kommer till Laholm

Den rörliga bilden har sedan begynnelsen i slutet på artonhundratalet attraherat en bred allmänhet, över hela världen. Filmmediet är, trots sin komplexa kapacitet, en oerhört tillgänglig och direkt konstform. Tillvänjningen är snabb, och konstformens tillägnade tempel, biografen, har varit en betydande social

Biograf Maxim, maj 2019. Efter 25 års väntan fick funkisbiografen äntligen en ny skylt. Foto: Linus Lundberg.

och kulturell mötesplats i över 120 år. Den 28 december 1895 öppnade världens första biograf, Cinématographe Lumière, i restaurangen Grand Café i Paris. Med biograf avses här en lokal som anpassats för att visa film och rörliga bilder inför en betalande publik. Ett halvår senare, den 28 juni 1896, öppnade den första biografen i Sverige i en tillfällig byggnad på industri- och slöjdställningen vid Pilstorp i Malmö. »Det är nemligen fråga om ingenting mindre än – ett af världens 8:de eller 9:de underverk: framställandet på duken af rörliga bilder» skrev Skånska Dagbladet dagen efter. Omkring trettio tusen personer besökte underverket den sommaren.⁴

Till en början var den svenska biografverksamheten främst en angelägenhet för landets storstäder – där fanns publikunderlaget och utvecklingspotentialen. Men tack vare ett antal ambulera filmföreläsare med portabla projektorer fick den rörliga bilden ett snabbt genombrott även i övriga delar av landet. Just en sådan turnerande föreläsare kom till Laholm redan i april 1897. Hans namn var C J Andersson. Filmen kom tidigt till Halland på grund av närheten till Skåne och Malmö, där de första filmföreläsarna från kontinenten landade, innan de begav sig vidare uppåt landet. Andersson, som var född i Oskarshamn, hade med sig en projektor av märket Pathé och en koffert full av filmer, däribland *Spansk Dans framförd af Fröken Carmen Juanita – Hon är redan Parissocietetens förklarade gunstling* och *En Resa till Månen – efter Jules Verne*. Hans affischer, som försäkrade laholmarna om en minnesvärd visning »af Kinematografien, skapad af det helt öfverlägsna människosnillet» prydde i stort sett hela staden. Tekniken och apparaturen var i sig en attraktion. Succén var given. En pensionerad postmästare föreläste sig i *Fröken Carmen Juanita* och ett par lokala damer undrade varför regnet i en av

filmerna inte blötte ner stumfilmsplanet nedanför vita duken.⁵

Under de kommande åren fick Laholm med omnejd flera besök av ambulera filmföreläsare. En man vid namn Bror Wennersten reste längs hela Laholmsbukten och gästade bland annat Laholm, Skottorp, Vallberga, Veinge och Genevad. Med sig hade han de påtagligt kontrasterande filmerna *Jesulif* och *Boudoirens hemlighet*. Den senare beskrev han på följande sätt inför en visning i Laholm år 1900: »Synnerligen förföriska och djerva scenerier från en intim boudoir i storstaden Paris' nordvästra förorter, dit man kan komma med spårvagn eller droska. Bilder af äkta demimonder (= prostituerade, förf. anm.) ingår i kinodramat».⁶ Redan här går det att skönja en utveckling i fråga om innehåll, när människans initiala fascination över rörliga bilder avtagit en smula. Den franska boudoires »hemligheter» är en bra bit ifrån bröderna Lumières banbrytande men i jämförelse något torftiga *L'Arrivée d'un train en gare de la Ciotat* (*Tåget ankommer Ciotats station*) från biografpremiären i Paris fem år tidigare.

Runt sekelskiftet började de första fasta biograferna etableras i Sverige. År 1904 hade det etablerats permanenta biografer i Göteborg (elva), Stockholm (fyra), Borås, Malmö, Örebro och Helsingborg. Året därpå fick Gävle, Halmstad, Kalmar, Karlskrona, Karlstad, Kristianstad, Linköping, Lund, Norrköping och Sundsvall sina första. I övrigt gästade landets filmvisare de lokaler som stod till buds för tillfället – ofta teatersalonger och allehanda samlingsalar för exempelvis nykterhets- och frikyrkorörelsen. Omkring 1905 uppfördes de första ändamålsenligt byggda biograferna.⁷

Laholms första fasta biograf öppnade den 19 februari 1910 i åkare A.P. Bengtssons hus vid Storgatan. »Härmed har Laholm fått sin första stående biografteater, ett förlustelse-

medel, som vi hittills inte varit bortskämda med» skrev tidningen Sydhalland i en notis samma dag. Den rörliga bilden som enskilt fenomen var alltjämt den utmärkande faktorn, åtminstone i Laholm, vilket framgår av annonsen som nöjer sig med att utlova »förevisningar af levande bilder» i ett »storlaget program» (Som jämförelse hade den tre år äldre »Halmstads-Biografen» både filmtitlar och informativa genrebeteckningar i sin annons i Hallandsposten samma dag. Den första permanenta biografen i Halmstad – och Halland – var emellertid »Halmstads Biograph-Teater» som öppnade i oktober 1905.). Att folk i allmänhet var väsentligt mindre beresta än i dag är dock viktigt att notera: det fanns förstås en lockelse i att se människor från andra städer, länder och kontinenter, nästan oavsett vad de företog sig.

Biografägaren Gustaf Petersson gav den första föreställningen klockan 20:15 samma kväll. Troligtvis bestod publiken till stor del av skolbarn, arbetare och tjänstefolk – precis som i övriga delar av landet.⁸ Han visade bland annat filmen *Skördefest i Spreevald* som hade »konstnärligt kolorerade bilder». Peterssons biograf lades ner kort därefter; det finns förstås en mängd av möjliga förklaringar, men värt att nämna är den kris som

branschen genomled åren 1909–10. Allmän lågkonjunktur, viss överetablering och en paternalistisk debatt om biografbesökens påstått depraverande effekter höll på att kväva branschen. Införandet av statlig filmcensur 1911 kom dock att blidka den resursstarka moralpaniken, och biografnäringen återhämtade sig snabbt.⁹

Konkurrens

Biografen blev under tioalet en självklar inrättning i landets små och stora städer. Många orter var dessutom berikade med flera stycken, vilket föranledde behovet av särskiljande egennamn, gärna exotiska sådana.

Den 16 september 1915 öppnade »Laholms Biografteater» i godtemplarsalen i Gamleby, Laholms äldsta stadsdel. Enligt tidningen Sydhalland var den välbesökta premiärföreställningen både intressant och omväxlande. Vid pianot satt fröken Ruth Kyhler. Notisen avslutas med att »vi rekommendera biografen såsom förstklassig och uppmana till besök». Tre år senare döptes den om till »Gröna Kvarn», möjligen för att tydligt skilja verksamheten från »Laholms Stadsteaters Biograf» som startade 1915 i teatersalongen vid Hästtorget. Den eleganta

Det före detta ordenshuset i Gamleby, där Gröna Kvarn/Laholms Biograf huserade en gång i tiden. Foto: Linus Lundberg.

Laholms teater, 1913. »Laholms Stadsteaters Biograf» öppnade upp två år senare. Bild från föreningen Gamla Laholms arkiv.

jugendteatern byggdes 1913 efter en motion till stadsfullmäktige om behovet av en ordentlig konsertsal. Två år senare huserade den såväl konserter som teaterföreställningar, föreläsningar och filmvisningar. Salongens förgyllda detaljer och världsvana aura skänkte verksamheten legitimitet.

Gröna Kvarn och Stadsteatern konkurrerade om den lokala filmpubliken under lång tid. De svåra krigsåren och den närmaste tiden därefter föranledde ett förhöjt sug efter allehanda nöjen. »Det bästa programmet, de tydligaste bilderna och den finaste musiken» hävdade teatern i en tidningsannons den 27 mars 1923. Filmutbudet skilde sig inte nämnvärt: det var lustspel, komedier, äventyr och dokumentära bilder från fjärran länder. Fokus låg nu i allt högre grad på innehåll, genre och skådespelare. Det världskända danska komikerparet Fyrtornet och Släpvagnen (Fyrtårnet og Bivognen) var uppenbart populära, liksom den amerikanske cowboystjärnan Tom Mix. I både Gröna Kvarns och

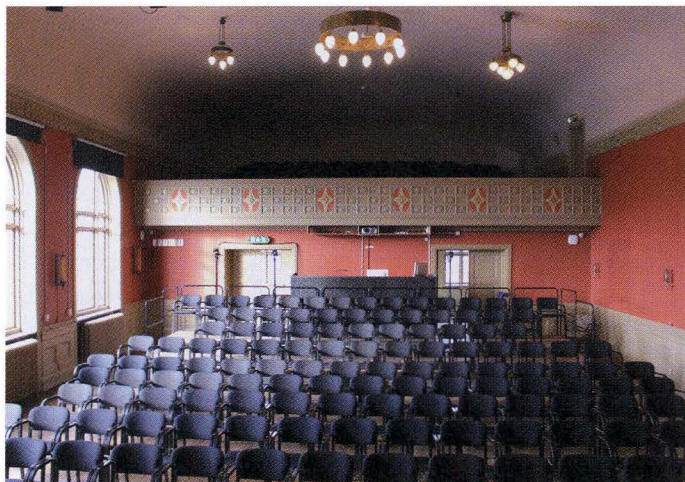
Stadsteaterns annonser kunde det förekomma citat från positiva recensioner i storstadspressen, bland annat Aftonbladet och Dagens Nyheter. Teatersalongens läktare kom att bli en konkurrensfördel, där minderåriga tilläts ta plats i smyg av vänligt sinnade biljettkontrollanter, trots märkningen »barnförbudet».¹⁰

På tjugotalet började också de små orterna runt om staden etablera mer eller mindre fasta biografteater. Skottorps Biografteater var en av de första, som dessutom hade råd att föra in annonser i lokaltidningen. Redan i december 1916 publicerades en annons för »Skottorps-Biografen» i tidningen Sydhalland, bredvid erbjudanden om fyraveckorsgrisar och gödsvin.

Ljudfilmspremiär

Tal- och ljudfilmens genombrott i slutet av tjugotalet resulterade i större och mer påkostade biografteater. Många av Sveriges mindre

Teatersalongens läktare, där bygdens minderåriga kunde smita upp i hemlighet för att se barnförbjuden film. Foto: Linus Lundberg.

biografer kunde inte hantera den resurskrävande omställningen och fick därför stänga ner. Samtidigt blev det här starten på en lång högkonjunktur för branschen, och flera av landets mest framstående modernistiska arkitekter engagerades i arbetet med att forma den nya epokens filmtempel. Tio- och tjugotalets mer svulstigt lagda normer fick ge efter för funktionalismens ideal.¹¹ Funkisen och ljudfilmen gick hand i hand, som filmhistorikern Kjell Furberg så kärnfullt uttrycker det.¹² Ambitionerna att efterlikna teaterns fysik och aura upphörde.

Under tjugotalets senare del publicerades det allt färre lokaltidningsannonser för Gröna Kvarn i Gamleby. En tänkbar förklaring är att verksamheten tappade andelar till Stads-teatern. Den 3 november 1929 visade teatern den svenska stumfilmen *På kryss med Blixten* (1927) med skådespelaren och sångaren Edvard Persson i huvudrollen. Det här var emellertid ingen vanlig visning, vilket reklamen i lokaltidningarna påvisade med önskvärd tydlighet: »Obs! Herr Edward Persson och fröken Mim Ekelund komma att sjunga såväl före varje föreställning som till filmen». Dagen före evenemanget publicerade Sydhalland en artikel om Persson och filmen

(där de envisas med att kalla den för *På kryss med Blixten*) på tidningens förstasida. Om det här blev den folkäre skåningens stora genombrott i bygden låter jag vara osagt, men hans filmer kom att dra exceptionellt mycket publik i Laholm de kommande två decennierna. En gång fick polisen rycka in för att ordna kön utanför Centrumbiografen vid Hästtorget.¹³ I Föreningen Gamla Laholms årsbok från 2014 berättar Kjell Andréasson, en av biografens gamla biljettmottagare, att Edvard Perssons filmer lockade ett annorlunda klientel – det var många äldre och många som aldrig annars var där. Liknande utsagor hittas i bygderna söderöver. I stora delar av Skåne innebar hans filmpremiärer regelrätta folkvandringar.¹⁴ Människor kände igen sig; filmerna var inspelade på landet och Persson blev en sammansvetsande symbol för »de gamla värdena».

När Stadsteatern annonserade inför visningen av den franska filmen *Greven av Monte Cristo* (1929) i mars 1930 hade en viss normförskjutning uppstått. Ljudfilmens närvaro och förestående dominans tydliggörs när verket presenterades som »Säsongens största stumfilmsuccés» (ordet »stumfilm» är för övrigt en retronym). Ett antal veckor

tidigare, mer exakt den 28 januari 1930, var det ljudfilmspremiär i Halmstad – en bejublad föreställning, utan större tekniska störningar, i ett fullsatt Gröna Kvarn. Filmen som visades var *The Singing Fool* (1928) med Al Jolson i huvudrollen. Hallandsposten skrev förtjust om händelsen i en bildsatt artikel dagen efter.

Med teknikutvecklingen följde förstås nya rädslor och betänkligheter. Hallandsposten luftade några av de mest akuta i en artikel några veckor senare. En av flera farhågor var den levande biografmusikens förestående mekanisering. I artikeln intervjuas halmstadbiografen Röda Kvarns kapellmästare Hugo Holst som, trots att han oroade sig över utvecklingen, inte ville förneka talfilmens värde: »Det är intressant och som uppfinning betraktat något enastående». Tidningens reporter uttrycker dock tvivel om kvalitén på inspelad biografmusik och avslutar med orden: »Och hur än filmen utvecklar sig torde man kunna tryggt utgå från att folket också vill ha levande musik, åtminstone till dess att man kan leverera alla talfilmer på svenska i det här landet, och dit lär det vara ganska långt». ¹⁵ Analysen har inte åldrats väl. Några månader senare hade de första talfilmerna på svenska premiär i Stockholm, men det var primärt den amerikanska produktionen som dirigerade omställningen. Efter 1931 var stumfilmen alltigenom utkonkurrerad – en ofrånkomlig nödvändighet påbjuden av publik och producenter. Landets biografmusiker och kapellmästare fick se sig om efter nya jobb (Hugo Holst öppnade en cigarr- och pappershandel i Halmstad 1932).

Lördagen den 22 november 1930, nästan tio månader efter ljudfilmspremiären i Halmstad, var det Laholms tur. Stadsteatern hann först med en fullsatt visning av *Dig har jag kär* (*Dich hab ich geliebt*) från 1929, en av Tysklands första ljudfilmer. Händelsen fick några mindre notiser i lokalpressen. Utöver

nyhetens förväntat falnande behag omgärdades premiärvisningen av tekniska problem. Besvikelsen kanaliserades av signaturen »Petit» i tidningen Sydhalland måndagen därpå: »Filmen har tydligen omfattats med stark kärlek av folk på andra platser, ty den kopia vi fingo se och höra här var mer än lovligt skamfilad, vad beträffar såväl bild som ljud. Skall det bli mera ljudfilm i fortsättningen, får man hoppas denna blir bättre. Annars nöja vi oss mer än gärna med den stumma konsten». ¹⁶

Det lillebrorskomplex som Laholm ofta diagnosticerats med, förtjänt eller ej, manifesteras sällan så tydligt som här. Vi kan även med lite vilja skönja det i tidningsnotisen från 1910, om stadens första fasta biograf: »ett förlustelsemedel, som vi hittills inte varit bortskämda med». Det faktiska eftersläpandet göder förstås en viss frustration. Gröna Kvarn i Laholm hade vid det här laget helt slutat annonsera i lokalpressen, och inga redaktionella notiser om dess verksamhet står att finna. I stället hade halmstadbiografen »Skandia» intagit godtemplarsalen i Gamleby, och visade enligt uppgift stumfilmer varje torsdag och söndag. Men den 12 december 1931 – drygt ett år efter ljudfilmspremiären på Stadsteatern – nyöppnade Gröna Kvarn med den franska ljudfilmen *Sången om Paris* (1930). Annonserna i Hallandsposten och Sydhalland redogör tydligt för detta, med markeringen »ljudfilm!» i tjocka bokstäver. Två år senare återlanserades biografen igen med en ny »förstklassig ljudfilmsapparat» och nya akustikförbättrande draperier på väggarna.

Centrumbiografen och de modernaste moderniteterna

Laholm kom till slut att få sin första helt ändamålsenligt byggda biograf, »Centrum», ritad av stadsarkitekt Oskar Nygren. Laholms

Biograf Centrum (även kallad Centrumbiografen), omkring 1936–37. Bild från föreningen Gamla Laholms arkiv.

Tidning flaggade för planerna i en ledartext den 28 april 1936, blott åtta månader före invigningen: »Enligt vad LT erfar planeras f.n. byggandet av en modern biograf i Laholm [...] Biografen skulle få en modern och tidsenlig inredning och bli fullt ut konkurrenskraftig med grannstädernas storbiografer». Det var uppenbarligen kortare tid mellan beslut och handling på den tiden, alternativt var insynen sämre. Ambitionerna stod dock klara: bygget var omgärdat av både prestige och längtan, även om Laholm, likt Falkenberg och Kungsbacka, ständigt brottades med svårigheterna att inkorporera ny bebyggelse i en äldre stadskärna.¹⁷

På ledarsidan den 22 augusti 1936, intill rubriken »Ett nytt världskrig väntas nu allmänt i Tyskland och England», skrev Laholms Tidning om den 150 år gamla boken som fälldes inför bygget av den nya »hypermoderna» Centrumbiografen. Här föreligger emellertid inte någon missunnsamhet eller frustration. Texten avhandlar plikttroget de tankar och den nostalgianstrukna ambivalens som kan omgärda en planerad förändring av stadsbilden, men optimismen är påtaglig. Avslutningen summerar andan väl: »Och på denna plats skall om några månader biografpubliken vräka sig i Centrumbiografens ele-

ganta fåtöljer, som lära komma att kosta över 30 kr stycket [...] Boken lämnar plats för det Laholm som kommer. Och det är välkommet».

Den närmast revanschlystna glädjen manifesterades än mer i artikeln »Västkustens modernaste biograf. 'Centrum' i Laholm närmar sig alltmera en högtidlig premiär» i Laholms Tidning den 9 december 1936. Lovorden flödar: vacker, elegant, originell, gediget, intimt och den uppspelta tautologin »modernaste moderniteterna». Även det väsentliga faktum att filmerna nu gick att se utan avbrott, tack vare »dubbla aggregat», betonades. Stadsteaterns och godtemplarsalens biografer hade bara en projektor, vilket resulterade i en frustrerande halvtidspaus när maskinisten var tvungen att byta filmrulle. Pausen tjänade dock en del väl, särskilt de barn och ungdomar som passade på att smita in i salongen för att se filmens avslutande halva. I Gamla Laholms årsbok från 2002 beskriver författaren och journalisten Jan Olsheden hur en del äldre laholmare, när de ser en gammal film på teve, villigt erkänner att de tidigare bara sett sista delen.

Julafton 1936, två dagar före invigningen, publicerade Laholms Tidning en helsidesar-

tikel med rubriken »Vår nyaste biograf blir bygdens vackraste samlingslokal». Tonen är lätt euforisk och närmast lättad: »Om denna bio kan man verkligen säga, att den fyller ett länge känt behov». Vidare redogör skribenten för byggets exteriöra och interiöra detaljer: väggar i grön sammet, tvåhundrastrjuttiosex ljusröda plyschfåtöljer, arkitektdesignad belysning, ridå av silverlamé, två Philipsagregat och en fasad med »rena linjer» som framträder i både dagsljus och påkostad neonbelysning.

Halva Laholm tycks ha varit involverat i projektet på ett eller annat sätt: järnhandlare Per G Johanson (byggherren som föräras en stor bild i artikeln), byggmästare Adolf Svensson, Bröderna Nilssons mekaniska verkstad, Bröderna Karlssons Snickerifabrik, Theodor L. Jönssons järnhandel, Laholms Tegelbruks AB med flera. Till och med några lokala ynglingar hade fått hjälpa till genom att trycka ner salongens något bångstyriga korkmatta när den skulle limmas.

Avslutningsvis lyfter tidningen ånyo det antagande att Centrum är västkustens modernaste biograf. De journalistiska yrkesidealen får stå tillbaka för klart vinklade meningar som: »Större biografier finnas nog, men absolut inte gedignare och vackrare». Det är som att Röda Kvarn i Halmstad, med sin impo-santa tempelfasad och nära femhundra klaffstolar i mahogny, inte fanns.¹⁸ I sista stycket åskådliggörs den tidlösa (och ibland något tillspetsade) konflikten mellan stad och landsbygd, som handlar till lika stora delar om stolthet och lokalpatriotism som ekonomi och arbetstillfällen: »De täta besök på grannstädernas biografier, som dessvärre ofta dragit folk från bygden, torde hädanefter komma att bli färre, få vi hoppas». Halland genomlevde en urbaniseringsprocess under trettio-talet som också var giltig för de mindre städerna. Kampen om landsbygden var reell.¹⁹ »[E]n storstadsbiograf i Laholm» skrev Hal-

landsposten och intygade att allt beröm på intet sätt var överdrivet.

Tvåhundra specialinbjudna gäster fick se en vintrig sportfilm, en tecknad färgfilm samt musikalen *Cissy* (1936) med Grace Moore i huvudrollen, på premiären den 26 december 1936. Två pojkar på första raden hade sprungit dit från Sofiero, efter att de fått överta sina föräldrars biljetter när mamman blivit sjuk. Inledningsvis hade biografens direktör Paul Lindberg hälsat publiken välkomna och uttalat en förhoppning om fortsatt talrika föreställningar. Efter föreställningen strömmade publiken ut på Hästtorget. Många stannade upp för att diskutera aftonens upplevelser med vänner och bekanta, grannar och kollegor.

I samband med att Centrum startade sin verksamhet valde Gröna Kvarn i Gamleby att döpa om sig till »Laholms Biograf». Om det var ett ägarbyte eller halvdesperat marknadsföringsknep som låg bakom förtäljer inte arkiven. Nu hade Laholms stad tre biografier som visade film varje vecka. Centrum blev av förklarliga skäl snabbt stadens mest populära. Affischerna i skyltskåpen utanför utgjorde en föreställning i sig. De förföriska bilderna utlovade humor, spänning och fagra aktörer. Likt Stadsteatern hade Centrum biljettrivare, maskinister och »gottepåg». Som titeln antyder var den sistnämndes uppgift att sälja godsaker, oftast chokladkakor, från en axelremförsedd korg (läsk och popcorn slog igenom senare).

Den 22 januari 1937 visade Centrum den banbrytande amerikanska färgfilmen *The Trail of the Lonesome Pine* (1936). Enligt annonsen i Laholms Tidning var det första gången som en färgfotograferad film skulle visas i Laholm. Rakt under annonserade Laholms Teater om ett lustspel i tre akter med orden »Teater till biopriser». Ordvalen är avslöjande. Att gå på bio blev under trettio-talet ett av landets stora folknöjen – i många fall

på bekostnad av andra kulturyttringar. Enligt en uppteckning i Folklivsarkivet i Lund var det folkparken och de lokala biograferna som orsakade ungdomens vikande intresse för logdans i tjugotalets Tranås.²⁰ Alldeles oavsett: filmmediet attraherade numera folk i alla åldrar och samhällsklasser. Biografen hade blivit en populärkulturell institution. I slutet på trettioalet noterades omkring 50 miljoner biobesök årligen. I dag, med nästan fyra miljoner fler invånare i Sverige, är antalet drygt 16,3 miljoner.²¹

Laholms Tidning väckte liv i den slumrande spalten »Filmnytt» våren 1937 och började därefter publicera bilder och nyheter från filmvärlden en till tre gånger i månaden (utöver regelbundna blänkare om sevärda filmer på bygdens biografer). Samma dag som andra världskriget bröt ut premiärvisade Stadsteatern den franska thrilleren *Alarm på Medelhavet* (*Alerte en Méditerranée*) från 1938. »Filmen är utomordentligt spännande och bör intressera envar, särskilt i dessa dagar, då spänningen i världen blir allt starkare» skrev Laholms Tidning i en notis dagen efter. Undertill står det att Centrum »fortsätter lördag och söndag med Edvard Persson-succén *Skanör-Falsterbo*». Ett bättre sätt att paketera biograflivet aktualitet och dynamik är svårt.

Slutord

83 år senare lever Centrum vidare under namnet Maxim. Hyran är förvisso kraftigt subventionerad av kommunen, men verksamheten mår bra. Tekniken är uppdaterad och helt i fas med Röda Kvarns salonger i Halmstad. I mars i år (2019) arrangerades »Svenska Filmdagarna i Laholm» för tjugotredje året i rad. Den nyinstallerade skylten på taket vittnar om tillförsikt. Stadsteatern har slutat att fungera som biograf men huserar än i dag revyer, konserter och föreläs-

Biograf Centrum.
 Marknadsdagen kl. 5, 7 o. 9 em.
 På därom gjord framställning visas den roliga svenska succéfilmen som väckt sådan begeistring hos press och publik

Adolv Jahr i
KANSKE EN GENTLEMAN
 En av de svenska filmer som man betecknar stjärnfilm ... skrattsalvor i långa banor.
 Barnfylläten

Stadsteaterns Biograf
 Tisd. kl. 8, onsdag marknadsdagen kl. 4, 6 och 8.
 Ett strålände svenskt lustspel

Stackars miljonärer
 med Adolf Jahr, Nils Wahlbom, Tolle Zelman, Ernst Eklund och Elenor de Flor.
 Barnfylläten...
 Numrerade platser. Marknadsdagen säljes barnbiljetter endast till kl. 4-föreställn.

Laholms Biograf
 Godtemplarlökalen.
 Onsdag marknadsdagen kl. 8.
 Den oödligt spännande filmen

Flyktingar
 I huvudrollerna: Hans Aibers Käte von Nagy.
 Barnförbjuden.
 En film som absolut bör ses!

Laholms tre biografer samlade i en annons inför marknadsdagen den 31 mars 1937. Bild från föreningen Gamla Laholms arkiv.

ningar. Godtemplarbiografen är stängd sedan länge. Antalet biografer i Sverige har minskat kraftigt de senaste sextio åren, bland annat på grund av televisionens landvinningar. Landsorterna har varit särskilt drabbade. I dag är det Internet, dator- och tv-spel, hemmabiosystem och diverse strömningstjänster som utgör de största hoten. I Sverige har den nyligen (2017) höjda biomomsen, från 6 till 25 procent, omgärdats av en hätsk debatt. Många menar att höjningen slår hårt mot landets mindre biografer, speciellt de på landsbygden.²² Regeringen har kontrat med att avsätta 25 miljoner kronor årligen för att stötta just små biografer på mindre orter.

Biograferna fyller alltså sin funktion som mötesplats för landets kultur-, nöjes- och dejtingintresserade allmänhet. Åtskilliga

är de skratt, tårar, läppar och händer som för-
enats i salongens partiella mörker. Den rums-
liga och sociala inramningen i förening med
en alltmer avancerad teknik är fortfarande ett
vinnande koncept. Stråk av nostalgi är säker-
ligen av betydelse för många besökare. En
avgörande omständighet är emellertid det
oförändrade faktum att de mest intressanta
långfilmerna premiärvisas på världens bio-
grafer, långt innan de går att se via blu-ray/
dvd eller olika strömningstjänster. Hur länge
den exklusiviteten bibehålls återstår att se.
Strömningstjänsten Netflix hyllade drama
Roma blev i år 2019 den första filmen utan
traditionell biografdistribution att nomineras
till en Oscar för bästa film. Händelsen gick
inte omärkt förbi.²³ En eventuell vinst hade
kunnat vända upp och ner på branschen och
»det gamla sättet att göra saker», som en
uppgiftslämnare sade till affärstidningen
Forbes.²⁴ Orden ekar genom historien. Vann
gjorde till slut *Green Book* med Viggo Mor-
tensen och Mahershala Ali i huvudrollerna.
Revolutionen låter vänta på sig.

Summary

Film is a highly accessible art form, and
the cinema has been a significant social and
cultural meeting place for over 120 years.
Initially, the Swedish cinema business was
primarily a matter for the country's big cities
– there was the audience base and the devel-
opment potential. But thanks to several itin-
erant exhibitors with portable projectors, the
moving picture spread across the country.
During the 1910s, the cinema became a com-
mon establishment in Sweden's large and
small towns/cities. The rural town Laholm's
first permanent cinema opened in 1910. Most
likely, the audience consisted largely of
school children, workers and servants – just
as in other parts of the country.

The breakthrough of sound film (»talk-
ies») at the end of the 1920s resulted in a
boom for the industry – at the same time
many of the country's smaller cinemas were
shut down and the cinema musicians lost
their jobs. On November 22, 1930, the sound
film premiered in Laholm. The film screen-
ing had several technical problems, unlike
the successful show in Halmstad almost a
year earlier.

In the winter of 1936, »Centrum» was
ready – Laholm's first purpose-built cinema.
The project was surrounded by both prestige
and longing, although Laholm was constant-
ly struggling with the difficulties of incorpo-
rating new buildings into an elderly town
center. Half Laholm seems to have been in-
volved in the construction in one way or an-
other. The articles in the local newspaper
Laholms Tidning shed light on the conflict
between urban and rural areas, which deal
equally with pride and local patriotism as
well as economics and jobs. Film now at-
tracted people of all ages and social classes;
the cinema became an important cultural in-
stitution.

83 years later, »Centrum» lives on under
the name »Maxim». The business is partly
supported by the municipality. The newly in-
stalled sign on the roof demonstrates confi-
dence. The number of cinemas in Sweden
has declined dramatically over the last sixty
years, partly because of television. The rural
areas have been particularly affected. Today,
the Internet, computer and video games,
home theater systems, and various streaming
services are the biggest threats.

Noter

¹ »Bör byta bioskylt», *Hallandsposten* 1996-04-27.

² Gernes, Jonathan, »Färggåta sista hindret för nya bio-
grafskylten», *Hallandsposten* 2011-09-11.

³ Williamsson, Henrik, »Biografen har äntligen fått sin
nya skylt», *Hallandsposten* 2019-04-20.

- ⁴ Furhammar, Leif, *Filmen i Sverige*, Tyskland 1998, s. 11 f.
- ⁵ Allberg, Jan, »Spansk dans på vita duken då filmen kom till Laholm», *Laholms Tidning* 1980-08-06; Olsheden, Jan, »Alltid barntillåtet på balkongen», *Gamla Laholm. Trettonde årgången 2002*, Laholm 2001, s. 16.
- ⁶ Allberg, Jan, »När filmen kom till Laholm: I tält och på marknader i lador, magasin och kyrkor – överallt visades filmer», *Laholms Tidning* 1980-08-11.
- ⁷ Furberg, Kjell, *Svenska biografier*, Värnamo 2000.
- ⁸ Sjöholm, Carina, *Gå på bio : rum för drömmar i folkhemmets Sverige*, Stockholm/Stephag 2003, s. 48 f; Furhammar 1998, s. 21 f.
- ⁹ Furhammar 1998, s. 39 ff.
- ¹⁰ Olsheden 2001, s. 17 ff.
- ¹¹ Furhammar 1998, s. 136.
- ¹² Furberg 2000, s. 14.
- ¹³ Larsson, Ann-Sofie, »Firar 100 år med filmen», *Hallandsposten* 1995-09-07.
- ¹⁴ Sjöholm 2003, s. 186 ff.
- ¹⁵ »Talfilm eller ljudfilm. En fråga», *Hallandsposten* 1930-03-08.
- ¹⁶ Petit (signatur), »Bio», *Sydhalland* 1930-11-24.
- ¹⁷ Nihlén, John (red.), *Halland : Land och bygd i Halland*, Stockholm 1938, s. 76.
- ¹⁸ Furberg 2000, s. 139 f.
- ¹⁹ Fogelberg, Torbjörn, »Det halländska näringslivet i modern tid. Utvecklingen från och med 1914 till och med 1950», *Hallands historia II – Från freden i Brömsebro till våra dagar*, Halmstad 1959, s. 555–568.
- ²⁰ Folklivsarkivet i Lund, Manuskriptarkivets Realkatalog, Accessionsnummer 13482, s. 6.
- ²¹ Sveriges Biografägarförbund, »Svensk Biografstatistik. Helåret 2018», 2019-01-07.
- ²² Silverdal, Joakim, »Småbiografer drabbas hårt av höjd biomoms», *Sveriges Radio, Kulturlytt i P1* 2018-02-05.
- ²³ Amos, Jim, »How This Year's Best Picture Oscar Race May Change Hollywood Forever», *Forbes* 2018-12-23, <https://www.forbes.com/sites/jamos/2018/12/23/how-this-years-best-picture-oscar-race-may-change-hollywood-forever/#6a734465181b> [Hämtad 2019-05-01]
- ²⁴ Bergqvist, Mattias, »Netflix satsning på Alfon Cuaróns »Roma» – så ska filmen bli historisk», *Tv-bloggen, Expressen* 2019-01-21, <https://www.expressen.se/noje/blogg/tvbloggen/2019/01/21/netflix-satsning-pa-alfonso-cuarons-roma-sa-ska-filmen-bli-historisk/> [Hämtad 2019-05-01]
- Allberg, Jan, »Spansk dans på vita duken då filmen kom till Laholm», *Laholms Tidning* 1980-08-06
- Amos, Jim, »How This Year's Best Picture Oscar Race May Change Hollywood Forever», *Forbes* 2018-12-23, <https://www.forbes.com/sites/jamos/2018/12/23/how-this-years-best-picture-oscar-race-may-change-hollywood-forever/#6a734465181b> [Hämtad 2019-05-01]
- Andersson, Allan, »Filmentusiasten som gifte sig med biografens gottepåg», *Gamla Laholm. Fjärde årgången 1993*, Laholm 1992.
- Andréasson, Kjell, »Med filmen i Centrum», *Gamla Laholm. Tjugofemte årgången 2014*, Laholm 2013.
- Aremar, Sven, »Första filmtemplet i en källare. Halmstadborna och livet på den vita duken», *Hallandsposten* 1995-02-18.
- Bergqvist, Mattias, »Netflix satsning på Alfon Cuaróns »Roma» – så ska filmen bli historisk», *Tv-bloggen, Expressen* 2019-01-21, <https://www.expressen.se/noje/blogg/tvbloggen/2019/01/21/netflix-satsning-pa-alfonso-cuarons-roma-sa-ska-filmen-bli-historisk/> [Hämtad 2019-05-01]
- Bordwell, David & Thompson, Kristin, *Film History: an introduction*, USA 1994.
- Christiansson, Tore, »När stumfilmen och gatlamporna kom till stan», *Hallandsposten* 2017-05-19.
- Cook, A David, *A History of Narrative Film*, tredje upplagan, USA 1996.
- Fogelberg, Torbjörn, »Det halländska näringslivet i modern tid. Utvecklingen från och med 1914 till och med 1950», *Hallands historia II – Från freden i Brömsebro till våra dagar*, Halmstad 1959.
- Folklivsarkivet i Lund, Manuskriptarkivets Realkatalog, Accessionsnummer 13482.
- Furberg, Kjell, *Svenska biografier*, Värnamo 2000.
- Furhammar, Leif, *Filmen i Sverige*, Tyskland 1998.
- Gernes, Jonathan, »Färggata sista hindret för nya biografskylten», *Hallandsposten* 2011-09-11.
- Gernes, Jonathan, »Historien om en skylt som aldrig blev bytt», *Hallandsposten* 2018-04-05.
- Hallandsposten* 1910-02-19, 1929-11-01, 1930-01-29, 1930-03-08, 1930-11-24, 1936-12-23, 1994-08-31, 1996-04-27.
- Johansson, Anna, »Sex decennier med bion» *Laholms Tidning* 1997-07-31.
- Killgren, Sandra, »Bioskyltens utseende klappat och klart» *Hallandsposten* 2019-01-18.
- Laholms Tidning* 1933-11-09, 1936-08-22, 1936-12-24, 1936-12-28, 1937-01-22, 1994-08-31.
- Larsson, Ann-Sofie, »Firar 100 år med filmen», *Hallandsposten* 1995-09-07.
- Larsson, Lars-Hugo, »Maxim firar 60-årsjubileum», *Hallandsposten* 1997-07-31.
- Lundberg, Linus, (@lundbergskt), Instagraminlägg 2019-04-15, <https://www.instagram.com/p/BwRKC-TLAQhB/> [Hämtad 2019-05-01]

Källor och litteratur

Allberg, Jan, »När filmen kom till Laholm: I tält och på marknader i lador, magasin och kyrkor – överallt visades filmer», *Laholms Tidning* 1980-08-11.

- Nationalencyklopedin.se, »biograf», <https://www.ne.se/uppslagsverk/encyklopedi/l%C3%A5ng/biograf> [Hämtad 2019-05-01]
- Nihlén, John (red.), *Halland : Land och bygd i Halland*, Stockholm 1938.
- Olsheden, Jan, »Alltid barntillåtet på balkongen», *Gamla Laholm. Trettonde årgången 2002*, Laholm 2001.
- Silverdal, Joakim, »Småbiografer drabbas hårt av höjd biomoms», *Sveriges Radio, Kulturnytt i P1* 2018-02-05.
- Sjöholm, Carina, *Gå på bio : rum för drömmar i folkhemets Sverige*, Stockholm/Stehag 2003.
- Stauslund, Uffe, *Bio i Malmö*, Bjärnum 2001.
- Sveriges Biografägarförbund, »Svensk Biografstatistik. Helåret 2018», 2019-01-07.
- Sydhalland* 1910-02-19, 1915-09-17, 1916-12-30, 1918-09-17, 1923-03-27, 1929-10-17, 1930-03-15, 1930-11-24, 1931-12-12.
- Williamsson, Henrik, »Biografen har äntligen fått sin nya skylt», *Hallandsposten* 2019-04-20.

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkonst och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund, 0705-12 58 73, gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <https://tidskriftenale.nu/>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2019, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Frågor rörande medlemskap, adressändring m.m.

Elisabeth Reuterswärd, elisabeth.reutersward@gmail.com

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund eller hos redaktören. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Universitetslektor Björn Magnusson
Staaf, Lund, ordf.

F. museichef Göran Larsson, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.

VD Anders Persson, Lund, v.sekr.

Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Professor Lars Berggren, Lund

Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund

1:e antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby

Antikvarie Anders Håkansson, Halmstad

Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund

Fil.dr Johan Lundin, Malmö

Kulturmiljödirektör Mats Riddersporre,
Malmö

Kanslichef Pia Sander, Lund

Professor Sten Skansjö, Lund

Innehåll

Förord

I

PABLO WIKING-FARIA

Sagan om ringen

Fynd i Halland av unik medeltida guldring med trollformel

2

ANDERS HÅKANSSON

Kungalev och trelleborgshus

Om maktens nätverk i Halland under tidig medeltid

5

KENTH HANSEN

Medeltidshuset vid Stora Torg i Halmstad

30

DANIEL BORGMAN

Slaget vid Halmstad 1676 – några taktiska reflektioner

45

STINA TEGNHED

Arkeologiska lämningar efter 1600-talets slagfält i Halland
Undersökningar av slagfälten i Genevad 1657 och Fyllebro 1676

60

JENS LERBOM

Monumentala manifestationer

Minnesproduktion kring slaget vid Fyllebro 1828–2018

73

ARNE ANDERSSON OCH PÅR LINDBLAD

Ettarps glasbruk i Halland 1743–1755 i nytt ljus

82

BJÖRN MOLIN

Wilhelm Bennet och Lars Arnell

Två profiler i den halländska landshövdingelängden

94

CATHARINA SVALA

Hushållningsällskapet i 1800-talets Halland

Ideer – initiativ – handling

99

LINUS LUNDBERG

Biografverksamheten i Laholms stad 1897–1939

112